

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.- Ժ. ԱԹԹԱՐԵԱՆ	«Վըրճիւնեա, մայլավ»
11.- Յ. ՆԱԳՈՒԼԵԱՆ	Հագարերորդը
20.- Ն. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ	Հայաստանասէրներ
31.- ՄԱՐՈՒՇ	Հեռագիրներ՝ խենթ փափաքներու
34.- Գ. ԱԲԷԼԵԱՆ	Աննա հարսը
45.- Մ. ԶԱԿԱՅՍ	Բանաստեղծութիւններ
53.- * * *	«Հիմա թէ ընդմիշտ»...
54.- ԱԼ. ԹՈՓՉԵԱՆ	Վերադարձ Հայաստան Մարիս Զակլայս - դիմակարի փորձ
62.- * * *	Կեա՛նք Ղարաբաղին...
63.- Պ. ԶԷՅԹՈՒՆՅԵԱՆ	Մեղադրանք հաւաաի համար
70.- Ռ. ՇԻՐԻՆԵԱՆ	«Ուզում եմ տեսնել Մասիսը
73.- Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ	Եւ փորձում եմ սեփականել մի ամբողջ մշակոյթ
89.- Ա. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Վկայութիւն
90.- ՀՐ. ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ	Հայագիական արդի վիճակն ու խնդիրները
91.- Պ. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ	Նուիրումաճութեան անհարկի ճիգեր
93.- Ռ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ	Նամակ խմբագրութեանը
95.- Ռ. ԽԱՍԱՊԵՏԵԱՆ	Վերակառուցումը եւ մե՛նք
98.- Հ. ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ	Տարիքը տասնհինգ դար
103.- Ս. ԽԱՆԶԱԴԵԱՆ	Փակ դռների առաջ
104.- * * *	Արցախեան հրատարակութիւններ
117.- Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	Պ. Սնապեանի «Ինչպէս հայհոյեմ»ը

Բազմ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Լ. ՏԱՐԻ

ԹԻԻ 1-2

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1991

ՊԵՅՐՈՒԹ

Ժ. ԱԹԹԱՐԵԱՆ

«ՎԸՐՃԻՆԵԱ, ՄԱՅ ԼԱՎ»

Օգոստոսը իր վերջերսն հասած էր արդեն, սակայն տաքը, օգոստոսեան այդ հեղձուցիչ տաքերը կը յամառէին գծսւքներուն մէկ հնոցին պէս եռացնել ամբողջ նիւ կտրք նահանգը: Ամառ բոստածը տաք եղանակ է, ամէն ժարդ գիտէ, պիտի չեղլես բարդէ վերարկուներով պատելու փորձութիւնը ու նենաս, կամ մայիսներուն ու ապրիլներուն զովութիւնը երագես, սակայն այստեղ, այս նիւ կտրքի տմառը...: «Լա պէլ սեզան» — գեղեցիկ եղանակը — կոչած են Քրանասցիք, հիմնուելով անկասկած այն իրողութեան վրայ, որ այդ քանի մը ամիսներուն հով, փոթորիկ, անձրեւ, կարկուտ ու նման բոլոր անասորժութիւնները կը վերջանան, կը զագրին՝ տեղի տալով, իրենց տեղը պիջելով ժամանակի մը, բաւական երկար ժամանակի մը համար, կապոյտ, սպիտակ երկինքի մը ջերմացնող ու այլապէս յանկուցիչ տիրապետութեան: Լա պէլ սեզան... այն ալ նիւ Եսրբի՞ համար...: Այդ ի՞նչ ծագր է, ի՞նչ հեղնանք: Ամերիկեան ցամաքամասը վստահաբար զանուած չէր տակաւին, երբ մտրդիկ այլապէս հիացական խօսքերով կ'արտայայտուէին ամբան օրերուն մասին: Իսկ

այս Նիւ Եորքը, այս Նիւ Եորքի ամա՞ռը...: Օր ըսուածէն, զիշեր ըսուածէն, կեանքէ՛ն նոյնիսկ կը յաջողի խորշեցնել, զգուեցնել քեզ այդ Նիւ Եորքի ամառնային գեհէնը: Օրացոյցային ամառ է այսանդ միայն, օրացոյցէն զուրս՝ փայլակ, կայծակ, որոտում, հեղեղային անձրեւներ ու անձրեւին հետ, անձրեւէն առաջ ու անձրեւէն ետք այդ անարկու, անբանացնող աաքը: Բիրտ ու կոպիտ, աննկարագիր, ինքզինք քաղաքակիրթ դաւանող յետին, նոյնիսկ մէկ աւանի անվայել տա մը:

Եւ տակաւին ըսել, որ չէնք, շինութիւն, բնակարաններն ալ, բնակարան ըսուածները մա՛նաւանդ՝ կառուցուած են այս երկրին մէջ, առանց երբեք հաշուի առնելու կլիմայական այս դաժանութիւնը: Բնակարան ըսուածը այստեղ պահածոյ ապրանք պարունակելու կոչուած խոշոր սնտուկ է կարծէք: Մուտքի դուռ մը, ելքի դուռ մը, երբեք չբացուող, դոյ մնալու դատապարտուած պատուհան մը հոս, պատուհան մը հոն, անա քեզի տուն, անա քեզի բնակարան: Այդ ամէնուն մէջ ոչ իսկ մէկ հատ պատշգամ: Աղատ օդ մը շնչելու, կտոր մը ազատ երկինք տեսնելու, իր այդ պզտիկ տարածութեան մէջ դէպի կարծէք անհունութիւնը հորիզոն բացող ոչ իսկ մէկ հատ պատշգամ:

Նիւ Եորք նահանգի թաղամասերուն, Պրոնքսի եղաւ, Պրուքլինի թէ Գուինզի բնակիչներուն պատշգամը... փողոցն է, իրենց տան մուտքի դուռնէն դէպի մայթը երկարող քարէ աստիճանները: Հոն են բոլորը, ամառնային այդ հրկիզեալ օրերուն, երկու այդպէս անձրեւի միջեւ, որոտումի կայծակ—փայլակի—քանտրը—սքոքմի երկու այդպէս դրոհներու միջեւ կիներ, այրեր, պատանի թէ երեխայ, հոն են թափած բոլորը: Շատեր արդէն նստած են իբրեւ պատշգամ ծառայող մայթերուն վրայ ու կը յամենան, կը զբօսնուն այնտեղ իրիկնային մինչեւ ուշ ժամեր:

Այդ իրիկուն մենք ալ «սալըոն» ելած ենք: Մենք, այսինքն՝ ես, տանս աջին ու ձախին դրկից—դրացի եօթանասուն գարունները վաղուց բոլորած ամերիկուհի օրիորդ էյլինը եւ դեռ քանի մը տարի առաջ այս կողմերը կայք հաստատած լիբանանցի Պշարան: Մենք ալ այդպէս տուն կոչուած մեր սնտուկներէն ազատ օդին ելած ենք ու կը զրուցենք անգլերէնի նմանիլ ուզող բարձրագոյն լեզուով մը: (Մեր դրացուհի էյլինին ականջը ծանր է, իսկ լիբանանցի Պշարային ալ՝ ... լեզուն):

— Այ էմ սորրի,— կ'ըսէ Պշարան,— հոս գալէս առաջ կը կարծէի անգլերէն գիտեմ, մեր երկիրը անգլերէնը մենք դպրոցը սորված ենք... եւս ֆնո՞վ, կրպանոն... բայց այստեղուան անգլերէնը... բան չեմ հասկնար...

— Հէ՞, ի՞նչ ըսիր, ի՞նչ ըսիր նորէն,— կ'ընդմիջէ զինք դրացուհին,— ձեր երկի՛րը, ձեր երկի՛րը, կը կրկնես ու կը կրկնես, կիվ մի է պրէյֆ, հա՞...:

Տանս աջին ու ձախին իմ այս երկու դրացիներս հաշտ չեն երբեք իրարու հետ, վէճի կ'իյնան տեւաբար: Եթէ սակայն դեռ քիչով մը կը հանդուրժեն զիրար, բարի դրացնութեան երեւութական այդպէս կապ մը եթէ կը պահեն, այդ կը պարտին, վստահ եմ, իմ միջնորդի դիւանագիտական ճարտար ջանքերուն: Տղայական, անիմաստ տարակարծութիւններ են այս երկուքը իրարու դէմ լարողը, տարակարծութիւններ սակայն, որոնք յանկարծ երկրագունտը պառակտող լուրջ, հիմնական հակամարտութեանց տարողութիւն կը ստանան յաճախ: Խնդիրը պարզապէս այն է, որ երեք թէ չորս տարիներ առաջ Ամերիկա հաստատուած լիբանանցի Պշարան իր լիբանանը չէ կրցած տակաւին մոռնալ, իսկ այդ միւսն ալ, ամերիկացի այդ միւս պառաւն ալ... Ամե՛րըքա, Ամե՛րըքա կ'ըսէ—կը կենայ, իր Ամերըքայէն բացի երկրագունտին մաս կազմելու արժանի ուրիշ աշխարհ, երկիր, հոգամաս չ'ընդունիր, որ կրնայ գոյութիւն ունենալ: Եւ ա՛յն մանաւանդ, որ մեր չքնաղ օրիորդ էյլինը այս կողմերու սեփականատէր—կալուածատէրի հովեր կու տայ յաճախ ինքզինքին: Պշարային ու ինծի

այլս մեռատաներորդ ժամու եկուորներուն հետ բազդատած, Ամերիկայի կարմրամորթներէն Լուք այս երկրամասին բնիկ, հարազատ բնակիչներէն համարուող իրլանտացի առաջին զաղթականներու ծնողքէ սերած մեր այս օրիորդ դրացու հին պարծենալու իրաւունք ունի ապահովարար: Իրլանտական արմատներէ իր այդ սերած ըլլալը տեսնէք ինչպէս պնտակական ախտոցոսի մը պէս շալկած կը պատցնէ ու ամէն տարի, արեւ եղաւ թէ անձերու, ոտքէն մինչեւ գլուխը կանանչներով զգեստաւորուած, անշեղ, անվրէպ մասնակցութիւն կը բերէ Ամերիկայի ասանկական տօներուն կարգին այլեւս դասուած Սէյնթ-Փաթրիքի հռչակաւոր տողանցքին:

Աւելի կամ նուազ հուժկու, աւելի կամ նուազ պատուարեր արմատներ մըն ալ Պշարան ունի: Հայրով, մայրով, նանով, տատով, անոնցմէ ալ աւելի հին նախնիքներով լիբանանցի է մարդը: Լեռնալիբանանի մէջ տեղ մը, տուն ու այգի, հող ու կալուած ունի տակաւին: Իր պապերուն անճիւնները զիտէ ուր կը հանգչին, գիտէ ինքն ալ ո՞ր հողին մէջ հող պիտի դառնայ: Իսկ ե՞ս... Իմ արմատներս...: Հնազէտ-պատմագէտներու պէտք կայ իմ արմատներս մէջտեղ բերելու համար: Մասնագիտական ճարտար պեղումներ պէտք են բնիկ որտեղացիութիւնս կարենալ ճշդելու համար: Ինչոր այդ գիտունները թող պեղեն հա՛ պեղեն՝ տեսնենք ուր կը հասնին: Ինձի պէս որքա՞ն, որքա՞ն հալերու ծառը, արմատը տեսնենք ինչպէս կը գտնեն...: Գիտութիւնը չի բաւեր, աշխարհին ամբողջ խելքը չի բաւեր գտնելու համար մեր բոլորին օրը, ուր սկսած էր եւ ուր հասած...:

Լիբանանցի Պշարային ջիղերը այդպէս տեսարար լարուած պահող պատճառներէն մէկն ալ սա մեր դրացի գառամած կեկան անպայման «օրիորդ» կոչուելու ուղեւ յամառութիւնն է: Պաշտօնական չորս ամուսնութիւն, տէրտէրով, տիրացուով չորս հատ ամուսին, յետոյ՝ նորէն տէրտէր, տիրացու ու դատ-դատաւորէն չորս պաշտօնական ամուսնալուծում, այդ ամէնուն վրայ տակաւին ժամանակի խոտութիւններէն մաշած, աւերուած դէմք ու մարմին մը, յետոյ ալ... օրիորդ: Պշարային արեւելքցիի ուղեղին համար այդպէս «օրիորդ» մըջ մըմքին, կարելի չէ ըմբռնել: Մեղցնե՛ն ալ՝ չ՛րնդունիր: «Սա պատուին նայեցէք, — կ'ըսէ գայրոյթով, — եա՛ պընթ ըլլ հարամ, տակաւին մարդ կը փնտօէ, երիտասարդ ազնկայ հովեր կու տայ ինքզինքին, վա՛յ քածի ցկնած, եա՛ պընթ ըլլ...»:

Վէճի, գժտութեան առիթ առողջ, խռովութիւն յարուցանող պատճառներէն մէկ ուրիշն ալ այստեղ խօսուած անգլերէնին հանդէպ Պշարային զգացած կատաղութեան հասնող բարկութիւնը, զայրոյթն է: Անգլերէն մը, որ, ըստ իրեն, ուրիշ ոչինչ է եթէ ոչ՝ դեռ նախնական ցեղերու տեսակ մը բարբարոս բարեւոյններէն:

— Այդ մեր զպրոցը սորվածը եթէ իրաւ անգլերէնն էր, այստեղուանը այդ չէ երբեք, — կ'ըսէ, կը կրկնէ տեւաբար Պշարան, — այստեղ քիթով կը խօսին եւ ոչ թէ լեզուով, կիները կը մլաւեն, իսկ մարդիկն ալ կը հաջն կարծէք: Այստեղուանը կատուերէն պիտի ըլլայ եւ կամ շուններէն:

Այս օր կը լսէ, մեր դրացու հին կատողած, փրփրած, ակոսները դուրս ցցած կատուի մը պէս կ'ըլլայ յանկարծ:

— Հա՞, կաաո՞, ըսիր, շո՞ւն ըսիր...: Հէ՛յ միսթըր, այստեղ Ամերիկա է, ո՞վ հրաւիրեց քեզ որ դաս... ես չեմ ամենայնչկալ...

Հրուէր, ոչ հրաւեր, Պշարան սակայն առեր-քալեր է արդէն:

— Չորս լեզու գիտեմ, — կ'ըսէ, — չորսն ալ օրէնքներ ունին, անդամ մը որ սորվեցար՝ կրնաս հասկցուիլ նոյնիսկ... Քամչաթքա, բայց այստեղուանը ո՛չ օրէնք կայ, ո՛չ կանոն, մա՛նաւանդ՝ սա ձայնաւորները: Անգլերէնի մէջ Աին է՛յ կ'ըսեն, էին Ի կ'ըսեն, Ի գիրն ալ Այ կ'ըլլայ, սղէկ հասկցանք: Բայց

եկուր տես, որ բոլոր ձայնաւորներն ալ փողոց ինկած աննկարագիր, անբա-
րոյական սա մեր գիտցած կիներուն նման ո՛ւր որ եղաւ այնտեղ կը պատկին,
մէյ մը այս կ'ըլլան, մէյ մը այն կ'ըլլան...: Բառը գիտնալ չի բաւեր, պիտի գիտ-
նաս հնչել զայն, մլուելու պէս կամ հաջելու պէս: Ջուրին անգլերէն վաթըր
կ'ըսեն, չէ՞, գաւաթ մը ջուր ուզելու համար հազար անգամ դուն վաթըր պո-
ռայ, ծարաւ կը մեռնիս վալլախի, անասունի պէս աչքիդ կը նային ու չեն
հասկնար, կարծես թէ շնաշխարհիկ բան մը խնդրած ըլլայիր: Առէք, օրինակ,
սա մեր փողոցին անունը Քոնթինէնթալ է, այնպէս չէ՞, օթոպիւսի կայան կայ
ճիշդ այս անկիւնը: Ամիսներ ամբողջ հոգիս բերանս եկաւ այստեղ կարենալ
իջնելու համար, Քոնթինէնթալ՝ պոռացի, Քէնթինէնթէլ՝ պոռացի, ինչե՛ր,
ինչե՛ր պոռացի՝ օգուտ չունեցաւ, անպիտան շոֆէրը միշտ ալ տարաւ նետեց
գիս երկու, երեք կայարան անդին: Մինչեւ որ օր մը, յաճախ հետս գացող-եկող
տարիքաւոր ճամբորդ մը՝ «Լիսըն միսթըր,— ըսաւ,— Քա-նի-նէ-նը՛լ...
Քա-նի-նէ-նը՛լ... եթէ կ'ուզես հոս իջնել...»:

*
* *

Կ'ըսէի ուրեմն, որ Օգոստոսի այդպէս այրող, տոչորող օր մը, իրիկնա-
յին ազատագրող զովութիւն մը գտնելու յոյսով, բոլոր թաղեցիներուն պէս,
տուփի նման մեր տուներէն դուրս նետուած ենք մենք եւս: Մենք ալ միւս բո-
լորին պէս «պալքոն» ելած ենք: Պալքոն, այսինքն՝ փողոց, ամերիկուհի պա-
ռաւած դրացուհիս, օրիորդ էյլինը, լիբանանցի Պշարան ու ես: Մէկէ աւելի
անգամներ հաշտարարի կարողութիւնս ի գործ դրած եմ արդէն, սակայն միշտ
ալ ազգերու միջեւ խաղաղութիւն պահելու կոչուած այդ Միացեալ Ազգաց
Կազմակերպութեան բախտին արժանացած եմ: Բոլոր ջանքերս ապարդիւն են
մնացած: Մէկէ աւելի անգամներ ամերիկուհի դրացիս՝ «Հէ՛յ միսթըր, միսթըր,
այստեղ Ամերիկա է», բացազանչած է, իսկ մեր անուղղայ լիբանանցին ալ,
«դպրոցական» ու բարձրազաղակ այդ իր անգլերէնովը յամառած է տեւաբար
խոսովութիւն սերմանել, իր անհատնու մ գոհոհանքն ու գանգատները մէջտեղ
նետելով:

— Այս ի՞նչ տուներ են այստեղ, սարսփնի տո՞ւփ են ինչ է, մարդ պալ-
քոն մը չի՞ շիներ, սապէս քիչ մը ազատ օդին ելլելու համար...

— Այստեղ այսպէս է, օֆէ՛յ: այս տուները շինողը այսպէս յարմար տե-
սեր է, եթէ չես հաւնիր...

— Ասոնք տո՞ւն են որ, մէկական հաւնոց...: Պէյրութի էջրէֆիէյի իմ
տանս պալքոնները միայն քու այս տանդ չափ կու գան. դուն ի՞նչ կը կար-
ծես...

— Լիվ մի էլո՞ն, լիվ մի էլո՞ն, օֆէ՛յ... կէթ տը հէլլ աուք օֆ հիր.— կը
պոռայ օրիորդ էյլին Պշարային երեսն ի վեր, յետոյ, խօսքը ինծի ուղղելով՝
«Եւր ֆրէմտ մէյֆս մի սիֆ», կ'ըսէ, բարեկամդ հիւանդ կ'ընէ գիս, «թող
կորսուի-երթայ այստեղէն»...

Պշարան ալ, որ խօսքի տակ մնացողը չէ:

— Երթա՞մ, երթա՞մ,— ի՞նչ կը կարծէ այս քածը, իմ երկիրս, իմ վա-
թանս քիչ մը միայն, պատիկ մը միայն խաղաղութիւն թող գտնէ տեսնենք այ-
լեւս իմ երեսս կը տեսնէ՞ այս ֆէլլա իպն ֆէլլա կինը...

Դիւանագիտական բոլոր տաղանդս դարձեալ գործի լծելով կը յաջողիմ
վերջապէս երկուքին միջեւ հանդուրժողութեան եզր մը գտնել, ժամանա-
կաւոր գինադուլ մը հաստատել:

Մեռնող արեւին վերջին շողերը փայլատակող, շլացնող կայծկլտուք-
ներով հրկիզելու սկսած են, հրդեհներու գերբրապաշտ պատկերներ սկսած են

դժադրել գէմի շէնքերու պատու հաններուն: Իրիկունը եկած ու ինքզինք տեղադրած է համառարած թախծութեամբ մը գացող, վերջացող բոլոր բաներուն այդ տեսակ մը ճնշող, ճմլող արամութեամբ սողողլով տարածութիւն, միջոց, միջնորդ: Իրիկունը գաղտնի, ծածուկ իջած է, տունը սակայն իրիկունային նուազագոյն մեղմացում մը բերելու: Այսօր նոյնն է՝ փողոց էլար, թէ Ըմփայր—Սթէյթ Պիլտիկներուն գողաթը: Այսօր նոյնն է, ճար չկայ, արեւելեան բազնիքի պէս նոյն կաշոյ քրտինքը, անշնչելի նոյն օդը: Թողին լաճերը պայթեցուցեր են մայթերու եղբին հողեհներու նախատեսութեամբ դեակուած ջուրի հսկայ խողովակներէն մէկը ու կիսամերկ՝ աղմուկ-խրարանցումով քաղաքապետութեան հաշուոյն պաղ ջուրի բացօթեայ բազնիք—շառւերներ կ'առնեն: Իրենց բնակարաններէն դուրս թախած թաղեցիներուն ժխորին վրայ աւելցած է արդէն հիմա աշխատանքէն տուն դարձողներու խայտարեղ ամբոխին իրարանցումը: Հոյլ—հոյլ այդպէս, անկապ, անջատ թափօրով մը կարծէք մեր դիմաց կը առդանցէ երկրապունտի ողջ մարդկութիւնը, ցեղի ու գոյնի ազգութեան իր ամբողջական ներկայացուցիչներով: Անամօրթը, կարմրամօրթը, դեղինը իրենց բոլոր երանդաւորումներով, դիմազծային եւ այլ յատկանիշներով: Եւ ինչպէս միշտ, այս իրիկուն ալ տողանցքին մէջ տիրապետող գանդուածը ամէկի շեղումով կարծէք ճեղքուած, ծուռ—ծուռ աչքերով շինացիի թէ քորէացիի անճշգելի տիպարն է:

— Ասոր նայէ,— կ'ըսէ Պշարա՝ անցորդներէն մէկը ցոյց տալով, մէկը, որ իր ուսերուն զլխու փոխարէն տափակ—տափարակ ափս մը կարծէք շարկած կը քայլէ եւ աչքերուն տեղն ալ՝ երկու ծուռ—ծուռ ամէկի ճեղք,— ասոր նայէ անդամ մը, ուլէք եւ ալիս, այս ինչ պէլլառ ինկեր ենք, Հինուստանն է, Զինաստանն է, կոպիտասանն է՝ ինչ է...

— Ի՞նչ է գարձեալ,— կը յարէ էյլին, կուիւի պատրաստ շեշտով մը,— այս մարդու կը ի՞նչ կ'ըսէ գարձեալ:

Հանդարտեցնող, հաշտարար պատասխան մը շարագրելու վրայ եմ, երբ Պշարան խօսքս բերնէս խլելով.

— Եա՛ մտամագէլ էյլին,— կը սկսի բռնել լիբանանցիի այդ շողօքորթ պերճախօսութեամբ,— եա՛ մտամագէլ էյլին, մենք այստեղ եկանք ձեզի պէս բարի՛, ազնի՛, գեղեցի՛կ ամերիկացիներ գտնելու, ձեզպէսներուն ծանօթանալու եւ ոչ թէ այդ պէս շեւ գիտեր որ մէկ ցամաքամասի որ մէկ վայրի անտառէն դուրս փախածներու:

Եւ բոխտի ակնարկ մը նկատելով ինծի՝

— Եա՛ միս էյլին,— կը շարու նակէ շողմեղ,— եա՛ մտամագէլ էյլին, այլ լավ ետ վէրի մաշ, բայց հասկցիր, խնդրեմ, եթէ երբեք գերեզմանէն դուրս փախած ուրու տեղաններու նման հնդիկի հետ, փաքիստանցիի կամ քորէացիի հետ ապրիլ ու զէի՛ ի՞նչ գործ ունէի այստեղ, կ'ելլի շինուստան, Փաքիստան, Քորէա՛ կ'երթայի... եա՛ մտամագէլ էյլին...

Տեղ հասած են լիբանանցիին շողօքորթութիւնները, փազաքշական «մտամագէլ»ը մա՛նասնդ այդ «այլ—լավ—ետ»ն: Տեսանելի, զգալիօրէն փայլփայլուած է, շոյուած է, կակու դցած է մեր պառտուած դրացու հին:

— Ետ ուայթ,— կը պատասխանէ հիմա բոլորովին փափուկ, քնքոյշ էյլին մը,— ետ մէլ պի ուայթ,— իրաւունք ունիս, փաստարար իրաւունք ունիս: Առաջ այսպէս չէր սակայն, առաջ այս թաղը վերէն մինչեւ վար մէկ տեսակ էինք: Ետ ու... գիտէք, այսինքն՝ ինծի պէսներով էինք, դուռ—պատու հան բաց կը պտտէինք, դուրս կ'ելլէինք առանց կոպանքի...

— Պարզ է, հապա,— կ'ընդմիջէ լիբանանցին, դիւս մը ըրածի պէս,— այս՛, հապա՞, այս ինչքա՛ն շատ օտարականներ, այս երկիրը ինչո՞ւ այսքան օտարական կ'ընդունի, թո՛ւ մաշ սրբէնքըրգ, թո՛ւ մաշ սրբէնքըրգ...

— Օ, ես^օ, սթրէնճը^օրգ,— կը փոխադարձէ ամերիկու հին արհամարհոտ, հեզնական այդ պէս անսակ մը շատ իմաստալից նայումք նեակով լիբանանցիին վրայ,— եու սէտ սթրէնճը^օրգ... օտարակա^օն կ'ըսէիր, օ՛, այս' իրաւունք ունիս, օտարականե՛ր, օտարականե՛ր...

Եւ խօսակցութեան այս ընթացքը փոխելու շատ ակներեւ տրամադրութեամբ՝

— Այո՛, սակայն,— կ'եզրակացնէ էյլին,— ամէնէն աւելի սա պամբէն պէտք է զգուշ ըլլայ մարդ, կը տեսնէ՞ք, այնտեղ, դիմացի մայթէն անցնող այդ մէկը, վտանգը անոնք են, սկսան շատնալ մեր այս թաղամասին մէջ, քրէնի կայարանին ետեւի այդ բաց տարածութիւնը ննջարանի վերածած են... Տեսնես ի՞նչ աղտոտութիւն.— այդ պամբերը,— հաշի՛շ, քոքայի՛ն, ի՛նչ աղտոտութիւն...

Այդ պամբ՛երը...

Ամէնէն յարդի, ամէնէն ընտիր գինիներուն նոյնիսկ յատակը նստող դիրտին ու մրուրին պէս, հարուստ, փարթամ, ճոխ ու շուայտ Ամերիկայի ընկերային կառուցիչի յատակներուն կուտակուող մարդկային այդ փլատակները: Տնազուրկներու, ընչազուրկներու, Ֆիզիքական թէ բարոյական յոռեզոյն մոլութեանց ու ախտերու գերի այդ խլեակները: Գինիի առասպելական շիշը տեւաբար ձեռքին, Փրանսացիներու աշխարհահռչակ ֆլոշառը պիտի ըլլար անկասկած այս պամ ըսուածք, այն գլխաւոր ասարբերութեամբ, որ Նիւ Եորքը Աէն գետի կամուրջներուն այդ հիւրընկալ ապաստանները չունի ու մա՛նաւանդ այն, որ գինիի առասպելական շիշը այստեղ յաճախ փոխարինուած է բիւրատեսակ ու բիւրաքանակ այլ շիշերով ու... սրուակներով, ու տակաւին հաշիշի, քոքայինի ու այլ այդպէս խոտերու անբանացնող ծուխերով:

Քլոշառ թէ պամ, Փրանսացի, ամերիկացի թէ անդրերկրացի, ընկերային կառուցիչ լուսանցքներէն դուրս ինկած մարդկային այդ խլեակներուն մէջ, նոյնինքն այդ ընկերութեան դառն ու դաժան պայմաններէն հարուած ստացած, խոցուած, խոցոտուած թիւ մը, համրանք մը անպայման որ կայ: Բարիներու, անկարներու, կեանքի անողոքութիւնները դիմագրաւելու, զանոնք յաղթահարելու միջոցներէն զուրկ, Ֆիզիքական թէ հոգեկան տառապանքով ընկճուածներու բազմութիւն մը անպայման որ կայ: Կան նաեւ անպայման դրամատիրական դրութեան անիրաւութիւններէն, վաշխառուներու վերաբերմունքէն տաղուած, տրորուած գոհեր: Անպայման որ կան: Անժխտելի իրողութիւն է: Իրողութիւն մը սակայն, որ չարաչար կ'օգտապործուի ձայնի, քուէի որսորդ, քաղաքական պաշտօններու հետամուտ փոլիթիկոսներու, բայց տակաւին չես գիտեր ինչ կասկածելի, պղտոր նպատակներով սուտ ու պատիր դատերու պաշտպանութեան ի խնդիր հրապարակը աղմկող մունետիկներու կողմէ: Հիմա վերջին նորոյթը, ուսեալ, իմաստուն համարուելու պայմանը մարդկային ընկերութիւնը, ընկերութեան կարգն ու սարքը քարկոծելն է: Սամեզ բոլորս իր դարերով հին, դարերու ամբողջ պատմութեամբ հիւսուած օրրանին մէջ սնած քաղաքակրթութիւնն է չարիքներուն ակը, աղբիւրը: Արեւմտեան կողմն աշխարհի ընկերութիւնը սակայն...: Մէկը իր հոգին սատանայի^օն ծախած է, մէկը ինքզինք ծուլութեան, ամբարշտութեան, տասնաբանեայ այդ միւս մեղքերուն ամբողջական ստրկութեան^օն յանձնած է, դացէք գտէք... ընկերութիւնը: Տեղ մը կայէն մը իր եղբա՞յրն է սպաննած... խեղճ կայէն, ով գիտէ ի՛նչ փորձութիւններու ենթարկուած էր իր այդ եղբօրը կողմէ: Ոճի՞ր մը կայ գործուած, գացէ՛ք դանակ շինելու, գէնք ու փամփուշտ հնարելու պարտադրութիւն ստեղծող ընկերային պայմանները դատապարտեցէք, այդ անիրաւ գէնք շինողը խաչեցէք, զի՛նք կախաղան հանեցէք: Ձէ՛նքն

է, զէ՛նքն է յանցաւ որ: Ձէնք էթէ շրջար, այդ խեղճ մարդը ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս պիտի ելլեր իր նմանը սպաննէր...

Բանը այն է սակայն, որ, հակասակ այդ բոլոր խմտտուն ճարտասաններուն, արեւը միշտ այ նոյն, միեւնոյն տեղէն կը ծագի ու նոյն տեղէն մտրը կը մտնէ... Իսկ այդ սպաներն ու քրոջատներն այ կան ու կը շատնան: Բանը այն է մտնաւ անդ, որ մեծ ու շքեղ այս նիւ Եսրքի շքեղապոյն փոսոցներն ու սրտատաները, հանրային պարտկոյններն ու հրապարակները ու, մա՛նաւ անդ՝ շոյեկառքի ու սապուէլի կայարաններուն այլապէս շքեղ ու վայելուչ սրահները յոճակաւ ու խճուղուած կը մնան այդ դատարկապարտներուն կողմէ ու, տարուտն որոշ եղանակներուն, կը վերածուին զարշատախիլ ու զարշահատանկերանոցի:

Անամորթ տորրին տիրուպետող մեծամասնութեամբ, կեղտի ու ցնցոտիներու այդպէս շրջուն, անկայուն ժողովուրդ մըն է անիկա, որ արեւին, անձրեւին, ժամացոյցներուն ու օդացոյցներուն նախատեսութեանց ու հոլովոյթին համաձայն մերթ կը լեցուի, կ'ամփոփուի կայարաններու կամ հանրային այլ շէնքերու ցուիքներուն տակ, մերթ ալ կը բացուի, կը տարապնակի ու որ որ պարտէզ մը, յարմար վայր մը, տարածութիւն մը գտաւ: Կայ դասակարգ մը, այս ամբօրին մէջ, բնդհանրապէս իդական սեռէն, որ ջորիի մը բնուկը քաշկոտէ միշտ հետը, օրերու, գիշերներու անտուն, անկայուն, թախտահան ամբողջ երկայնքին: Ընտանեկան բոյնի մը, ջերմ ու զուարթ յարկի մը երջանկաւտ պաշտպանութիւնը տեսած, վայելած, բայց յետոյ յանկարծ քանդող, կործանող շես գիտեր ինչ պատճառ-պատահարներով աղէտահար տարախտաներ են ասոնք: Առասպելի կարդ անցած Պակ-լէյտիները: Տանտիկիներու կողմէ աստնին գնու մներու համար գործածուող պղտիկ այդպէս ձեռնակառքի մը մէջ, տասնէ աւելի մինչեւ կոկորդը լեցուած, թիմուած փրլասթիքի պարկեր, փողոց-փողոց, թաղամասէ թաղամաս քարշ կը տրուին տեւարար, մաշած, քրքրուած ցնցոտիներու վրայ մէկէ աւելի նոյնքան քրքրուած... մուշտակ-վերարկու կրօց կիներու կողմէ: Կ'բտուի, թէ իրենց աւերեալ, կորուսեալ «տան» մտտու նքները կան թիմուած այդ պարկերուն մէջ եւ թէ այդպէս փողոցի փոսոց յաւերժարար գանոնք քարշ տուող Պակ-լէյտիները շատ կապուած են, շատ, շա՛տ կապուած են անոնց: Այդ պարկերը իրենցմէ իլուած քաղցր անցեալն են, իրենց ամբողջ ներկան ու ապագան: Այդ պարկերը իրենց ամբողջ կեանքն են: Իրենց կեանքին վերջին, վերջնապոյն, միակ իմաստը: Կը պատմուի նաեւ, որ այդ Պակ-լէյտիներէն մէկը, օր մը մտած գտնուած է փողոցի մը անկիւնը եւ իր պարկերուն մէջէն, առնի գանազան առարկաներու կողքին՝ գորգեղէն, սկեղէններ, հազարներով գրամ գուրս հանուած է:

Այդ պարկաւոր, մուշտակաւոր «լէյտի»ներէն մէկն էր անպայման մեր դրացի օրիորդ Էյլինին ցոյց տուած պամը: Փլասթիք պարկերու լեռ մը ապրանք բեռցուած այդպէս պղտիկ ձեռնակառք մը իր ետեւէն քարշ տալով եւ աշխարհի վերջը կարծէք դու ժելու եկած դժոխային տաքին հակառակ մուշտակ-վերարկու հագուած անիրական, անհեթեթ այդպէս արարած մըն էր, որ կրիայի արագութեամբ կը սողանցէր մեր դիմաց, շուրջի աղմուկին, իրարանցումին բոլորովին անտարբեր: Մորթին գոյնը ճերմակ չէր, կրնայիր դիւրաւ ըսել, ասոնց սակայն կարենալ հաստատելու, որ այս կինը սեւամորթ մըն էր: Արեւներէն տեւարար խանձուած ըլլալն էր իրեն այդպէս պղնձածոյլ արձանի մը գոյն տուեր, թէ հին-հին ժամանակներէն խաւ բռնած կեղտը, այդ ալ դիւրեւն չէր ճշդել: Տարիքն ալ պիտի երեսուններուն մօտերը ըլլար:

— Ահա՛, կը տեսնէ՞ք, — կը շարունակէ Էյլին, — ասոնցմէ պէտք է շատ

Քարայրի մը կամ հորի մը խորունկներուն մէջ ինկամ թանկարժէք կարծէք առարկաներ դուրս հանելու պէս, առժանքով ու ճգնութեամբ դատարկասօրօտ այդ «լէյտի»ին տոպրակները մէկիկ-մէկիկ դուրս բերինք: Անոնցմէ ոմանք պատուանցան, պայթեցան՝ յանկարծ խայտարղէա իրեղէններ մէջտեղ նետելով: Էյլինը վազեց, տունն վրասթիք, ազրի համար գործածուող նոր պարկեր բերաւ, ալիքները դուրս թափուած տոպրակները փոխարինելու համար: Պատուած տոպրակներէն մէկուն մէջն զեղարան մը ամբողջ զեղ դուրս թափեցաւ: Եւ աշխարհ մը դեղազիր: Նաեւ՝ հիւանդանոց մուտքի- ելքի գանազան պաշտօնաթուղթեր: Այդ թուղթերէն յայտնուեցաւ, որ տոպրակներուն սեփականատէր այս կինը Վըրճինիա կը կոչուի: Պարզուեցաւ նաեւ, որ ժամանակ մը Պլլըվիի մտային հիւանդութեանց, հոգեբուժական այդ տնտանի հաստատութեան պատասխարեալներէն եղած է ու յետոյ ալ այդ հաստատութեան պարբերական այցելութիւններ տուած: Տոպրակներէն մէկ ուրիշն ալ այնքան, այնքա՛ն ծանր էր, որ բառին իսկական առումով պայթեցաւ, հազիւ վեր բերուած: Տոպրակը դուրս թափեց ամբողջ իր ընդերքները, իսկ Պշարան ու Ես ալ թայան, կոզոպուտ կատարած ոճրագործներու պէս մեղապարտ, յանցաւոր զգացինք յանկարծ մենք մեզ: Մնացինք պահ մը շուար, մոյրած, մինչ հեռուն կանդնած մեր գրացուհի Էյլինը, «Իլմ-ա՛ն, Իլմ-ա՛ն», շուտ ըրէ՛ք, աճապարեցէ՛ք կը ճշար անվերջ:

Իեղնած, փոշտած թուղթերու մէջ, լաթերու, կտաներու մէջ, քարթոններով պաշտպանուած ծրարներու մէջ ուշադրութեամբ, խնամքով փաթթուած առարկաներ, իրեր դուրս ինկան տոպրակին մէջէն: Այլազան պիպլըլաներ, տնային զարդեր, յետոյ մանուկներու յատուկ հինցած, քոտտած արջուկ մը եւ նոյնքան հին... սուպրիկ մը: Եւ նկարնե՛ր, նկարնե՛ր: Շրջանակի մէջ, առանց շրջանակի, մեծ ու պզտիկ շտիփերով անթիւ, անհամար այնքան մը նկար, որ մէկը կրնար այս Վըրճինիայի ծննդեան օրէն, արցունքներու մեր այս հովիտը իր օրերուն սկիզբ տանելէն ի վեր կեանքի ամբողջ պատմութիւնը երեւան բերել: Նորածին Վըրճինիա, մանուկ Վըրճինիա, յետոյ՝ պարմանու հի, առանձին նկարուած, յետոյ՝ ծանօթ, ազդական, բարեկամներով: Նկար մըն ալ ծնողքին հետ, վկայական առած օրը, պաշտօնական ու պոշաւոր զգակը դիտուն: Յետոյ՝ փայլուն շրջանակի մէջ, ճերմակներ հաղած, գուարթ, շէնչող, ճառագայթող Վըրճինիա մը՝ կայտառ, վայելուչ երիտասարդ տղամարդու մը կողքին, շատ մտերիմ կեցուածքով մը, ձեռք ձեռքի բռնած: Այդպէս փայլուն մէկ ուրիշ շրջանակի մէջ, նոյն վայելուչ երիտասարդ տղամարդը, այս անգամ գինուորական տարազով Եւ նկարին յատակը շատ խնամուած, շատ բնթեւեւի, յստակ տառերով մակագրութիւն մը՝...Թու Վըրճինիա, մայ լավ...

Անշարժացած-կեցած ենք, Պշարան ու Ես, յանցանք գործած, ոճիր գործած շարագործներու ծանր ու ճնշող տրամագրութեամբ մը:

— Ախի, աս չ'ըլլար, — կ'ըսէ Պշարա, — աս ըրածնիս շիտակ բան մը չէ, եկուր տեղը զնենք ամէն բան...

— Այո՛, — կ'ըսեմ Ես ալ իմ կարգիս, — այո՛, զնենք իրենց տեղը, սպասենք կնիկը թող գայ, տեսնենք վերջը ինչ կ'ընենք...

Բայց մեր գրացուհին, ամբրիկուհի Էյլինը ոչինչով պզուտած է մեր դիմացը պարզուող այդ աեսարանէն: Այդպէս աւելորդ գիրազգացութիւն չեն այցելեր երբեք իր անձին: Միայն մէկ միտք, մէկ ու միակ մտասեւեռում կ'իշխեն հիմա իր ողջ կուրթեան, — ինչպէ՞ս ընել, որ ձերբազատուի իր կայուածին, ստացուածքին սպառնացող վտանգէն: Ինչպէ՞ս տպահովել իր թանկագին հանգիստը...

— Շո՛ւտ ըրէք, շուտ ըրէք, — կը պոտայ մէկ ձայնի վրայ Էյլին, — աղ-

բահաւաք ինքնաշարժը մեր փողոցին վարի անկիւնն է արդէն, հիմա կու գայ այդ կարպընին բոլորն ալ կը բեռցնէ, կ'առնէ—կը տանի, աճապարեցէ՛ք...

Մինչ մենք այդպէս վարանումներու մէջ ենք, մէկ ալ աեսնենք ինք՝ էյլլինը, գացեր հաստ—հաստ ձեռնոցներ դրեր է, ճերմակ լաթով մը քիթն ու բերանը ծածկեր է ու արտասովոր արտորանքով մը մեր դուրս հանած տոպրակները կը վերցնէ, կը տանի ու կը շարէ դիմացի մայթին ճիշդ այն անկիւնը, ուրկէ աղբահաւաքը իւրաքանչիւր երկու օրը անգամ մը կու գայ հսկայ իր ինքնաշարժով ու կը հաւաքէ—կը տանի զանոնք:

Այստեղ է, որ դէպքերը ամպրոպային արագութեամբ յաջորդեցին իրարու: Նախ՝ պոռչտուք մը, աղիողորմ ճիշ մը լսուեցաւ: Յետոյ՝ արդէն արտերկրային կերպարանքի մը նման մուճակներ հագած մարդկային արարած մը կանգնած գտանք մեր դիմաց, խելակորոյս, սարսափահար, իրենց խորշէն դուրս կարծէք ինկած ու աչքերը մեր վրայ յառած: Մեր դիմաց գտանք քիչ առաջուան նկարներուն... Վըրճինիան, թէեւ այդպէս ինքն իրմէ ելած վիճակներու մէջ: Ճիշդ այդ միջոցին վրայ հասաւ աղբահաւաք ինքնաշարժն ալ ու սկսաւ տոպրակները բեռցնել, մինչ մեր դրացուհի օրիորդ էյլլինն ալ, առողջապահական վստահելի, ապահով հեռաւորութիւն մը միշտ պահելով ցնցոտիապատ կնոջմէ:

— Կէք աուք օֆ հիւր, կէք աուք օֆ հիւր,— կը պոռայ,— կորսուէ՛ ասկէ, կորսուէ՛ ասկէ, անձնական կալուած է ասիկա, չտեսնեմ անգամ մըն ալ քեզ այստեղ...

Վըրճինիան չէր իսկ լսեր կարծէք այդ պոռչտուքը: Սարսափահար, խելակորոյս այդպէս վիճակներու մէջ, կորսուածի, բացակայի երեւոյթ մը առած էր: Միայն երբ աղբահաւաքը տոպրակները ինքնաշարժին մէջ բեռցնելու սկսաւ, տեսանք յանկարծ, որ այդ կարծէք թէ քարացած Վըրճինիան ինքնամուղ հրթիռի մը պէս ու աղեկէզ ճիշով մը ինքզինք նետեց դիմացի մայթը: Ռատար, քոմփիւթըր շեն կրցած երբեք այդքան արագ, անսխալական ըլլալ, այնպէս՝ ինչպէս ինք՝ Վըրճինիան, գիտցաւ իր ցանկացած տոպրակը ընտրել ու խլել զայն աղբահաւաքին ձեռքէն: Խլեց Վըրճինիան այդ մէկ տոպրակը ու քաշուեցաւ ետ: Գնաց—կոթնեցաւ պատին, կարծէք այլեւս առանց տեղ մը յենելու ոտքի մնալու կարողութիւնը չունէր: Այդ պատին յենած, ցնցոտիապատ Վըրճինիան խորունկ, ասարկու տրամութեամբ մը բացաւ տոպրակը, մէջէն դուրս բերաւ փայլուն շրջանակաւոր երկու այդ նկարները, որոնցմէ մէկը... Վըրճինիա, մայ լավ...: Անասելի գորովանքով սեղմեց այդ նկարները կուրծքին եւ գլուխը պատին տալով սկսաւ լուռ ու անչուկ հեկեկալ:

Այդ լացը, Աստուած իմ, այդ լացը...:

Երկինքներուն, գետիններուն ամբողջ վիշաբ, թախիծը, տիեզերքներուն դեռ սփոփանք չունեցող, դեռ ծանրագոյն ամբողջ ցաւը, կսկիծը այդպէս անտէր, անպաշտպան, ցնցոտիապատ գոյութեան մը գլխուն ծանրացած...: Երկինքները, գետինները չէին դիմանար, ո՛ւր մնաց Պշարան ու ես...

Պշարան ու ես, մէկ ոտտուժով, մէկ չուռնով սկսանք վազել աղբահաւաք ինքնաշարժին ետեւէն:

— Սքո՛փ, սքո՛փ, փի՛հ՛գ,— կը պոռայինք անդադար, ես ու Պշարան,— կեցի՛ր, կեցի՛ր, հաճիս կեցի՛ր,— կը պոռայինք մէկ բերան... — միսքըր կարպը՛ն, միսքըր կարպը՛ն սքոփ, փի՛հ՛գ...

ԺԻՐԱՅՐ ԱԹԹԱՐԵԱՆ

Յ. ՆԱԳՈՒԼՆԱՆ

ՀԱԶԱՐԵՐՈՐԴԸ

I մաս

Կ'անցնի ձիաւորը
հագարերորդը
կ'երթայ իրիկուան դէմ արեւը սանձելու
երկիր բերելու:

Կր մտնէ այն քամբան ուրկէ իրմէ առաջ
անցած են ամբոխներ
բուսիկ
հալածուած
անօթի մարդիկ տառապանքներով նայած երկինքին
արեւին լոյսը երբեք չեն տեսած:

*Երազի պատկերն է ահա
կ'ընկզմի յուշերուս ծովուն մէջ
ուր կերպարները շունչ կ'առնեն յանկարծ
հերոս կը դառնան
մթնոլորտը օր եւ մթութիւն կը ստեղծէ
իւրաքանչիւր համակարգութիւն աշխարհ մըն է
ձիաւորներուն երազներուն մէջ:*

Կ'անցնի հագարերորդը տափաստաններէն
ուրկէ իրմէ առաջ անցան ձիաւորներ
ուրբհարիւրերորդ եօթհարիւրերորդ
կրակով ու կամփով յանձնառու
եւ իրենց արեամբ պարարտացուցին հողը տափաստանին:

Ու չյադթեցին
մարտիկներ որոնք կռուեցան անընդամէն
քամբան բացին սակայն
այս տափաստանէն դէպի այն տափաստանը
ուրկէ կ'անցնի ահա ներմակ ձիաւոր մը
հագարերորդը:

Գիշերը չիջած
կրակով յանձնառու կ'երթայ սանձելու արեւն ու երկինքը:

Հանդիսաւոր կամարներ
 Հնարաւորութիւններով իրարու շաղկապուած
 եւ դիրքորոշում տեսանելի սահմաններէն անդին
 անվերջանալի կախարդանքը որ հայրենիք ունենալու եւ
 սեփականութիւն ունենալու իղձն է
 ստեղծագործութեան միտք բանին:

Այս խոսքի հոգեբանութիւնը մէջ չեն շնչեր հոգիները մեր նախնիներուն
 բայց կան լեռները

աստուածատուր

խաչքարերը կան մեր նախնիներուն
 դոփիւնը կը լսուի լեռներուն լանջին
 որ կ'արձագանգէ

որպէս քայլերգուող բանաստեղծութիւն:

Հայելիներուն մակերեսը
 երազին կարելիութիւնն է
 ներքին կրակին առաւել բոցավառ տեսիլքը
 կռիւը կը սկսի այս սահուն մակերեսին վրայ
 կը շարունակուի
 որպէս ստեղծագործ մտածողութիւն
 կ'ընդգրկէ ոչ միայն ներաշխարհը ձիւղերներուն
 այլ աշխարհն ամբողջ

խոսքն ու խորտուբորտ:

Գիշերը չեկած պիտի ձեւաւորուի

երազը

պիտի հասնին անոնք եւ արշալոյսէն առաջ մօտեման հորիզոնին

արեւը սանձեն

Հայաստան տանին

լոյս եւ հրաշք բերեն այսօրու դարերու մթութենէն վերջ

հայոց լեռնաշխարհին:

Ահա

մթութիւնը գէպի լոյս կը ցատկէ
 ստեղծագործութիւնը հանճարին իմաստն է
 բուն:

Ձեւաւորուած երազը դարձեալ կը փշրուի

կը լսուին դողանջները յաջորդ կռիւին

կ'անցնի ձիւղերը մտորումներու մէջ

ներմակ ձիւղ սանձած

ու տափաստանին ցանկապատին մօտ

փշալարերուն

մանուկներ դուրս կ'ելլեն թուփերուն տակէն

խոժոռ հայեացքով

մեծ-մեծ աչքերու տրտում նայուածքով

կը նային

արեւը սանձել չկրցած

այս ֆանի երոզը

այս հագարերոզը անցնող ձիւղերին:

*Տեսարանը աշխարհին վրայ
 գործողութիւնը տիեզերքին մէջ:*

Այս է իսկական ստեղծագործութիւնը
 հաննարին միտք բանին
 հաննարեզ միտք բանին:

*Ազգային արաման
 ազատ շնչելու իրաւասութիւնը
 ճերմակ վաղատակում
 խաղաղ ու կապոյտ երկինքի տարածութեան մէջ:*

II մաս

Համաշխարհային պատերազմէն վերջ
 Հայաստանն արդէն քանհիւստ տարեկան
 տառապած երկիր էր
 փոքր տարիքէն
 ծեր ու թշուառական:

Ձիւղեր չունէր
 նոր երագներ մշակուած էին
 որբանոցային
 խորթ զգացումներ
 նոր յաւակնութիւն
 ինտերնացիոնալիզմ ու եղբայրութիւն
 հին երագին վերջին կտորները
 վեցհարիւրամեայ փշրանքներ էին
 Չարեմցիին Բակունցիին եւ միւսներուն հետ
 մահատակուեցան
 մոռցուած էին ընդմիջտ թաղուած:

Սփիւռքը քայքայուած
 երեսուն տարուան մղձաւանջներու թոհուրոհին մէջ
 դեռ սուգը ունէր Տէր-Ձօրի գոհերուն
 մէկ ու կէս միլիոն
 հին երագը թէւ փշրուած
 բայց փշուրները կային տակաւին
 ինչ մը ամէն տեղ
 հոգիներուն մէջ եւ դպրոցներուն
 ոչ
 չէին թաղուած մղձաւանջին մէջ տխուր օրերուն:

Ճամբան կ'երկարէր
 կու գար անհուն անցեալէն
 խորխորատներէն մեծ Արտա ազդին
 ինք մանուկ մը այն օրերուն:

այսինքն ես այսօր
 պիտի սորվեմ քալել այդ նամբուն մէջ
 նոյն պողոտայէն

մեր ու Հայաստանի մէջտեղէն երկարող
 ուր ազգին պատմութիւնը կար
 եւ տառապանքը օտար երկինքի տակ

գրուած իւրաքանչիւր խնամարի վրայ
 ամէն քայլափոխին:

Մեր պատմութիւնը այս վերացական տափաստաններէն
 մինչեւ տափաստանները հին Հայաստանին

չարդ

կոխ

աւեր

եւ սով անընդմէջ

նակատամարտը

ուր յաւիտենապէս կորսնցնողն է ազգը հայկական

չարքը ձախորդութեանդ

կոյսերն հոփսիմեանց ինչու մնացին կոյս

Տրդատի կոխը եւ անժամանակ հոգեփոխութիւն

մեր աշխարհակալ առաջնորդներէն վերջ

մեր հեթանոսութեան պանթէոնին մէջ

յեղափոխութիւն

թոնդրակեցիները ձախորդ յեղափոխականներ

դարձեալ անժամանակ

սելնուփներ արաքներ թուրքեր

մարդկային թափփուկ

որոնք կերտեցին տխուր երեսը այս երկրագունտին

Ֆրիկը

Պիծակը

Ռոպինը

եւ Նահապետ Քուչակ

եւ ազգայնացուած գորգագործները մեր անանուն արուեստագէտ

Շահ Աբբասը

պարսիկ մարտիկ եւ տնտեսագէտ

փորձանքը մեր ցեղին

աւելի սպաննող քան մահը ինքը

աւելի ձուլող ու այլասերող քան ժամանակը օտարութեան մէջ

Իսրայէլ Օրին

կուսակցութիւնները յեղափոխական

շերտերէն թուրքէ

թէկուզ ոսկեգօծ

ժամանակավրէպ

ներմակ ձիաւորներու ձախորդութիւնը

Զօրավար Անդրանիկ

հանրապետութիւնը

կոուախնձորը անիրաւութեան

կարմիր ձիաւորներու տողանցքը

ձախորդութիւնը

մահը խղմամտանքի
 ալպիական մանուշակներու ստուերներուն մէջ
 խաբուսիկ երազը
 փոքրագոյն Հայաստանը մեր ամբողջ պատմութեան
 եւ մեծ երազը ձիաորներուն որ կը շարունակուի հեթանոսութեամբ
 մինչեւ մեր օրերը
 եւ ահա ասիկ ժամանակակից դասընթացքը հայոց պատմութեան:

Երբ ձիաուոր դարձաւ չէր հաւատար հեփիաթանման առասպելներու
 բարոյական յաղթանակներուն
 ով որ դիմանայ երկինքի հարուածին
 ու չտապալի Բաբելոնի պէս
 ան է մարտիկը
 իրաւասու եւ հուժկու:

*Կարծրացած հողիներուն մէջ անգամ փափուկ վայրկեաններ կան
 կը շարժին ծփացող կակաշներուն պէս
 եւ մանուշակի բուրմունքը կը սփռեն կարծր հողիներու փափուկ
 վայրկեաններուն:*

*Չկան մարմիններ որոնք կրնան կորսուիլ վերացական զգացումներու մէջ
 հեքիաթներ չկան
 բայց զգացումները կրնան սուզուիլ տանիքներուն մէջէն դէպի պատերը
 յարկ առ յարկ մտնեն մարմիններուն մէջ բնակիչներուն
 կարծրացնեն հողիները
 եւ խամրող աչքերուն մէջ շարժող շարժումներ ստեղծեն
 թոյ մեռնին երազները եւ գարթնուն մարդիկ
 շօշափեն իրենք գիրենք
 ծանրութիւնը գգան սեփական մարմիններուն:*

Մարդիկ չար կը ծնին
 Գեղատառարտէն պարտուած դուրս կու գան
 եւ կամ յաղթական
 չկայ երրորդ ցամբան
 միսիթարութեան սուրբ գիրքի ցամբան:

*Տխուր զգացում
 Քոնչերթոն յուզիչ աչքերով աղջկան համար
 Ամսթերտամի
 մոռցուած վիշտեր որոնք չզրուեցան գիացած երգերուս մէջ
 երգեր նախկին բարեկամներուս մասին
 բարեկամներ որոնք մեկնումը ամայութիւնն ստեղծեց ներաշխարհիս մէջ
 Ամերիկայի ու Եւրոպայի միջեւ ովկիանոս մը կայ
 օտարութեան արձագանգը
 Քոնչերթոն է
 յու գիչ աչքերով աղջկան համար Ամսթերտամի
 եւ արձագանգին հետ տեսայ վիշտը աչքերուն մէջ գաւակիս
 մանկական ծպտոն պէս առաջին որ կը կորսնցնէ փայլքը
 տարիներուն հետ*

հայ Նափուլեոններ
որոնք յաղթէին առանց բարոյական ինքնախաբէութեան
ու դառնային աշխարհակալ:

*Ամբոխներ կ'անցնին կ'երգեն ինչ որ բան
աղմուկը կը մեծնայ պայթելու աստիճան*
կ'անցնի հազարերորդը
ներմակ ձիաւոր
յոզմած է արդէն
նամբան կ'երկարի անհունէ անհուն
անդունդներէն կ'անցնի ուր շղթայուած է մեր թագաւորը
տակաւին մինչեւ այսօր
ուր կը շղթայեն անցնող ամէն հայ
տակաւին մինչեւ այսօր:

կ'անցնի լեռներէն երկինքին դպնալով
այդ հանգրուանին
յաղթական կը զգայ հին աստուածներուն պէս
եւ աշխարհակալ իսկական կայսրի պէս
երկինքին դպած Արա Գեղեցիկն է առանց Շամիրամին:

*Մարդիկ չար են օրուան ընթացքին
մտածումներով տարուած միշտ կը տատապին
իրիկուան դէմ
սակայն
կը բարիանան:*

Արահետներէն դէպի պողոտան հանգիստի ժամ է
եկեղեցիներ կառուցուեցան
կարդաց անուններ
Վարդան Մամիկոնեան իբրեւ թէ հօօր
եւ Վասակ Վախկոտ
խաբուսիկ տրամաբանութիւն
եւ վերաբերմունք զգացական:

Ապառաժներու վրայ ֆանդակել պատմութիւնը
Վարդանի պարտութեան
եւ աղօթքներուն մէջ Պապ թագաւորին
մխիթարուիլ
դարերու ընթացքին
չտեսնել չտեսնել միտք բանին
եւ արեւելեան լալկան ֆաղցրութեամբ երգեր յօրինել
Վարդանը մեռաւ ի պարծանք ազգին:

Մեր ցեղը չունեցաւ խելացի առաջնորդներ
մարտիկներ չունեցաւ:

Առաջնորդը պէտք է ամէն բանէ առաջ ձին առաջնորդէ
պարտուիլ սորվի
եւ յաղթել գիտնայ առանց աղօթքի

Քափով վայրենի
 հեքանոսական կիրքեր սնուցէ հոգիին խորքը
 Եւ առաջնորդէ դէպի հորիզոն
 դէպի լոյս ու տարածութիւններ
 տափաստաններէ նոր տափաստաններ
 Եւ ձիուն կոխած հետքերուն վրայ
 հայրենիք կերտէ
 հոգ քար ու երկինք:

Միջանկեալ մաս

Ճամբան կը տանի անորոշ փեր
 կ'անցնի երկրագունտի փշալարերէն դէպի անապատ մը
 անմշակ հողերու եւ քարերու մէջ պահուրտած
 թուփերու ետին մանուկներ կան
 որոնք կը սնանին արեւի լոյսով
 ու կը յագեցան տափաստաններու տարածութեամբ:

Հոգիներուն մէջ ու ներաշխարհին այդ մանուկներուն
 աչքեր կան երագող
 արեւածաղիկ
 Եւ բնութիւն մը վերացական
 հայրենի աշխարհը իրենց երագանձներուն:

Ահա

կը բացուի արեւածագը
 ձիաւորները կ'անցնին
 կը մեկնին դէպի
 աչքերուն ծովը այդ մանուկներուն
 ուր ժամանակը կրնա շօշափել
 բայց տափաստանները դեռ չեն շօշափուիր:

III մաս

Ձիաւոր եմ արդէն
 կը բացուի արշալոյսը աչքերուս առջեւ
 թուփերուն վրայ տերեւներուն տեղ
 մտորումները կան մանուկներուն անմեղ
 կ'երեւին գոյներ երանգներ եւ աչքեր
 նամբան կ'երկարի դէպի նակատամարտ
 ընդդէմ ձուլումին ու այլասերման:

Երբ հասնիմ հորիզոնին
 պիտի կռուի՞մ արդեօք թէ վար իջնեմ ձիւս
 շլացած կորսուիմ լոյսերուն մէջ մեծ-մեծ ֆաղափներուն
 յաղթանակներ տանիմ կիրքերուս համար

շլացնող երազներ մշակեմ
լուսաւոր գնդակներ
որոնք մէկ հատիկ յուսախաբութեամբ կրնան ոչնչանալ
ու դառնալ
փոշի:

*Շլացած հայ տղաներու եւ աղջիկներու
դասալքութիւնը քաղաքակրթուած:*

Եթէ իջնեմ ձիէս
թուփերու ետին ապրող մանուկները
իրենց աչքերով պիտի առաջնորդեն վերջին կռիւր:

Պիտի չիյնամ ու չգլորիմ ու չմոլորիմ
բայց եթէ ինկաւ
ու գլորեցաւ
ու մոլորեցաւ
նահատակուեցաւ ձիաւոր մը
կը ծնի նորը
ու երբեք
երբեք
երբեք չի մեռնիր հազարերորդը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԳՈՒԼԵԱՆ

Ն. ՊԵՇԻԿՐԹԱՆԼԵԱՆ

— ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՍԷՐՆԵՐ —

(ԵՐԳԻԾՄՎԵՊ)

ՀԱԻԱՏԱՔՆՆՈՒԹԵՆԷՆ ՈՒ ՀԵՔԻԱԹԷՆ ԵՏՔ

Հաւատաւննական հաւաքոյթին ու հեփիաթասացութեան հետեւեալ առաւօտը, կանուխէն, Մարտիրոս փութացած էր պանդոկ, ուր գտաւ Եղուարդը, որ զբաղած էր ածիլուելով:

Մարտիրոս պատմեց եղելութիւնը, եւ իր բոժոժաւոր ու պոչաւոր սուտը:

Եղուարդ ժպտեցաւ ալ, նեղուեցաւ ալ: Բայց եղածը եղած էր: Չէր կրնար բարկանալ բարեկամ Մարտիրոսին, քանի որ զինքը պաշտպանած էր: Մտածեց հետեւանկերուն մասին: Վերջապէս, որոշեց ո՛չ հերքել, ո՛չ հաստատել հեփիաթը:

Իր մեկնումէն ետքը, Մարտիրոսին ձգելով՝ հնարած հեփիաթին շարունակութիւնը, աւելի նիշդը՝ ոսկի հեփիաթին քանդումը, նոր ստեղծագործութեամբ:

Մարտիրոս այդ կէտօր հիւրը եղաւ «բարերար» Եղուարդին:

Ապա, իրիկունը գնաց Մամասեաններուն, ու անոնց պատմեց իր տեսակցութիւնը եւ յայտնեց տրուած որոշումը.— Մինչեւ Եղուարդին մեկնումը, ո՛չ հերքել, ոչ ալ հաստատել բարեգործութիւնը:

* * *

Երկու օր ետքը, Եղուարդ հրաւիրուած ըլլալով ընթրիփի, Մամասեաններուն կողմէ, ներկայացաւ նուէրներով:

Գարարի ներողութիւն խնդրելով՝ քաշուեցաւ խոհանոց, հրահանգելու եւ հսկելու համար:

Գեղամ, Անժելիֆ ու Եղուարդ խնդալով խօսեցան հաւաքոյթին ու հեֆիաթին մասին:

Ապա, երբ խօսքը եղաւ «յառաջդիմական» ներուն, Եղուարդ հետաքրքրուեցաւ, թէ ի՛նչ համոզումով Անժելիֆ մտած էր այդ հոսանքին մէջ, որ սեռայ է ու սնամէջ:

Անժելիֆ իր սովորական անկեղծութեամբ պատասխանեց.

— Աշխատած տեղս սովորական գրասենեակ մը չէ: Պաշտօնակիցներս մտաւորականներ են ու յանախ կ'ընդունին ծանօթ մտաւորականներու այցելութիւնները: Եւ որովհետեւ բարձրագոյն վարժարաններէ վկայուած, որով զարգացած են, ամէնքն ալ, գրեթէ առանց բացառութեան «յառաջդիմական» ներ են, հետեւելով մտաւորական մտքին, այսինքն՝ նորածեւութեան: Եւ պէտք է նշդել, որ մարդիկ չէ, որ կը մտնեն նորածեւութեան մէջ: Նորածեւութիւնը ինքն է, որ կը մտնէ մարդոց մէջ, երբ մա՛նաւանդ ներս մտնելու համար պարապ տեղեր կը գտնէ: Անշուշտ կ'ընդունինք, որ մտաւորական ըլլալը ուրիշ բան է, խելացի ըլլալը՝ տարբեր բան: Բարեբախտաբար, կը գտնուին տակաւին մտաւորական մարդիկ, որոնք խելացի ալ են: Եւ սակայն, մարդիկ ալ կան, որոնք խելացի են, առանց վկայուած մտաւորականներ ըլլալու, ինչպէս բազմաթիւ մտաւորականներ կան, որոնք գլուխ են դղումի: Անգամ մը, քանի մը հոգի, ինձմով հետաքրքրուեցան եւ հարցուցին, թէ գաղափարներով յառաջդիմակա՞ն եմ: Եւ երբ պատասխանեցի, թէ ո՛չ կողմնակից, ոչ ալ հակառակորդ մըն եմ, տեսակ մը յուսախաբութիւն ու պաղութիւն տեսայ իրենց մէջ, հանդէպ ինձի: Ես ալ աւելցուցի, թէ հայրս ու մայրս մոլեռանդ յառաջդիմականներ են: Եւ անոնցմէ մէկը ըսաւ. — «Ձեր հայրն ու մայրը, ձեռնէ տարիքատ ըլլալով՝ ձեռնէ աւելի երիտասարդ են, քանի որ կը հետեւին նոր, յառաջդիմական գաղափարներու: Մեղք չէ՞ ձեզի, որ անմասն կը մնաք յառաջդիմական շարժումէն, որուն մէջն են բոլոր ընտիր մտաւորականները: Դուք մտաւորապէս ծեր էք»: Ես ալ մտաւորապէս երիտասարդանալու համար, եղայ իրենց հետ, վայելելով իրենց համակրութիւնը: Հօրս մօրս համբով ալ եղայ Հայաստանասէր, այսինքն՝ հայ յառաջդիմական: Տեսայ, որ հայերուն մէջ յառաջդիմա-

կաններուն պատկերը տարբեր է: Սով կայ մտաւորականներու, որոնք աջ կողմն են: Մեր մէջ, գլուխով ու մարմինով մերկ, ոտներով բոպիկ հայերն են, որոնք հագած են յառաջդիմականի գլխարկ, շապիկ ու կօշիկ, իրենց գաղափարական մերկութիւնը ծածկելու համար:

Եղուարդ մտերմօրէն ըսաւ.

— Իսկ դուն, Անժելիք, գեղեցկութիւնդ ծածկելու համար կ'երեւի մտար ֆրանսացի յառաջդիմականներուն մէջ:

— Կ'աղաչեմ, բարեկամս, մի՛ խօսիր գեղեցկութեանս մասին: Կ'ամչնամ գեղեցկութենէ...

— Բայց ի՞նչ ազուր բան է ազուր ըլլալը, երբ բախտն ալ ազուր է. Եւ, մա՛նաւանդ՝ երբ հոգին ներդաշնակուած է մարմինին հետ:

Գեղամ ընդմիջեց.

— Բայց վարկեան մը. ըսելիք ունիմ Անժելիքին:

— Խօսէ՛, հայրիկ:

Ու Գեղամ կեղծ բարկութիւնով ըսաւ.

— Ըսիր, որ Հայերը իրենց տգեղութիւնը ծածկելու համար հագած են յառաջդիմականի հագուստ: Ե՞ս ալ այդպէս Հայաստանսէր եղած եմ:

— Խեղճ *փափաս*: Կրնայի՞ր Հայաստանսէր չըլլալ, երբ *մամաս* եղած էր:

Ու Եղուարդին դառնալով՝ շարունակեց.

— Ուրիշ պատճառով մըն ալ Հայերը Հայաստանսէր կ'ըլլան, երբ խնդիր ունենան Դաշնակցականի մը հետ: Անանկ որ՝ շատ մը Դաշնակցականներ պատճառ եղած են, որ աւելնան Հայաստանսէրները: Զմոռնանք, որ կարգ մը Դաշնակցականներ ալ պատճառ եղած են, որ ոմանք Դաշնակցական չըլլան: Խրտչեցուցած են:

Եղուարդ, միշտ ժպտուն, ըսաւ.

— Բայց որքան անիմաստ բան է սա «Հայաստանսէր»ը: Միթէ Հայու մը համար կարելի՞ է ըսել, թէ հայասէր է: Կան պատշաճ բաներ, ինչպէս «ազգասէր»ը եւ «հայրենասէր»ը: Մեր չակերտաւոր «Հայաստանսէր»ները, կը ներէք պարոն Գեղամ, հայրենիքէն աւելի, տիրող *ռէժիմ*ն է, որ կը սիրեն: Այսինքն կը սիրեն՝ ամէնէն չսիրուելիք բանը:

— Շատ իրաւունք ունիք: Գացի Հայաստան ու շատ բան տեսայ, շատ բաներու տեղեկացայ, ու եղայ հակահամայնավար: Քանի մը տարի առաջ, մարդուն

մէկը ըսաւ. — «Հաւատացեալ քրիստոնէայ էի, Երուսաղէմ գացի, ու դարձայ անհաւատ»: Ես ալ համայնավարամիտ էի, Հայաստան գացի ու դարձայ հակահամայնավար: Հա՞յ, հայրենասէ՞ր, հերո՞ս, նահատա՞կ. Հայաստանի Հայութիւնն է. ինչե՛ր քաջած է, ինչե՛ր ու ինչե՛ր...: Ես խորապէս կը սիրէ իր քարքարոտ հողը, եւ կը դիմանայ գրկանքներու, չարչարանքներու: Մեր Հայաստանասէրները հայրենասէր են ուտելու, խմելու, նառելու (գոնէ խօսիլ գիտնան), առուտուր ընելու համար: Մենք ալ, Մամասեաններս ալ մէջը րլլալով: Մենք շահու հայրենասէրներ ենք:

Գեղամ ընդմիջեց.

— Խենթ բաներ կ'ըսես, Անժելիֆ: Բացառութիւնները յարգել մի՛ մոռնար: Ամէն մէկ խմբակցութեան, կուսակցութեան մէջ կը գտնուին անարժաններ: Ընդհանրացնելու չէ:

— Բայց, փափա, ես նանչցածներուս մէջ մէկ հատիկ բացառութիւն չտեսայ:

— Ոչ իսկ գի՞ս...

— Ոչ ալ քեզ, խեղճ, սիրելի փափաս...

Եւ Անժելիֆ գնաց համբուրեց իր հայրը, որ յուզւեցաւ:

Եդուարդ միշտ դիտելով Անժելիֆը՝ ըսաւ.

— Ի՞նչ ուժեղ *թամիէրաման*: Ի՞նչ անկեղծութիւն...: Միայն գմայիլ կարելի է:

— Աղջիկս նշմարտախօսութիւնը մինչեւ խենթութեան տարած է:

Եդուարդ ակեցուց.

— Ազնիւ խենթութիւնը բարձրացուցած է մինչեւ նշմարտութիւն:

— Աղջիկս հակառակ շատ շնորհալի րլլալուն, ասանկ ելոյթներ ունենալուն համար, մեր մէջ չէ սիրւած շատերէ:

Եդուարդ ըսաւ.

— Աւելի լաւ է ոսկի չունենալ, քան թէ ունենալ կեղծ ոսկիներ: Հայաստանասէրներուն բոլոր սէրերն ալ կեղծ են: Բայց Անժելիֆը ունի անկեղծ ոսկիներ ալ:

* * *

Ընթրիֆէն ետքը, երբ հաւատաքննութեան խօսքը եղաւ, Գաթարի ըսաւ.

— Մեր Մարտիրոս Աղբարը սուսիկ-փուսիկ, բայց հանճարեղ ուղտ մըն է: Երբ խօսի, կը խօսի, խօսք

չէ: Այդ իրիկուն, խենթեցուց մեր Հայաստանասէրները: Երջանկութենէ խենթեցած թխմուեցան թակարդի մէջ: Ամէնուն ալ հեֆիաթէ հարուստ հագուստներ հագցուց: Ոմանք հարս եղան, ոմանք՝ փեսայ, ոմանք ալ՝ բարձր պաշտօնեայ:

Գեղամ աւելցուց.

— Բարեգործական բարեկենդան մը սարքեց ու հանդէսը ղեկավարեց վարպետութիւնով:

Եղուարդ չարաննի ժպիտով հարցուց.

— Իսկ ձենէ կլլոզներ չեղա՞ն...

Գաթարի փութաց պատասխանել.

— Մենք մեր ապրանքը կը նանչնանք:

— Մամա, եթէ մէկը դէմքիդ նայէր այն ատեն, պիտի տեսնէր, որ Մարտիրոսին սուտերով ամէնէն աւելի խանդավառուածը դո՛ւն ես:

— Անուշիկ աղջիկս, ես դիտմամբ դեր կը կատարէի հիացողի: Որպէսզի հաւատաւննիչները հաւատան մեր Մարտիրոսին սուտերուն:

— Դուն ի՛նչ կ'ուզես ան ըսէ. ես բու հիացողի դերիդ վրայ չեմ կրնար հիանալ:

— Հապա դուն, դուն կլլոզներէն չէի՞ր...

— Բայց ես խոստովանեցայ:

Գեղամ պարծանքով յայտարարեց.

— Չկլլոզներէն մէկը ե՛ս էի, միւսն ալ Մարտիրոսին ջատուկն էր:

Անժելիք աւելցուց.

— Մարտիրոս դասարանի մը մէջ էր, ու իր աշակերտուհիներուն եւ աշակերտներուն հրաշալի հեֆիաթ մը կը պատմէր, հետեւելով նոր *փէաակոժի* մը: Շիտակը շատ մեղքցայ ընկերուհի Արուսին, որ լալու չափ յուզուած, երջանկացած էր: Միայն թոչիւր պակաս էր:

— Աղջիկս, չէր կրնար թոչիւր թակարդի մէջ էր:

Եղուարդ ըսաւ.

— Խորապէս համակրած եմ Մարտիրոսին, բայց անխիղճ եղած է: Գոնէ Արուսին երազը մասամբ իրագործելու է:

Գեղամ պատասխանեց.

— Այո՛, Մարտիրոս մէկ անգամ անխիղճ եղաւ: Բայց ուրիշներ հարիւր անգամ անխիղճ եղած են Մարտիրոսին հանդէպ: Ամէն կողմէ սիրտը տաղած են: Ամէնէն քրիստոնեայ մարդն անգամ, ատեն կու գայ, որ Նոր Կտակարանը դարակը կը նետէ, կ'իյնայ Հին Կտակա-

բանին մէջ, ու մովսիսականութիւնը կ'իւրացնէ, գայն նոյնիսկ բազմապատկելով:

ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՀԵՔԻԱԹԻ

Մարտիրոսի պատմած հեփիաթին ունկնդիրներէն Եպրաֆսէ Արշակեանին մէջ ծնաւ կասկածը, այեկոծելով իր մարմինը ու փոթորկելով իր գագաթը:

Կ'ըսէր.

— Իրա՞ւ է թէ սուտ է: Եթէ իրաւ է, ո՞ր աստիճան, իսկ եթէ սուտ է, շատ սուր է, ու սուրին ծայրը թունաւոր է, եւ մեզ կը թունաւորէ մահացու կերպով:

Եպրաֆսէին փախած էր ճունը, փոքրացած էր մեծաբաց ախորժակը:

Կեանքին մէջ չըրած մէկ բանը ըրաւ. — մտածեց:

Մարտիրոսին ըսածը չէր նմաներ սուտի: Բայց նշմարտութեան ալ չէր նմաներ: Առեղծուած մը, կարօտ լուծումի, լուսաբանութեան: Կը փափափէր, որ խնդիրին վրայ առաջին լուսարձակը ըլլայ ի'ր կողմէ:

Վերջիվերջոյ, որոշեց դիմել ուղղակի Եղուարդին: Հեռաձայնեց պանդոկ, նշանակեց ժամագրութիւն ու ներկայացաւ յետմիջօրէն, գեղեցկացած:

Եղուարդ ընդունեց Եպրաֆսէն պանդոկին դահլիճին մէջ, պատշաճ ֆողափաղարութեամբ, կուսեցելով, թէ «բանը ինչո՞ւմն է»: Մտովի կ'ըսէր.

— Խեղճ անիծեմ, Մարտիրոս Աղբար: Գուն վրէժդ լուծեցիր, բայց գլուխս փորձանքը խոթեցիր...

Իրարու որպիսութիւն հարցուցին: Եղուարդ մեծարեց «ընկերուհի»ն, որ կուսակցական *լիարբի* մը հովերը գգեցած էր: Ապա, խօսեցան Փարիզի, օդի ու այլ ֆանի մը չէզոք նիւթերու մասին:

Վերջապէս, Եպրաֆսէ թաւ.

— Պարոն Եղուարդ, անցեալ երեկոյ մեր տունը հաւաքուած էինք խումբ մը ընկերուհիներ եւ ընկերներ: Մեր ընկեր Մարտիրոսը շոնդալից, շֆեղ աւետիս մը հաղորդեց: Եկած եմ, ստուգելու համար այդ մեծ լուրը: Տարակոյս մը տարածուած է մէջս, որովհետեւ Մարտիրոսը պատմառներ ունի ֆաշիշելու ընկերուհիներն ու ընկերները: Ճի՞շդ է մեզի հաղորդածը կամ չափազանցուած չէ՞: Մեր ընկերներէն, մա՛նաւանդ ընկերուհիներէն ումանք շլացան, գինովցան, յոյսերով ու յուզումով լեցուեցան: Եթէ նիշդ է, կը շնորհաւորեմ

ձեզ, այդ մեծ բախտին համար: Անգամ մըն ալ կը շնորհաւորեմ ձեզ, որ մտադրած էք ձեր մեծ բախտին բաժնեկից ընել Հայաստանասէրներ: Կը խնդրեմ ձեռնէ լուսաբանութիւն: Ահա պատճառը այցելութեանս:

Եղուարդ որոշեց վարպետօրէն փախուստ տալ, առանց շատ դպելու Մարտիրոսին: Ու վնասկան ձայնով ըսաւ.

— Տիկին Արշակեան, Մարտիրոս եկաւ ու պատմեց: Շատ նեղացած եմ իր դէմ: Իր ըսածները ո՛չ կը հերքեմ, ո՛չ կը հաստատեմ: Ժամանակը պիտի լուսաբանէ: Կը խնդրեմ, որ ուրիշ որոշ տեղեկութիւններ չսպասէք ինձմէ, կը խնդրեմ: Խնդիրը կը փափաքիմ, որ պահարանուի լուսութիւնով: Առայժմ: Արդէն շատ նեղւած եմ:

Եպրաֆսէ տեսաւ իր առջեւ ֆաշուած պատը, ու ա՛լ չհամարձակեցաւ պնդել՝ անմիջական լուսաբանութեան մը համար:

Եղուարդ տարաւ գայն, *Թաքսի*ով, Կրան պուլվար, Մաֆսէվիլ ըմպելարանը, նուագախումբին ու ախորժաբերին առթած արբեցութիւններով փակելու համար հարցը: Եպրաֆսէ մեծապէս գոհ մնաց՝ իրեն ընծայուած մեծարումներէն, ու սկսաւ նոյնիսկ հաւատալ Մարտիրոսին ըսածներուն:

Շքեղ ըմպելարանին մէջ անոնք նամբորդեցին նիւթէ նիւթ ու, վերջապէս, ինկան ֆարֆարուտ գետինը Հայաստանասիրութեան: Թէեւ իրենց խօսակցութիւնը վիճաբանական էր, սակայն համեմուած էր առատ ժպիտներով ու նրբենի նայուածքներով: Թէեւ գաղափարական գետնի վրայ Եպրաֆսէ անհամաձայն էր Եղուարդին, բայց փափուկ գետնի մը վրայ պատրաստ էր իր ամբողջական համաձայնութիւնը տալու անմիջապէս:

Եղուարդ ըսաւ.

— Տիկին Արշակեան...

— Ա՛հ, կ'աղաչեմ, զիս իմ անունովս կանչեցէք.— Եպրաֆսէ...

— Ինչպէս որ կը փափաքիք: Ուրեմն, տիկին Եպրաֆսէ, խոստովանեցէք, որ դուք աւելի ձեր անձը կը սիրէք, քան Հայաստանը:

— Պարոն Եղուարդ, ո՛վ որ ինքզինքը շատ չի սիրեր, Հայաստանը սիրել չի կրնար: Սիրելը *էնէրժի* սպանել է: Սիրելը միաժամանակ էնէրժիով լեցուիլ է: Մարդ

է՛ն անաջ ինքզինքն սիրելու է, որ էնէրժի ունենայ, եւ կարենայ սիրել ուրիշ բան մը:

— Ուրեմն ձեր հայրենասիրութիւնը գուրկ է գոհողութենէ, անձնուիրութենէ:

— Այդ *չո՛վէ՛ն* հայրենասիրութիւն է: Սովետական հայրենասիրութիւնը մեզմէ կը պահանջէ մնալ ողջ ու առողջ: Անշուշտ խնդիրը կը փոխուի հայրենական պատերազմի ընթացքին:

— Հիմա կը հասկնամ, թէ ինչու միլիոնաւոր մարդիկ *Ֆշուեցան Սիպերիա*. որպէսզի աշխատին չարաչար ու չարքաշ մնան, անհնարին պայմաններու մէջ:

— Վստահաբար:

— Բայց ցարերն ալ նոյնը կ'ընէին, նոյնիսկ նուազ անգթութիւնով:

— Օ՛, բնական շատ բաներ կան, որոնք բնել ամէն տեսակ մարդ պարտաւորուած է: Տարերն ալ կ'ուտէին, կը խմէին, կը մերձենային, կը շնչէին ըսելով՝ մենք դադրելու չենք նոյն բաները գործադրել:

— Օ՛, ո՛չ. ընդհակառակն, դուք զանոնք զարգացուցած էք: Տարբերութիւնը գործադրութեան եղանակին ու նպատակին մէջ է: Դուք չէք գործադրեր գեղեցկօրէն, արուեստը արուեստին համար: Դուք կը գործադրէք ժողովրդականօրէն եւ առողջութեան համար:

— Այդ նիշդ է:

— Բայց դուք, Հայաստանասէրներդ, ինչո՞ւ հոս կը մնաք, այս վատառողջ մթնոլորտին մէջ: Ինչո՞ւ չէք մերձենար ձեր սիրածին:

— Մենք արտաքին աշխատաւորներ ենք:

— Անշուշտ լսած էք սա առածը. — «Աչքէ հեռու, սրտէ հեռու»: Ձեր ազուր աչքերէն հեռու մնալով՝ Հայաստան, ձեր սրտերէն ալ հեռու մնացած է:

— Առածը նիշդ է: Բայց Հայաստանը մեր աչքէն հեռու ըլլալով, մնացած է մեր սրտին մէջ: Ուրեմն՝ որքան բուռն է մեր սէրը, որ չէ ազդուած հեռաւորութենէ:

— Ի վերջոյ, բան մը կը փափաքիմ գիտնալ: Ամբողջ մարդկութեան կողմէ հասկնալի հայրենասիրութիւն մը կայ: Ձերը այդ չէ: Ձերը նորութիւն մըն է, որ կը կոչուի Հայաստանասիրութիւն: Երբ հագիւ պատանի էինք, մեր թաղին մէջ կը բնակէր Արուսեակ անուն ազընակ մը, որ կատարեալ պուպրիկ մըն էր: Թաղին ու դպրոցին գրեթէ բոլոր տղաքը հաւաքաբար անոր հիացողներն էին: Եղածը սիրահարութիւն մը չէր, այլ արուսասիրութիւն մը: Ձերն ալ անանկ է: Հիւանդու-

քիւն մըն է, համանարակ մը: Բայց կան իրապէս վարակուածները եւ կեղծ հիւանդները: Օրինակի համար, տիկին Եպրաֆսէ, ձերը ո՞ր մէկն է:

— Սիրելի պարոն Եղուարդ, խոստովանեցէք, որ վարպետորդի էք: Թակարդներ կը լարէք, ու կը հարցընէք, թէ ո՞ր մէկուն մէջ կ'ուզեմ մտնել: Ես թակարդ մտնող չեմ: Եւ եթէ թակարդ մը իյնամ, գիտակցաբար ու հանոյժով կ'իյնամ: Թակարդներ կան, որոնք ցանկալի են:

Եղուարդ երկու բաժակ ախորժաբեր եւս ապրապրեց: Ծիւելով ըմպեցին:

Եպրաֆսէ, Եղուարդին ներկայութեան, ինչպէս Եղուարդին պատնառով, սկսած էր մտածել, մա՛նաւանդ զգալ, եւ կազմ ու պատրաստ էր ծաղկալից թակարդի մը համար, եթէ լարուէր ու հրաւիրուէր...

Բայց Եղուարդ ինք իր կարգին թակարդուած էր Անժելիֆէն, ու այնքան արբշիռ էր: Կը զգար, որ Եպրաֆսէ կը փափաքէր դառնալ թակարդուած թագուհի: Սակայն, աշխարհի ամէնէն ցանկայարոյց կիներ անգամ պիտի չյաջողէր զինքը քանի մը ժամ բաժնել Անժելիֆի քաղցրագոյն տիրապետութենէն: Նոյնիսկ առանց Անժելիֆի՝ պիտի չցանկար Եպրաֆսէին:

Եւ խորանալով բաժակին մէջ, հեռուէն եկող ձայնով մը հարցուց.

— Բայց վերջապէս, պիտի ըսէ՞ք, թէ ձեր Հայաստանասիրութիւնը ինչպիսի՞ հայրենասիրութիւն մըն է:

— Հայրենասիրութիւնը հայրենասիրութեան յառաջդիմական նորաձեւութիւնն է:

— Ուրեմն ձեր նորաձեւ հայրենասիրութիւնը, վաղը միւս օր, կրնայ ըլլալ հնաձեւ, *աէմօսէ*:

— Բայց աւելի նորն ալ մենէ պիտի ծնի:

— Ուրեմն՝ ունիք կարուծելի հայրենասիրական հաստատութիւն մը, որ հրապարակ կը հանէ նորութիւններ:

— Կարելի՞ է կարուծելի տունի մը նմանցնել՝ գաղափարական հաստատութիւն մը, որ աննիրական է:

— Վերջապէս, դուք նիրքապաշտներդ՝ աննիրական բան մը ունիք եղեր:

— Ատիկա ըսելու ձեւ մըն էր: Մենք ոչինչ ունինք աննիրական:

— Ունի՛ք, ունի՛ք:— ձեր ցնորքները:

— Ձեր միտքը՝ մեր միտքը պեղել է...

— Միտքս պարապ բան չի պեղեր: Միտքս Հայաստանասէրներուն փոքր պեղել է:

— Բայց բժիշկ է՞ դու: Փոր կ'ուզէ՞ք քննել, առանց նոյնիսկ հիւանդը մերկացնելու:

— Ներեցէ՛ք եթէ ըսեմ, որ արդէն մերկ էք, յարգելի տիկին Եպրաֆէ:

— Երբ մէկը մերկ է, կը դադրի յարգելի ըլլալէ: Հագուստն է, որ մեզ քիչ թէ շատ յարգելի կ'ընէ: Իսկ մերկ մէկը կ'ըլլայ սիրելի կամ անսիրելի:

— Գիտութեան առջեւ, մերկ մէկը հիւանդ մըն է:

— Առողջ մերկեր ալ կան:

— Անոնք լուրորդներն ու լարախաղացներն են:

— Ա՛հ, պարոն Եղուարդ, դուք հրեշտակակերպ սատանայ մըն էք: Դուք, Հայաստանասէրներուս համար թէ՛ բարի էք, թէ՛ փորձանք:

— Նորէ՞ն Հայաստանասէր...: Մի՛ սրբապղծէ՛ք Հայաստանը ձեր սիրով:

— Բայց սէրը սրբապղծութեան մէկ տեսակն է:

— Անշուշտ, երբ ըմբռնումը տարբեր է: Բայց երբ սէրը կը սրբապղծուի, անունն ալ կը փոխուի: Երբ հոգեկանը պարապ է, մարմնականը կը յորդի:

— Կ'արհամարհէ՞ք մարմինը:

— Ո՛չ. մարմինն ալ իր տեղը ունի, պատշաճ տեղը, բայց ո՛չ պատուոյ տեղը, տիկին Հայաստանամոյ: Ես մեղանչեցի այդ բարդ բառը կազմելով, որովհետեւ «Հայաստան»ը սուրբ է, իսկ «մոլութիւն»ը՝ պիղծ: Թէեւ դուք անդադար այդ սրբապղծութիւնը կը գործադրէք: Ձեզիպէսներուն համար ատի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել «սովետասէր» կամ «սովետամոյ»:

— Մենք հայաստանամոյ ալ ենք, սովետամոյ ալ ենք, որովհետեւ գաղափարը եւ ուժը կը պաշտենք:

— Դուք բռնութիւնը կը պաշտէք, եւ կը պաշտէք հեռուէն: Իրական համայնավարները *թահր*ներն ու բնդանօթներն են եւ միւս գէնքերը:

— Եթէ անոնք համայնավար են, ուրեմն յաղթանակը մե՛քն է:

— Յնո՛րք, որովհետեւ ցորենը, եգիպտացորենը, գարին, վարսակը ու հանարը հակահամայնավար են: Բոլոր բնակարանները հակահամայնավար են: Ածուխը փաշիստ է, որով՝ հակահամայնավար մըն է կատարի: Նպարեղէնները հակահամայնավար են: Միս, պտուղ, բանջարեղէն պայքարող հակահամայնավարներ են:

Կերպասը, մորթերը, կաշիները հակահամայնավար են: Ասեղը, դերձանը, գամը, մուրնը, անգամ յանախ հակահամայնավար են: Կօշիկները կրկնապէս կատաղի հակահամայնավարներ են: Համայնավար ըլլալով՝ մնացած են վոտկան, ֆաւետարը, ֆոնետաֆը եւ... Շիր-ֆանալը: Ասոնցմէ առաջին երեքը բանի մը չեն ծառայեր, եթէ հակահամայնավարներու գործակցութիւնները չըլլան: Բոնուքեամբ կրցած են կէս կեղծ կամ ամբողջ կեղծ համայնավար դարձնել ֆնարները եւ գրիչները, որոնք երբեմն կ'ընդզգին ու կ'անցնին դէմի նակատը, եթէ ֆաջ են: Մեր թուած այսֆան ամենագօր հակահամայնավարներուն դէմ, Ի՞նչ կրնայ ընել համայնավարութիւնը: Միայն սպուտնիկներ արձակել, շնորհիւ գերման գիտուններուն: Ուրիշ բացարձակապէս ոչինչ: Բանտարկե՞լ, չարչարե՞լ, աֆտրե՞լ, տաժանակիր աշխատանքի՞ դատապարտել, գնդակահարե՞լ: Բայց համայնավարները ինֆնասպանութիւն կատարած կ'ըլլան՝ այդ պատիժները տալով՝ այդ հակահամայնավարներուն: Երբ մէկը ունի այսֆան անձեռնմխելի, այսֆան անխոցելի հակառակորդներ, խելացութիւն ըրած կ'ըլլայ հրաժարելով ապարդիւն պայքարէ, որ պարտութիւն միայն կրնայ պարգեւել իրեն:

— Ինչեր ալ ըսէք, զիս հակահամայնավար չէք կրնար ընել, նոյնիսկ եթէ նշմարիտ ըլլան ձեր ըսածները: Բայց զիս մէկ բան կրցաք ընել, կը խոստովանիմ...

— Ի՞նչ...

— Զիս ըրիք Եդուարդամուլ:

— Ուրեմն՝ դուք ալ եղաք հակահամայնավար, ֆանի որ Եդուարդը հակահամայնավար է: Մոռցայ ըսելու, որ ընտանի անասուններէն այժը, ոչխարը, խոզը, հաւը, կովը կատաղի հակահամայնավարներ են: Ահա թէ ինչու կովը երբ կոլխոզեան է, կաթ չի տար. իսկ երբ համայնավարութենէ ազատի, գիւղացիի մը պատկանի՝ առատ կաթ կու տայ: Երբ կովը բռնի համայնավար կ'ընեն, կը սկսի կաթը կտրել, *պոյթոթ* կամ *սապոթաթ* կ'ընէ: Կովը իմաստուն կենդանի է:

Եդուարդ սպասեակը կանչեց ու կարգադրեց հաշիւը:

Տիկինին հաշիւը արդէն կարգադրուած էր:

(Շար. 3)

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ՝ ԽԵՆԹ ՓԱՓԱՔՆԵՐՈՒ

— 1 —

Կ'ուզէի ըլլալ սուրնիդ բաժակը,
որուն, օրուան մէջ ֆանի մը անգամ,
դուն կը շոայլես ձեռքիդ գգուանքը,
այնքան բնական եւ սովորական,
կարծես չես գգար գգուանքիդ տապը:

Կ'ուզէի ըլլալ սուրնիդ բաժակը
եւ մնալ մինչեւ օրերուդ վերջը՝
առանց նեղֆելու կամ կոտորուելու,
ափսոսանքի դառն կսկիծը նոյնիսկ...
ֆեզ խնայելու...

— 2 —

Կ'ուզէի ըլլալ փերուդ հանգչող գիրքերէդ մէկը
եւ շոյուիլ անվերջ ֆու լուրջ նայուածքէն,
ցանկացուիլ յաւէտ մտքիդ ծարաւէն
եւ կամ լուռ խոկալ յոգնած սրտիդ ֆով:

Կ'ուզէի ըլլալ էջեր անհատնում եւ անձանձրալի,
ըլլալ առեղծուած, ըլլալ հարցադրում
եւ ըլլալ լուծում,
եւ ըլլալ տողեր,
որոնց մէջ անգամ գտնէիր յոյզեր՝
վերադառնալու կրկին ու կրկին
եւ սիրելու մի՛շտ ֆիչ մը աւելի,
ֆիչ մը տարօրէն:

Կ'ուզէի ըլլալ գիրքը փերուդ,
շոյուելու համար ֆիչ մը աւելի,
ֆան ձեռքերն իմ նուրբ:

— 3 —

Կ'ուզէի ըլլալ կարօտը սրտիդ,
 թէեւ անշշուկ, յանախ ծուարած,
 բայց միշտ տրոփուն.
 Եւ կարօտիս պէս կ'ուզէի ըլլալ այրող, հրկիզող,
 բայց հականեխող,
 Եւ կարօտիդ պէս կ'ուզէի ըլլալ
 սրտէդ անբաժան:

Կ'ուզէի ըլլալ կարօտը սրտիդ,
 սիրոյդ համար՝ հուր,
 Եւ ցաւիդ հետ՝ ցաւ,
 կամ միտքարանձաւ՝ տառապանքներուդ,
 կամ դիմակ դէմքիդ՝ յոգնած ու տխուր:

Ըլլալ կարօտը՝ սրտէդ անբաժան,
 նոյնիսկ մահուան դէմ՝
 ըլլալ անբաժան:

— 4 —

Կ'ուզէի ըլլալ
 քիչ մը աւելի կարող եւ հզօր,
 կ'ուզէի ըլլալ թերեւս... Աստղիկը,
 որ բերէր քեզի սիրոյ ամէն շունչ
 եւ ամէն տրոփ,
 որ չմնայիր սպասումներու ուռկաններու մէջ,
 անորոշութեան տուայտանքին տակ՝
 իբրեւ միտացող սիրոյ փլատակ:

— 5 —

Եւ կամ կ'ուզէի ըլլալ բախտը կոյր
 (բայց կոյր չըլլայի, այլ ձեւանայի),
 անիւս երթով թեւաւոր ու մեծ՝
 գայի ուղղակի դուռդ թակէի.
 Երբ ներս մտնէի,
 փոխէի քիչ մը հոսանքը կեանքիդ
 ու հեռանայի...

— 6 —

Թերեւս, ի վերջոյ, կ'ուզէի ըլլալ
Օգիբիսը հին,
որ չմնայիր դատապարտուած կեանքին կարչելու,
այլ ինչ մեծագոյն երագիղ փարած՝
քոչէիք հեռու...

— 7 —

Կ'ուզէի մեննիլ:

ՄԱՐՈՒՇ

4 Նոյեմբեր 1988

Գ. ԱԲԷԼԵԱՆ

ԱՆՆԱ

ՀԱՐԱԸ

ՄԵԾ ՎԷՃԸ

Անտիոքի դայմադամը բարեհաճած էր Քեսապ դալ: Շրջանի օսմանեան ամենաբարձրաստիճան պաշտօնատարն էր ան: Իր Քեսապ այցելութիւնը, անպայմանօրէն, բացառիկ երեւոյթ մըն էր:

Շրջանի բոլոր մուխթարները ջանացած էին իրենց ամենանոր հագուստները հագնիլ: Բոլոր մեծամեծները, կրօնական թէ աշխարհական, պարտաւոր էին բարիգալուստի երթալ դայմագամ էֆենտիին: Ատոր համար մուխթարները ջանացած էին նոր հագուստ-կապուստով երեւիլ: Է՛հ, քանի՛ տարին անդամ մը գայմագամ էֆենտին կը բարեհաճէր այցելել իրենց:

Հասան չաւուշ իր ոստիկաններէն երկուքը զրկած էր լուր տալու բոլոր մեծամեծներուն, որպէսզի գային որոշեալ ժամուն եւ բարիգալուստ յայտնէին դայմագամ էֆենտիին: Սա մեծ շնորհք մըն էր ոմանց համար: Բայց ուրիշներ տարբեր ձեւով կը մտածէին: Ինչո՞ւ դայմագամ էֆենտիին այցը գաղտնի պահուած էր: Պատշաճ չէ՞ր, որ իր ժամանեկէն առաջ տեղեակ պահուած ըլլային, որ ըստ այնմ պատրաստուէին եւ արժանի շուքով դիմաւորէին էֆենտին: Եթէ ժամանակ ունեցած ըլլային թմբուկով-զուռնայով կը դիմաւորէին էֆենտին: Դեռ ոչխար մըն ալ կը մորթէին ոտքերուն տակ: Այսպէս չոր ու ցամաք այց մը բնաւ ըմբռնելի չէր իրենց համար:

Որոշեալ ժամուն Տիգրան պատուելիին սպիտակ եկեղեցիին առջեւ հաւաքուած էին շրջանի անխտիր բոլոր մեծամեծները: Այնտեղէն, միասնաբար, ուղղուեցան դէպի Յովնանին պանդոկը, ուր իջեւանիլ բարեհաճած էր էֆենտին: Ոմանք ուրախ էին, անոր համար, որ պիտի արժանանային մեծ մարդուն տեսութեան: Սա մեծ շնորհք մըն էր իրենց համար: Երբ հասան Յովնանին պանդոկը, հոն տեսան մեծ թիւով ոստիկաններ եւ զինուորներ: Այդքան մեծ թիւով զինեալ տարբերու ներկայութիւնը կարելի չէր մեկնաբանել լաւատեսութեամբ: Արդէն իսկ միջնորտին մէջ առկախ, անհաճօյ բան մը կար: Աստուած բարին կատարէր:

Ներս առաջնորդուեցան մեծաւորները: Առաջ ներս մտաւ Տիգրան պատուելին, անոր համար, որ ասոր բերնին մէջ լիզուռն շատ լաւ կը գառնար և լաւ տիրապետած էր թուրքերէնին:

Բոլոր մեծաւորները ներկայացուեցան զայմագամ էֆենտինին: Այս վերջինը շատ լուրջ, առանց ժպտելու, բնգունեց բոլորը: Կը կրէր զինուորական տարագ: Պատերազմական վիճակ էր, բնական էր այդ մէկը: Պատուելին նախ բարեմաղթութիւններ կատարեց շրջանին անունով: Էֆենտինին զալուստը բարեբաստիկ երեւոյթ մը համարեց: Տակաւին պիտի խօսէր, շատ բան ունէր ըսելիք, երբ գայմագամ էֆենտին ձեռքով նշան ըրաւ, որ գաղբի խօսելէ: Պատուելին կասկարմիր կարեցաւ: Սա անարգանք մըն էր, որ կ'ուզուէր թէ՛ իրեն և թէ՛ իր բնկերակիցներուն:

— Էֆենտիններ, — սկսաւ խիստ ոճով մը, — ևս եկած եմ արտակարգ պայմաններու տակ: Այս էֆենտին — ցոյց տուաւ պատուելին — յայտնի է, որ լաւ կը խօսի մեր հօգոյր կայսրութեան լեզուն, բայց ես գործի մարդ եմ, շատ խօսիլը չեմ սիրեր, և յետոյ՝ շատ ալ ժամանակ չունիմ: Ըսելիքս կարճ է, չեմ ուզեր, որ սխալ հասկցուիմ և կամ մեր բարեխնամ պետութեան կարգադրութիւնները սխալ կերպով գործադրութեան գրուին ձեր կողմէ: Լաւ մտիկ ըրէք զիս, էֆենտիններ, հիմա պատերազմ է, մեր երկիրը մահու-կենաց մարտեր կը մղէ: Գուք կեաւուրներդ սխալ հասկցեր էք մեզ և շարաշար գործածեր մեր համբերութիւնն ու ազնուութիւնը: Մեր պետութիւնը միշտ ալ ուզեր էր ներողամիտ գտնուիլ ձեզի հանդէպ, չտեսնել ձեր յանցազործութիւնները, բայց, աւա՛ղ: Էֆենտիններ, դուք մեր զրազուած ըլլալը տեսնելով, գաղտնի շարժումներու ձեռնարկեր էք, կ'ուզէք եղեր ձեր առանձին թագաւորը ունենալ: Է՛հ, տեսնենք — շնականօրէն քմծիծաղած էր զայմագամ էֆենտին — ինչա՛յան կ'ունենաք այդ թագաւորը, բայց տեսնենք, թէ ո՞ւր: Է՛հ, կեաւուրներ, դուք շարաշար շահագործեցիք մեր բարեխնամ պետութեան ազնուութիւնը: Գուք ժամանակին կ'ուզէիք ձեր զինուորագրուելու իրաւունքը: Երբ այդ իրաւունքը տրուեցաւ ձեզի, խուսափեցաք...: Հասան էֆենտին շաւուշը կ'իմացնէ, որ ձեր երիտասարդներուն մեծամասնութիւնը խոստովանած է զինուորութեան: Քանի մը տասնեակ երիտասարդներ միայն տուած էք մեր փառապանծ բանակին: Ո՞ր են միւսները: Մենք ձեզի ձեր իրաւունքը տուինք, բայց կ'երևի, թէ դուք ձեր երիտասարդները կ'ուզէք պահել ձեր նոր թագաւորին բանակին համար...

— Գայմագամ էֆենտին, մեր երիտասարդներէն շատ շատեր պէտէլ տուին, թող վկայէ Հասան էֆենտին:

Հասան էֆենտինին դէմքը շառագունեցաւ պահ մը: Ինք չէր բռնած գայմագամին, որ մեծ թիւով երիտասարդներ փրկադին վճարած էին:

— Զիս մի ընդմիջէր, կեաւո՛ւր, — մէջ մտած էր զայմագամը, իր թունալից նայուածքը գամելով Տիգրան պատուելին աչքերուն մէջ: Ապա իր թունալից ակնարկը պտտուցած էր բոլոր ներկաներուն վրայ: Բոլորն ալ դեղնած էին: Գայմագամին կոպտութիւնը կը գլխի-կ'անցնէր ամէն պառաշա՛ճութիւն...

— Հոս նայեցէք. մեր բարեխնամ պետութիւնը եւ սուլթանը որոշած են ձեզ ձեր բնակավայրերէն տեղափոխել: Գուք մինչեւ մէկ շարաթ այստեղէն պիտի հեռանաք: Ձեզ պիտի հեռացնենք այստեղերէն, որպէսզի մեր կոնակէն չզարնէք մեզ: Կ'երթաք ապահով տեղ մը եւ հոն կը մնաք քանի մը ամիս, մինչեւ որ Ալլահը մեզի յաղթանակ չնորհէ. անկէ ետք միայն ետ կը դառնաք: Այլեւս անվնաս դարձած կ'ըլլաք, ձեր կեանքը կը շարունակէք: Ես վստահ եմ, որ մեր բարեխնամ պետութեան որոշու մները լիովին կը գործադրուին ձեր կողմէ

եւ բնաւ դժուարութիւն չէք տար մեզի: Հասան էՖենտի, բա՛ց սա կնքուած պահարանը եւ կարգա՛ սա կեաւորներուն:

Հասան էՖենտին չարախնդութեամբ մը բացաւ պահարանին մոմէ կնիքը, եւ կարգաց օսմանեան պետութեան Փերմանը՝ ուղղուած քեսայցիներուն: Բոլոր մեծաւորները մտիկ ըրին Փերմանը, որ բարեխնամութեան ոչ իսկ նշոյլ մը կը կրէր: Չոր ու ցամաք հրահանգ մըն էր տարագրութեան:

— Հասկցա՞ք, էՖենտիներ, թէ ի՞նչ կ'ուզէ իմ բարեխնամ կառավարութիւնը: Հիմա կրնաք դուրս ելլել:

Յուզարկաւորներու պէս, մէկ առ մէկ, դուրս ելան մեծաւորները: Մինչ դուրս կ'ելլէին, միջանցքին մէջ տեսան քանի մը լեցուն ափսէներ: Կարմրցըլած հաւեր անուշ պիտի ընէր գայմազամ էՖենտին:

Տոքթ. Արամ տուն ուղղուած էր մտամոլոր ու կորսուած վիճակի մը մէջ: Ինք կանխատեսած էր այս մէկը: Երբ ղեկավար տարըը ձերբակալուած ու տարագրուած էր Պոլսէն, ինք զգացած էր, որ ասոր վախճանը ողբերգական պիտի ըլլար: Արեւմտահայաստանի հայութիւնը վտանգուած էր, գիտէր, բայց չէր կարծեր, որ ռազմաճակատէն այնքան հեռու Կիլիկիոյ հայութիւնը, ի միջի այլոց նաեւ Վեսապի հայութիւնը, պիտի տարագրուէին: Գարնան վերջաւորութեան արգէն իսկ անհանգստացուցիչ լուրեր հասած էին իրեն: Շատ մօտիկ մտերիմներու վստահած էր իր գաղտնիքները: Վանի, Ուրֆայի, Շապին Գարահիսարի շրջաններուն մէջ նոյնիսկ պատերազմներ մղուած էին հայոց եւ թուրք բանակին միջեւ: Ինչ տեղեկութիւն, որ հասած էր իրեն՝ մշուշոտ էր եւ տարտամ: Բնաւ չէր ակնկալեր, որ հարուածը մինչեւ իրենց պիտի հասնէր: Ի՞նչ վտանգ կը ներկայացնէր Քեսապի պէս շրջան մը օսմանեան պետութեան:

Հիմա ճշմարտութիւնը, իր բոլոր կոպտութեամբն ու անաւորութեամբը, դրուած էր իրենց առջեւ: Ի՞նչ ընել:

Այդ գիշեր գաղտնօրէն մօտը կանչեց քանի մը մեծաւորներ: Պէտք էր մտածել ընելիքին մասին: Ժամանակը շատ կարճ էր: Մէկ շաբաթը ի՞նչ էր որ:

Հաւաքուեցան կարգ մը մեծաւորներ: Հոն էին Հնչակեան եւ Դաշակցական կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, իւրաքանչիւր համայնքէ մէկ աշխարհական եւ մէկ կրօնական պատասխանատու:

Մէկ հարց կար միայն: «Ի՞նչ ընել»: Այդ շատ փոքր հարցը մոլորեցուցած էր բոլորը: Բոլորն ալ տարուած էին իրենց մտքերով: Կարելի՞ քան էր թողուլ պապենական հողն ու տունը եւ բռնել գաղթի ճամբան: Ո՞ր պիտի երթային, աւելի ձիւղը՝ ո՞ր պիտի տարուէին: Դարերու վաստակի արգիւնքն էր սա պատառ մը հողը, ուր ապրելու վիճակուած էին իրենք: Եւ հիմա իրենց աչքերուն առջեւ կը մեծնար ամէն բան: Ամենափոքր խրճիթն իսկ կը մեծնար: Այդ գիւղերը ունէին արտեր, ջրաղացներ, ձէթի հնձաններ, շատ թէ քիչ պտղատու ծառեր, քարէն խլուած ածուներ եւ արտեր: Իրենց մեծ-մեծ հայրերուն, անկէ առաջ ո՞վ գիտէ, թէ որո՞ւ օրէն կառուցուած էր սա շրջանը: Հոն կային դպրոցներ, եկեղեցիներ: Տարիներով իրարու գլուխ պատուած էին իրենք, իրենց հաստատութեանց, իւրաքանչիւրը իրեն համար, իր համայնքին կամ կողմին համար: Իւրաքանչիւրը իր հնարած ձեւը նկատած էր իբրեւ գերագոյն ճշմարտութիւն եւ ըստ այնմ պայքարած: Հիմա այդ բոլորը պիտի լքէին ու երթային:

— Ի՞նչ ընել, բարեկամներ...

— Ես կը կարծեմ...

— Ես չեմ գիտեր...

— Տէր Աբրահամ, ի՞նչ կ'ըսես, — խօսքը ուղղած էր այնհեր մօրուսով քահանային եւ պատասխանի սպասած էր տոքթ. Արամ:

— Այսքա՛ն բան ինչպէ՞ս կորսնցնենք, տաքթոր: Աստուած օգնէ մեզի:
 Պէտք չէ կորսնցնել այս բոլորը:
 — Ուխտա, դու ն ի՞նչ կ'ըսես:

Բոլոր ակնարկները ու գլուխը ան Ուխտային: Սա Գաշնակցու թեան ներկայացուցիչն էր: Ոմանց համար Ուխտ անուանը նորութիւն էր: Ամէն մարդ զայն կը ճանչնար Գարատայի անունով: Յանդուզն մարդ էր սա: Ինք եւ իր ընկերներէն քանի մը հատը գէնքի մարդիկ էին:

— Տէր Արքայահամը ճիշդ կ'ըսէ: Այս բոլորը թողուլ ու երթալը դժուար բան է: Մեր պատիւը, ինչքը եւ կեանքը վտանգուած են: Պէտք է ատոր համեմատ շարժիլ:

— Ինչպէ՞ս... ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս... — ամէն կողմէ հարցեր կը տրուէին:

Ուխտան չէր պատասխաներ: Կը նայէր աէր Արքայահամին: Գալատուրանցի անուս աէր հայրը, որ Աւետարանը դոց սորված էր, ծայրէ ի ծայր, յայտնի էր իր յանդգնութեամբը: Իրարու մաքերը, այդպէս քանի մը մեթր հեռաւորութենէ, կը կարգային Ուխտան եւ աէր Արքայահամ:

— Կարելի չէ օսմանեան պետութեան դէմ ելլել, — մէջ մտաւ ժողովական մը: — Հօր պետութեան մը դէմ ի՞նչ կրնանք ընել մեր քանի մը կտոր գէնքով: Ես իմ ծրարներս այս գիշերն իսկ պիտի կապեմ:

— Արագ եղբակացութեանց մի հասնիր, — սաստեց տաքթ. Արամ: Բոլորս վտանգուած ենք: Ինչ որ պիտի ընենք՝ միասնաբար պիտի ընենք: Ծրար կապել չկայ. հասկցա՞ր:

— Բայց ժամանակ չունինք:

— Ես ալ գիտեմ: Հիմա մի՛ աճապարէք, խնդրեմ:

* * *

Այդ տաք վիճարանութեան մէջ, դու որ բախեցին: Ամէն մարդ քարացաւ: Ո՞վ կրնար ըլլալ, այդքան ուշ առեն: Տոքթ. Արամ դուրսը պահակ դրած էր: Դու որ բախողը պահակներէն մէկն էր: Հետու տեղէ մարդ եկած էր, Սուլտանային:

Ներս առաջնորդու եցան երկու տղամարդ: Քրտինքներու մէջ կը լողային անոնք: Նստան ու քարացան:

— Խօսեցէք, եղբայրներ, խօսեցէք, — սկսաւ տաքթ. Արամ:

— Մեզ տեղահան պիտի ընեն. հրահանգ եկած է մեզի:

— Մեզի ալ նոյն հրահանգը եկած է: Կնքուած նամակը կը մնայ պատուելի Տրկրանին մօտ:

— Մենք պիտի չպաղթենք. որոշած ենք լեռ ելլել...

— Լե՞ռ, ի՞նչ լեռ: Դուք՝ սուէտացիներդ ի՞նչ գէնք ունիք. ի՞նչ պիտի ուտէք չոն: Այդքան ժողովուրդի ճակատագրին հետ չէք կրնար խաղալ:

— Դադի՞ն ալ ճակատագրի հետ խաղալ է: Կա՛մ կը մեռնինք կամ կը փրկուինք:

— Վստահարար բոլորդ ալ կը մեռնիք: Օսմանեան հօր բանակին դէմ ի՞նչ կրնաք ընել: Թո՛ւլի կը բռնէ ձեր լեռը, ձեզ ալ ձեր լեռն ալ կը տափակցնէ:

— Մենք շատ ժամանակ չունինք: Լեռ պիտի ելլենք: Այն՝ ինչ որ մեզի պատմեց Անդրէասեան պատու ելին, սարսափելի է: Մարաշ, Ձէյթուն չկան հիմա: Մենք կամովին պիտի շտաբադրուինք: Կա՛մ կը փրկուինք եւ կամ մեր հոգին վրայ կը մեռնինք:

Մեծամեծները դարձեալ ժողովի նստան: Պատուելի Տիգրան միայն կրկնեց իր յանկերզը. «Գաղթը մա՛հ է, գաղթը մա՛հ է»: Չկրցաւ նայիլ ո՛չ Գարատայիին աչքերուն, ոչ ալ Տէր Աբրահամին աչքերուն մէջ...»: Գաղթը մա՛հ է...»:

Հապա լե՞ո՞ր: Կարելի՞ էր...

Շատ չափեցին, շատ ձեւեցին: .

*
* *

Գալատուրանցիները բռնեցին գաղթի ճամբան: Մեծամեծները կը չափէին ու կը ձեւէին: Սուէտացիները խենթ են, անոնք անօթի են. անոնք, անոնք...

*
* *

Բոլոր գալատուրանցիները տեղահան եղան, առանց համայնքային խորութեան: Հասան չաւուշ կրցաւ տարածել, որ այդ թիւրիմացութիւն էր: Միւս շրջաններէն բողոքականներն ու կաթոլիկները պիտի տեղահան չըլլային. միայն լուսաւորչականները պիտի մեկնէին: Անոնց ինչքն ալ մնացողներուն հալալ պիտի ըլլար...

«Գաղթը մա՛հ է», կը մըմնջէր պատուելի Տիգրան, «Գաղթը մա՛հ է...»:

*
* *

Յետոյ՝ կարգը եկաւ Պաշուրտին. ետքը՝ ներքին գիւղին, ապա՝ Քեսապին: Ա՛, Հասան չաւուշ խորամանկ մարդ էր. նախ՝ տեղահան ըրաւ լուսաւորչականները: Կաթոլիկներուն լուր հասցուց, որ Հայր Սապաթինոն միջամտած է: Բողոքականներուն հասցուց, որ Մըսթըր Հէյզը միջամտած է. պէտք չկայ վախնալու:

Պատուելի Տիգրան կը մըմնջէր, «Գաղթը մա՛հ է. գաղթը մա՛հ է...»:

Օսան պարտէզ կ'իջնէր ու տուն կ'ելլէր: Ամէն իջնելուն հետը բան մը կ'իջեցնէր: Իր հարսնութեան օրէն մնացած պղինձէ տաշտը պահեց: Ապա կովկրիթի թասը: Դափնիի թուփերուն մէջ կը պահէր մեծ կաթսաներ, պղինձէ պնակներ: Լոլիկի ջուրը խառնելու մեծ շերեփը: Է՛հ, քանի մը ամիսէն կու գային, եւ ամէն բան տուն կը հանէին: Եղած-չեղածը քանի մը ամիս էր:

Աննան բան չէր հասկնար: Կրցեր էր ճամբել ծնողները, Կարապետ եղբայրը: Մայրը ջանացեր էր մխիթարել զինք, գօտեպնդել: «Ետ կու գանք, աղջիկս. լա՛ւ որ դուն բողոքական առեր ես: Մի վախնար, ետ կու գանք»: Աղջրկան վիզին անցուցեր էր մանեակ մը, եւ պատուիրած էր, որ լաւ պահէր գայն:

Աննա, քաջ աղջիկը, Ջաղացքի ձորէն գիշերով փախած աղջիկը, գիտէր, կը նախգգար, որ այլեւս պիտի չտեսնէր իր ծնողները, ոչ ալ Կարապետը: Ի՞նչ պիտի ըլլար Կարապետ, իր կոյր աչքերով: Ո՞վ պիտի առաջնորդէր զինք:

Պիտի խեղդուէր Աննան: Ո՛չ մէկ մխիթարութիւն իրեն համար:

— Օսմանեան պետութեան ղէմ զէնք չենք կրնար բարձրացնել,— ըսաւ ու քաղեց ժողովականներէն ան, որ սպառնացած էր իր ծրարները պատրաստել:

Առաւօտեան ղէմ, մուսալեսցի պատգամաւորները բռնեցին վերագարձի ճամբան: Յստակ եղբակացութեան մը հասած չէին ժողովականները:

Յաջորդ ասուօտ, Մըստըր շէյզն ու ընտանիքը չկային: Կարգ մը մեծաւորներ իրեն գիմելու համար զացին իր վրանը: Միայն վրանին շուրջ շարած քարերը մնացած էին: Բարեհամբոյր միտիոնարը, այդպէս, առանց լուրի, մեկնած էր: Պատուելի Տիգրան իրեն փոխանցելիքներ ունէր: Իր կարծիքը պիտի ասնէր:

* *

Գիւ պին, գիւ դակներուն եւ ամբողջ շրջանին մէջ վիզլուկ մըն էր, որ փրթաւ: Մեծամեծները կ'ուզէին օսմանեան պետութեան կնքուած հրամանը գաղտնի պահել: Պէտք էր մտածել տակաւին եւ ժողովուրդը հանդարտ պահել: Սակայն Հասան շաւուշ օրինակ մը փակցուցած էր հրապարակին վրայ:

— Ինչպէ՛ս, ինչպէ՛ս պիտի տարագրուինք:

— Մեզի ի՞նչ պատերազմը. անիկա շատ հեռու է այստեղէն:

— Աստուած իմ, չէ՞ որ մենք քու ժողովուրդն ենք. ինչո՞ւ մեզ կը լքես:

— Կարելի չէ, իմ պապիս պապին պապին պապը հոս ապրած եւ հոս այ թաղուած է: Իմ պապենական տունէն մարդ չի կրնար հեռացնել գիս:

— Ձենք երթար, ի՞նչ ուղէ մ'ն պատահի...

— Ասոր օսմանեան պետութիւն կ'ըսեն. օսմանցիին ղէմ զէնք չենք կրնար բարձրացնել...

— Մեր մեծերը բան մը գիտեն հարկաւ. ի՞նչ իրար անցեր էք...

— Գարատային մեր մէջն է, մի՛ վախնաք:

— Տէր Արբահամը ո՞ւր է: Պատուելի Տիգրանը ո՞ւր է:

— Լեռ ելլենք, Սիւտրէն լեռը...

— Ո՛չ, ո՛չ, Կասիոս լեռը աւելի նպաստաւոր է...

— Սիւտրէնը աւելի մօտ է ծովուն. թերեւս դուրսէն օգնութիւն գայ մեզի...

— Սուէտացիները լեռ կ'ելլեն...

— Այդ տղլորները ի՞նչ կրնան ընել. անօթի են, գէնք ալ չունին:

— Ո՞ւր են մեր զէնքերը: Ես ժամտնակին կէս լիբա յմարեցի, որ զէնք գնեն. ո՞ւր են մեր զէնքերը...

* *

Միայն մեծերը չէին, որ կը վիճէին: Միայն հրապարակներուն վրայ չէր, որ կը վիճէին: Ընտանիքներէն ներս ալ կը վիճէին:

— Հաննօ հայրիկ, բան մը ըրէ...

— Ի՞նչ պիտի կրնայ ընել ան, Աննա՛, Աստուած օգնէ մեզի:

— Տիրան եղբայրը սպայ է, թող երթայ հայրիկը եւ դայմադամին խօսի:

— Կարելի չէ, հարսնա, կարելի չէ, ասոնց թուրք կ'ըսեն:

— Հապա ի՞նչ պիտի ըլլան տղեկներս. ի՞նչ պիտի ըլլայ Գարուն քոյրիկը: Ի՞նչ պիտի ըլլայ Կարօ եղբայրս. ան կոյր է, չի տեսներ: Բան մը պէտք է ընել, հայրիկ, Տիրան եղբայրը...

— Հանդարտէ, ազջիկս, հանդարտէ:

— Ա՛խ, երանի թէ ևս չգայիր, աղջիկս, լսեցի՞ր Օսկտը, երբ իրենց ատունը զացինք պատկելու, Անտիոքի մէջ:

— Լսեցի, հայրիկ, լսեցի. Տիրան եղբայրն ալ պատմեց կրակի մասին, Մեծ պատերազմի մասին...:

— Ա՛խ, Սերո՛բ, Սերո՛բ, տունդ չքանդուի, ինչո՞ւ այս կինը թող չտուիր, որ իր ամուսնոյն միանայ: Քերոք, տղաս, խեղճո՛ւկ տղաս, թող կինդ քովդ դար, յետոյ միասին կը վերադառնայիք հոս:

— Օգուտ չունի, այ մարդ. հիմա պէտք է մտածել մեր ընելիքին մասին:

— Այ կին, չլսեցի՞ր. միայն լուսաւորչականները պիտի տարագրեն եղեր: Հասան չաւուշը ըսեր է:

— Թող Աստուած այդ Հասան չաւուշին հոգին շառած՝ կուրցնէ գինք, լեզուն կապէ, անաստուածին մէկն է...

— Ես ի՞նչ ընեմ, մայրիկ, հայրս, մայրս, քոյրիկներս, բոլորն ալ լուսաւորչական են. ես չեմ գատուիր անոնցմէ...

— Աղջիկս, բան մը կ'ըլլայ, դուն Աստուծոյ հաւատա՛ւ. աղօթէ՛ Անոր...

*
* *

Հասան չաւուշ կը խմէր ու իր քէֆին էր: Իր ականջին կը հասնէին այս վէճերը: Ինք կը խմէր. գայմագամն ալ կը խմէր ու կարմրցուած հաւ կ'ուտէր...

ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Գալատուրանցիք ճամբայ ելած էին: Աննան իրար անցած էր: Իր հայրը, մայրը, աչագուրկ եզբայրը եւ քոյրերը, իրենց ընտանիքներով՝ ճամբայ ելած էին:

Քանի մը օրուան ընթացքին սուէտացի պատուիրակներ գաղտնօրէն եկած ու գացած էին: Պնդած էին, որ քեսապցիք ալ միանային իրենց: Բայց կարելի չէր եղած համաձայնիլ: Ինչպէ՞ս փոխադրել ժողովուրդը մինչեւ Մուսա լեռ: Սիլտրէնն ալ ջուր չունէր. ինչպէ՞ս պիտի ապահովէին այդքան ժողովուրդ հոն: Զէ՞նք, փառք Աստուծոյ, գէնք կար: Սուէտացիներէն շատ աւելի մեծ թիւով եւ որակով գէնք ունէին:

Կարելի չէր եղած միաձայնութիւն գոյացնել: Երթա՞լ թէ չերթալ...

Պատուելի Տիգրանը, գաղտնաբար, դրկած էին մինչեւ Հալէպ, անկէ տեղեկութիւն բերելու համար: Երկու օր, գիշեր թէ ցերեկ, ճամբայ կտրած էր: Հալէպի մէջ կրցած էր տեղեկութիւններ հաւաքել: «Գաղթը մա՛հ է», կրցած էր եզրակացնել հոն:

Վերադարձին՝ իր հոգաբարձութիւնը գեկուցում պահանջած էր իրմէ: Եւ ինք գեկուցած էր: Եզրակացուցած էր՝ «Գաղթը մա՛հ է»: Ան կրցած էր տեղեկանալ, որ տարագրուածները անասելի չարչարանքներու կ'ենթարկուէին: Կողոպուտ, բռնաբարումներ, սպանութիւն, կոտորած, գետերու մէջ նետուող յուսահատներ...

Բոլոր հոգաբարձուները սահմուկած էին պատուելիին գեկուցումէն: Բայց, պնդած էին, որ այս բոլորը չգեկուցէր մեծամեծներու հանդիպումին: Հոն տաք գլուխներ կային, հոն էին Ովսիա Գարատային, տէր Աբրահամը: «Պատուելի եղբայր, այդ տաք գլուխները փորձանք կը բերեն մեր գլխուն. պէտք չէ, որ գեկուցես...»:

Երկու քարի միջեւ սեղմուեցաւ պատուելին: «Գաղթը մա՛հ էր, գաղթը մա՛հ էր...»:

* *

Աննան ալ պարտէզ կ'իջնէր: Խաղողները հասած էին: Անցնող Կիրակի խաղողորհնէք պիտի կատարէր Տէր Աբրահամը: Այդ արարողութիւնը տեղի չունեցաւ: Կարմիր ողկոյզները կախուած էին թթենիին ոստերէն, Աննային աչքերուն, երեսներուն, մագերուն կը դպնային, բայց սիրտ չունէր ուտելու: Է՛հ, ինչպէ՞ս ուտել խաղողը, օրհնուելէն առաջ...

Թուզն ալ սկսած էր հասուննալ: Տեսակ-տեսակ թուզեր, գոյնզգոյն-իւրաքանչիւր հասուն թուզի քիթէն կը հոսէր մեղրը...: Աննային ստամոքսը պրկուած էր: Թուզ ալ չկրցաւ ուտել:

Անյազօրէն կը դիտէր ծառերը, խաղողի ողկոյզները, թուզերը: Երկու շաբաթէն պէտք էր թօթուել ընկոյզը: Իրենց պարտէզին վերեւ գտնուող Հաքիմենց հսկայ ընկուզենիին թօթուելը երկու օր կը տեւէր: Քանի մը ընտանիքներու կը պատկանէր անիկա: Երկու շաբաթէն պէտք էր թօթուել ընկոյզները: Իրենց ալ ընկուզենին պէտք էր թօթուել: Ո՞վ պիտի թօթուէր ընկոյզները:

* *

Օսան մօտեցաւ Աննա հարսին: Երկու կիները, նոնենիներու շարքին դիմաց կեցած՝ կը դիտէին նուռերը, որոնք սկսած էին կախուել եւ հետզհետէ ծանրանալ: Քաղցր նուռ, թթուաչ նուռ, թթու նուռ, տեսակ-տեսակ: Ասոնք ալ չուտով քաղել պէտք պիտի ըլլար: Ո՞վ պիտի քաղէր եւ դասաւորէր ասոնք: Աննան մտաբերեց Քերոբին նետած իր նուռերը: Անոնց մէջէն հոսած հեղուկը արիւնի գոյն ունէր...: Մոսկաց հարսը:

Օսան գրկեց հարսը ու պատուիրեց, որ հանդարտ մնար: Այս փորձանքն ալ պիտի անցնէր:

Երկու կիները կը դիտէին տեսակ-տեսակ միրգերը: Ձէին կշտանար դիտել: Նաեւ սիրտ չունէին բան ուտելու: Անխօս, քով քովի նստած, կը դիտէին եւ իւրաքանչիւրը իր մտքերուն մէջ կը կորսուէր: Կարելի՞ բան էր այդ բոլորէն բաժնուել: Ո՞վ պիտի վայելէր այդքան բարիք: Եւ այդ տարի, իրենց շար բախտէն բերքը առատ, չա՛տ առատ էր եղած...

- Նո՛ւռը, նո՛ւռը, մայրիկ:
- Ի՞նչ նուռ, աղջիկս...
- Քերոբը չկրցաւ բռնել նուռերը. երեք հատ նուռ չկրցաւ բռնել...
- Ի՞նչ նուռ, աղջիկս...
- Բան չկայ մայրիկ, բան չկայ: Պիտի երթա՞նք, մայրիկ:
- Այո, աղջիկս, պիտի տանին մեզ:
- Հապա մեր մեծամեծնե՞րը: Ի՞նչ կ'ընեն անոնք: Ինչո՞ւ միայն Սասունի մասին կ'երգեն. ո՞ւր է Անդրանիկ քաջը, մայրիկ: Ո՞ւր է Գարատային:
- Աղջիկս, չեմ գիտեր, չեմ գիտեր: Թող Աստուած պահէ քեզ, ձագուկներդ:

Օսան գրկեց հարսին գլուխը, սեղմեց կուրծքին:

Այդ պահուն եկան մանուկները, Գէորգն ու Ճիմին: Բան չհասկցան եղածէն: Խաղող պիտի քաղէին: Երբ տեսան իրենց մօր արտասուքը, մոռցան խաղողը: Իրենք եւս կը նախզգային մթնոլորտին մէջ առկախ սպառնալիքը: Լո՞իկ-մնջիկ քաշուեցան...

Աննան եւ Օսանը շարժեցան դէպի տուն: Բացօթեայ փարախին մօտէն արագ հեռացան: Պարպուած էր ան ալ: Մինչ Օսան իր թանկագին իրեզէնները

կը թաքցնէր պարտէզին մէջ, ամուսինը , Հաննոն, երկու կովերն ու ասոնց հորթերը տարած էր Գեփըր կոչուած դիւզը եւ յանձնած իր մէկ բարեկամին, Ազիզին:

Ազիզի եւ Հաննոյի փոխադարձ բարեկամութիւնն ու վստահութիւնը հին պատմութիւն ունէր: Յաճախ մէկ հացը միասին բաժնեկցած էին: Նեղ օրերուն իրարու հասած էին: Ազիզ ալաուի էր, շատ կը սիրէր Հաննո աղան: Իր հօրը օրէն բարեկամներ էին: Հաննոն, հիմա, ուրիշ վստահելի մէկը չունէր: Տարաւ կովերն ու հորթերը եւ յանձնեց Ազիզ բարեկամին: Կովերը փարախէն դուրս բերած պահուն, Օսան եւ Աննա չէին դիմացած: Կարծէք թէ երկու դադաղներ դուրս կը բերուէին իրենց տունէն: Իսկ Գէորգն ու Ճիմին, իւրաքանչիւրը մէկ հորթուկին փաթթուած, թոյլ չէին տար, որ տանէին զանոնք: Իւրաքանչիւրը հորթուկ մը ունէր: Իրենց ընդդիմութիւնը արգելեւք չտուաւ սակայն...: Հաննոն տարաւ կովերը: Խեղճ անասուններն ալ կը նախգագային աղէտ մը, կը բառաչէին եւ չէին ուզեր հեռանալ:

— Ինչո՞ւ իրար կ'անցնիք, կնի'կ, բան չկայ, քանի մը ամիսէն ետ կու գանք եւ մեր կովերը միասին կը բերենք: Մինչ այդ, անոնք ապահով կը մնան մեր Ազիզ բարեկամին քով: Թող ուտէ անոնց բարիքները, շուտով ետ կու գանք, շուտով...:

— Երանի՛ր...: Մեռնիմ միամտութեանդ:

Ազիզ, թէեւ վշտակցած էր Հաննոյին, մաղթած՝ որ օր առաջ վերադառնան իրենց տունն ու տեղը, սակայն կովերը թթենիններուն կապած վայրկեանին դէմքին վրայ կը կռահուէր դո՛հունակութիւն մը:

— Ասոնք քու «մալ»ն են, Հաննո աղա, երբ դաս, ես ձեռքովս ետ կը բերեմ զանոնք: Միայն այդ միջոցին կերած կաթս հալալ ըրէք:

— Հալալ է, Ազիզ, հալալ: Ձեւ կրնար երեւակայել, թէ որքա՛ն երախտապարտ եմ այս զոհողութեանդ համար:

— Մեռնիմ միամտութեանդ, Հաննո, մեռնիմ միամտութեանդ:

Այդքան կրցած էր հեկեկալ Օսան, իր արցունքները կու տալով...:

*
* *

Հաննոն շուկայ ելած էր: Շուկան կիսով փակ էր: Խանութպաններէն մաս մը դաղթած էր արդէն: Միւսներն ալ, ապրանք ծախելու փոխարէն՝ կը ջանային ամենաթանկագին իրեղէնները դուրս բերել եւ թաքցնել: Երկաթագործներուն շուկան, որ օրն ի բուն կը գրնգար, մինչ խփեր, ուրազներ եւ բրիչներ, չիկացած անձեւ պողպատի կտորներէ կը դարբնուէին, հիմա լուռ էր: մեռելային բան մը կար օդին մէջ:

Մունետիկը, որ օրը քանի մը անգամ իր կանչերով շուկան կը լեցնէր, լուռ էր: Չկար: Ան կը ծանուցանէր շերամի հաւկիթին աժանութիւնը Գալաձենց Պետրոսին քով: Կիւճ Պէտրին խանութը աժան եւ ազուոք չիթ եւ կերպաս հասած բլլայու պարագան:

Հիմա ո՛չ խոփ չինելու կարիք կար, ո՛չ չիթ դնելու եւ ոչ ալ շերամ պահելու...: Հիմա այդ տեղը, որ հին-հին օրերէն ասդին իրենցը եղած էր, իրենց չէր այլեւս:

Գլխիկոր, տուն դարձաւ Հաննոն:

*
* *

Ճապրենց հարսին օրերը լեցուած էին:

Անդրանիկը պիտի լոյս աշխարհ դար:

Աշխարհը կար, բայց լոյս չկար, ո՞ւր պիտի դար անտէր երեխան:

Ճապրենց տղան և համայն գերդաստանը և ասոնց խնամինները, սպասած էին, որ ծնէր երեխան: Իսկ հիմա մտահոյ էին. ինչպէ՞ս ծնէր: Ո՞ւր պիտի ծնէր:

Յաջորդ ատաօտ ճամբայ պիտի ելլէին:

Ո՞ւր:

Աստուած միայն գիտէր:

Իրենք չէ, որ ճամբայ պիտի ելլէին, այլ պիտի վտարու էին իրենց սեփական տունն ու տեղէն: Ինչո՞ւ: Այդ ալ իրենց գիտնալիքը չէր: Օսմանեան իշխանութեան տակ պէտք չէր բան գիտնալ: Պէտք չէր հասկնալ:

Այդ գիշեր ճապրենց հարսին երկունքն էր, աստղին երկունքը:

Պատա օսանը կը հսկէր հարսին երկունքին: Կը ջանար քաջայերեկ հարսը:

— Ինչալահ սղայ կու դայ, հարս. բոլորս ալ անցած ենք մայրութեան ճամբէն. դժուար, բայց քաղցր ճամբայ է. դուն նոր կեանքի ծնունդ պիտի տաս:

— Ի՞նչ ընեմ տղան կամ աղջիկը: Ո՞ւր տանիմ. որո՞ւ համար պիտի ծնի խեղճս...

Մինչև լոյս տառապեցաւ հարսը: Առաւօտուն, մինչ երեխան դեռ կը խաղար մօր արզանդին մէջ, հարսը, ճապրե՛նց հարսը, զոր մատով ցոյց կու տային բոլորը, հոգին աւանդեց:

Ձանգի պէտք չկար: Առանց ուղմուկի թաղեցին ճապրենց Իսկու կը, հետո՛ր՝ նաեւ իր անդրանիկը, որ դեռ կը խաղար մեռած մօր արզանդին մէջ:

Եղան լացողներ, բայց երանի տուողները աւելի շատ էին:

— Մեռաւ և ազատուեցաւ խեղճը: Թո՛ղ Աստուած իր և իր չծնած մանկիկին հոգիները յուսաւորէ:

— Գոնէ արժանացաւ հայրենի գիւղի հոգին: Ազատուեցաւ, տեսնենք, թէ մենք քանի՞ անգամ պիտի մեռնինք:

— Ո՞ր հողին պիտի արժանանանք մենք: Հողի պիտի արժանանա՞նք:

— Աստուած իմ, մեր ո՞ր մեղքին համար են այս բոլորը:

Մեծամեծները շատ վիճած էին: Շատ գաղափարներ մէջտեղ դրուած էին: Արդիւնք չկար սակայն: Կիսամերկ եւ անօթի մուսալեռցիք լեռ ելած էին, իսկ համեմատաբար աւելի բարեկեցիկ քիսապցիք չէին կրցած համաձայնիլ: Իրենց ունեցած գէնքերը խորունկ տեղեր թաքնուած էին, օր մը կրնային պէտք բլլալ: Կարծէք այդ օրէն աւելի մեծ օր կամ աւելի մեծ անհրաժեշտութիւն կար: Ձէնքերուն հանդէպ զուրպուրանքը ակներև էր: Իսկ պէնքերը չկրցան գուրդուրալ զիրենք շալիողներուն վրայ: Ձկին շալկուած, այլ՝ Աւետարանին հարուստ մարդուն ծառային տաղանդին պէս հողին տակ կամ թուփերուն մէջ պահուած էին:

Տարագրուած էին նախ լուսաւորչականները: Յետոյ՝ կաթողիկէները: Ապա՝ բողոքականները:

Հասան չառն ռ իր մեծաօրը՝ դայմադամ էֆենտին, ծանօթ էին կայսերական գաղտնիքին, — բաժնէ որ տիրես:

Իսկ մենք կայսրութիւն չէինք ունեցած: Եթէ ունեցած էինք անգամ, ունեցած էինք հին, շատ հին օրերու մէջ: Մեր կայսրութիւնն ալ եղած էր վաղամետիկ: Կայսրութիւնները պէտք է, որ զարեւոյ ապրին. մերինը ապրեցաւ ոչ աւելի քան մէկ ու կէս տասնամեակ: Բան չսորվեցանք...: Դարեր պէտք էին սորվելու համար:

* * *

Կարգը եկած էր Հաննոյենց:

Լման գիւղը հաւաքուած էր Սանդին հրապարակը:

Տարիներով, տարիներով հոն կանգնած էր քարէ սանդղ: Մարդը չէր յիշեր, թէ ով գետեղած էր զայն հոն: Ամէն ամառ, սանդղին մէջ թակերը ձաւար կը ծեծէին: Չորս թակեր, մէկ, երկու, երեք, չորս... եղանակով կը թակէին ու կը թակէին, մինչեւ որ ցորենի խաշած հատիկներուն թեփը զատուէր:

Թակ կը բռնէին չորս-չորս: Մեծ ընտանիքներուն ձաւարին համար թակ կը բռնէին քանի մը խմբակներ, չորս-չորս: Անցնող տարուան ձաւարին վերջին մնացորդով եփուած փիլաւն ու սառնորակ թանը կը վարձատրէին թակ բռնողները: Ապա շուրջպար...

Առանց Սալլենց Սողմոնին շուրջպար չէր ըլլար: Իր սրինդով շարժման մէջ կը դնէր պառոզները: Նախ դանդաղ, հետզհետէ կ'արագանային շարժումները: Քրտինքը կը հոսէր ճակատներէն եւ դէմքերէն: Վայրենի բան մըն էր դիւզացիներուն շուրջպարը:

*
* *

Հիմա, Սալլենց Սողմոն, իր բարտիի հասակը տնկած էր սանդղին վրայ: Սրինդը նախ լացած էր ողբ մը: Ապա ողբը վերածուած էր պարեղանակի: Տղամարդիկ, կիներ, մեծ թէ փոքր մտած էին շուրջպարին: Խենթ բան մըն էր այդ: Ո՞վ Սալլենց Սողմոնը հանած էր սանդղին վրայ: Ինչո՞ւ կը նուագէր. ինչո՞ւ կը պարէին...

— Կեաւուրներ, կեաւուրներ. իսկապէ՛ս որ կեաւուր էք, դուք, որ ճէճենեմ պիտի ըլլաք ու կորսուիք այստեղերէն, ի՞նչ պար է սա. ինձիքներ, սատկելիքներ...

Հասան չաւուշ իր կրունկին տակ փշրած էր Սալլենց Սողմոնին եղէգէ սրինդը...

— Ընդ եղեգան փող ողբ ելանէր...

Քալեցէք... կեաւուրներ... արա՛գ...

*
* *

Եւ կաղմուեցաւ կարաւանը: Կարաւանին մէջ Հաննոն ունէր իր կինը՝ Օսան, աղջիկը՝ Գարուն, հարսը՝ Աննան եւ երկու թոռները: Ինք բախտաւոր էր, թոռները հեծած էին ջորիին վրայ: Ջորին ծանրաբեռնուած էր նաեւ անկողիներով, պարէնով...: Է՛հ, գաղթ էր, կ'երթային...

Գերեզմանատան քովէն երբ կ'անցնէին, ամէն ընտանիքի մեծաւոր բուռ մը հող վերցուց իր հարազատներէն մէկուն գերեզմանէն: Ճապրենց տղուն վերցուցած հողը շատ թարմ էր: Իր անդրանիկը հաւանաբար դեռ կը խաղար մօրը արգանդին մէջ...

Բոլորը, բոլորը ձայնեցին.

— Երանի ճապրենց հարսին...

(Շար. 7)

ԳԵՈՐԳ ԱՅԷԼԵԱՆ

Մ. ԶԱԿԼԱՅՍ

Ինք ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ, ԱՍԵՄ, ՈՐ ԵՍ ՆՐԱ ՀԵՏ ԵՄ՝ ՑԱԻԻ ՄԷՋ, ԹԷ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ, ԱՂԷՏԻ ՊԱՀԻՆ, ԹԷ ՅՈՒՍԱՎԱՌՈՒԹԵԱՆ, ՄԻԱՅՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎԸՐԴԻ ՀԵՏ: ՄԻԱՅՆ: ԱՅԺՄ ԵՒ ԸՆԴՄԻՇՏ:

ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՅ ՇՈՂՈՒՄ է ԱՍՏՂԸ, ՈՐԻ ԼՈՅՍԵՐՈՒՄ ԱՊՐՈՒՄ է ԵՒ ՊԻՏԻ ՅԱՐԱՏԵԻԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ԱՍՏՂԸ, ՈՐԻ ՏԱԿ ԱՊՐՈՒՄ ԵՆՔ ՄԵՆՔ ԲՈՒՆՈՒՄ, ԵՒ ՈՐԸ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻԻՆ ՍՔԱՆՋԵԼԻ ԱՆՈՒՆՆ Է ԿՐՈՒՄ:

ՄԱՐԻՍ ԶԱԿԼԱՅՍ

**ԻՆՉՊԷՍ ԵՆ ՔՆՈՒՄ
ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԸ**

Նայէ՛ք գիշերուան,
դու՛ք պատահաբար նայէ՛ք գիշերուան.
մանուկներն այնպէս խաղաղ են լնել,
որ պատերազմը համաշխարհային
անհնարին է դարձել ակամայ:
Ձեռներով գրկած
իրենց վախուորած նապաստակներին
եւ քաջ մկներին.

կամ ամուր գրկած
 նոյնֆան սիրելի բարձի անկիւնը,
 կամ տոտիկները առաջ տարածած
 ամենատարբեր ձեւ ու կեցուածքով,
 քնել են նրանք...
 Ո՞վ է հասկանում.
 Ժպի՞տն է արդեօք հեռացող օրուայ,
 թէ գալի՞ք օրուայ սպասուող ցաւը,
 որ շրթունքների անկիւնում նրանց
 թառել է ինչպէս
 բարի երազի քննուշ թռչունը:
 Մանուկներն այնպէս վստահ են քնել,
 այնպէս հաւատով
 փակել են նրանք իրենց աչքերը,
 որ պատերազմը համաշխարհային
 անհնարին է դարձել ակամայ:

ՆՈՒԻՐԻՐ ԴՈՒ ԻՆՁ

Նուիրիւր դու ինձ շշուկով աշխարհի,
 աղմուկն արդէն չեմ կարող տանել.
 այս շփեղ խօսքը,
 այս դղրդացող փողոցն աղմկոտ
 թող լցուի միայն մեղմ շշուկներով:

Նուիրիւր դու ինձ
 մագնիսոֆոնի այն ժապաւէնը,
 որն իր մէջ ունի խօսքը աստղերի:
 Դեռ ոչ մի անգամ ես չեմ իմացել
 ինչի մասին են նրանք շշուկում:

Պարզ է, աստղերը երբեք չեն գոռում,
 չգոռալով էլ
 նրանք հսկայ են:

Նուիրիւր դու ինձ
 արդէն մոռացուած փաղափուշ մի բառ,
 աննշան մի բառ,
 այնֆան աննշան,
 որ նման լինի տերեւի ձայնին,
 տերեւ, որ իրեն հագիւ է պահում
 ծառի մերկ սիւղին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՃԱՄԲՈՐԴԻՆ

Խմիր դու համբորդ՝ խմիր աղբիւրից,
 խմիր, բայց յիշիր՝
 որդուս շուրթերի ջուրն ես խմում դու:
 Ջուրը պա՞ղ է շատ:

Այլ կերպ չէր լինի-
 այնքան հեռուից է այն այստեղ հասնում՝
 ստորերկրեայ գիշերուայ միջով:

Լեռան լանջերով,
 թէ քիչ բարձրանաս
 մի ուրիշ աղբիւր քեզ կը հանդիպի:

Այդ աղբիւրից էլ խմիր դու, համբորդ,
 խմիր, բայց յիշիր՝
 իմ բոլոր, բոլոր գոհուած թոռների,
 ծնուած, չծնուած բոլոր թոռների
 շուրթերից բխած ջուրն ես խմում դու:
 Այն պա՞ղ է անշուշտ:
 Բայց տոտիկները բոբիկ են նրանց,
 էլ արեւ չկայ, որ նրանց շոյի
 եւ կրակներն են հանգել աչքերի:

Եւ երբ դու անցորդ
 բարձունքին հասնես,
 կը գտնես այնտեղ
 մի ուրիշ աղբիւր:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Կեանք, որ նման ես լեռնային քամու,
 ի՞նչ ես ցանկանում հաւաքել մի տեղ,
 եւ ձայներ, ձայներ, ձայներ թափառուն,
 ի՞նչ էք դուք այդպէս թրելում անտուն:

Յագնած, բզկտուած հեծեալը մինչեւ
 անդունդի եզրը կարող է թռչել,
 ո՞ւմ էք տանջում դուք եւ ո՞ւմ էք կանչում,
 ո՞ւմ էք ցանկանում հաւաքել այստեղ:

Ջուրը անցնում է իր նանապարհը՝
 մարելու համար ծարաւը հողի,
 եւ դուրս ելնելով հողի խորքերից
 խաչքարը նորից փարում է հողին:

Հողն է բզկտուել հեղեղատներից,
 իսկ ժողովուրդը՝ ջարդ ու աներից
 եւ տաս մասի է արդէն բաժանուել
 վկայութիւնը մագաղաթների...

Ի՞նչ էք դուք կանչում, չընդհատուող ձայներ,
 աւա՞զն էք ուզում այստեղ հաւաքել,
 աւագր, որք հանդարտ աղմուկով
 մատների միջով հոսում է ներքեւ:

Առաջին ձայն, թամբից դջուածը

Հեռու սլացէք, իմ քաջ եղբայրներ,
 ձրեր, խմեցէ՛ք լայնֆր դաշտերի,
 ազի հետ բխող ազբիւրը կարմիր
 արեան մէջ կորած մարմինն է իմ:

Իսկ դուք, ազգուներ, շուտ չէ՞ք հաւաքուել,
 ի՞նչ փոյթ արեան մէջ մարմինս է ընկած,
 ուզում էք լսե՞լ իմ վերջին ճիչը.
 այդ բախտը սակայն ձեզ չի վիճակուած:

Ի՞նչ գեղեցիկ են վերքերն իմ, տեսէ՛ք,
 այսպէս վարդերն են բացում ու փթթում,
 բայց այս անդունդում, ուր դուք չէք իջնի,
 փրկութեան մանր խոտերն են անում:

Եւ, որքան վիշտը գլուխ բարձրացնի,
 եւ դժբախտութեան, կարիքի միջով
 իմ ողջ էութեամբ՝ մաշկով, թէ անմաշկ
 կը ձգտեմ կառչել կենսունակ կեանքին:

Դուք յոյս ունէք ինձ քիչ-քիչ յօշոտել...
 Բայց չէ՞ք լսում դուք կաղկանձը գայլի,
 որ պապակ հողի կոշտերի միջով
 սողում է, որ իմ վերքերը լիզի...

Ինքնամոռաց է պարը աւագի,
 բայց ամէն քարի էութեան խորքում,
 ամէն քարի մէջ անխուսափելի,
 ինչպէս սրտի մէջ, մահն է բնակում:

Պաշարի ձայնը

Խարոյկը նետուած պատուհանի հետ
երկու կտոր փայտ խաչ են յիշեցնում.
սարսափել պէտք է, խաչը սկիզբն է,
յիշողութիւնն, որ չի մոռացում:

Եւ այս աղօղայ որովայնի մէջ
կեանքն է ներխուժել կրֆոտ հոսանքով,
վերջին սառոյցն է աչքերում հալուել
եւ վզին նրա խաչն է արծաթէ:

Յորենք ծիլով, ինչպէս կացինով,
շղթան է կտրում ժամանակների,
ֆանի որ կեանքն մահ ունի իր մէջ,
մարդ դրա համար պէտք է որ ապրի:

Մայիսեան դաշտում ծաղկած ժանեակներ...
կեանքն ամէն տարի հաւատում է, քէ
հեռու է անչափ այն ժամանակը,
երբ ֆարէ գինի կը խմի ինքը:

Քարէ ժանեակներ, իմ ուռկանն էք դուք,
ու ես անհամբեր սպասում եմ դեռ
ձեզ համար, երբ որ երկինքը մթնի,
մի բախտաւոր աստղ չե՞մ կարող բռնել:

Ձայներ ու ձայներ, յեսանուած ձայներ,
որ ֆամին կտրուկ իր գիրկն է առնում,
Հայաստան երկրի ֆարէ դաշտի մէջ
կեանքն ու մահն են իրար համբուրում:

Մագաղաթի թերթիկի ձայնը

Արդէն ֆանի դար թափառում ենք մենք՝
իրարից պոկուած, չայրուելու բախտով,
մենք ձանձրացել ենք դեղնելուց արդէն,
թափստոցներից ձանձրացել ենք մենք:

Եւ օտարների կնիքով կնքուած
աշխարհի տարբեր թանգարաններում

ուկեգօծ, շֆեղ կազմերի ներքոյ
տարօրինակ ենք ուրիշին քուում:

Ի հարկէ, պէտք է միասին լինել,
մենք բաժան-բաժան շատ քիչ ենք քուում,
եւ ամէն էջն է կրժոտում քամին,
եւ ամէն տառն է արմատից հանում:

Միասին լինել ինչ գնով լինի,
ուր Արարատը խմում է ամպեր
եւ ամէն էջը տերեւի փոխած
մի կանաչ, արդար սաղարթ ստեղծել:

Քամիներից է փրկուել քարը,
անձրեւներից է փրկուել ահա,
քամուն, անձրեւին եւ ժամանակին
մի բուռ աւազով կաշառել է նա:

Ջրի ձայնը

Ես ոչինչ չունեմ փրկուելու համար,
ես պէտք է լինեմ, պարզապէս լինեմ,
չէ որ չորացած հողն է սպասում,
որ իր ծարարը երկինքն յագեցնի:

Ի՞նչ անեմք, որ ես խաբուսիկ կանչով
չեմ մտել երբեք հեղեղատները.
մանկան բաժակը ես պէտք է լցնեմ,
պիտի ծաղկեցնեմ շատրուանները:

Ճախարակաձեւ իշխանի համար
ես պէտք է բացեմ խորքերը ջրի,
մարմնին պէտք է իր թեւերը տամ,
որ ազատութիւն կրկին ձեռք բերի:

Աւազի միջով, ինչպէս ապակու,
քամուում է լոյսը եւ աղօտ փայլում,
այնտեղ, ուր նիւղն է դողում ձեռքի մէջ,
ջինջ ժամանակի ակունքն է վառում:

ԵՐԲ ՍՊԱՆՈՒՄ ԵՆ ԵՂԲՕՐԳԻ ՀԵՌԻՒՈՒՄ*

Ալ. Թովչեանին

Երբ սպանում են հեռում
 եղբորդ,
 ջուրն ալ արիւն է դառնում
 բաժակում:
 Ի՞նչ կարմիր խմիչ՞
 նորից փշրուած, ջարդուած մայրամուտ,
 մագաղաթներից, գրքերից անձայն
 արեան հոսանքն է ծոր տալիս ծանր...
 Մէկընդմիջու կեանքում տրուած է ահա,
 արձանագրուած եւ մուտք է արուած
 սուր հաքաղանով.
 Խոցուած մերկ լուսին, եւ մթնշաղը
 արնաշաղախ է:
 Փշրուած գիշեր,
 Անշարժ, սփրթնած
 լուսինը մեռնող...
 Եւ թրատում է եղբայրդ
 հեռում:

(Թարգմանուածիւն՝
 Յովհ. Գրիգորեանի)

*) Բանաստեղծուրիւնը գրուած է սուլգայիթեան մղձուկնջի տպատրուրեան ներքոյ: Ծանօթ.
 թարգմանիչի:

ԿԵՆԱՑՆԵՐ ԵՒ ԽԱԶՔԱՐԵՐ

Գեորգ Կմիճին

Մինչ կենացները՝ քիչ-քիչ քաղցրանո՛ւմ,
 Քիչ-քիչ սառչո՛ւմ էր ճաշը մոռացուած,
 Երկու հին խաչքար մե՛զ էին նայում,
 Մէկը՝ դեռ կանգո՛ւն, միւրը՝ ջարդուա՛ծ...

Անցնո՞ւմ է նեղքն այս կիսուա՞ծ աշխարհի
 Պոետի սրտո՞վ... — Ես այդ չգիտե՞մ,—
 Բայց սրտի միջով այս հին խաչքարի
 Անցնո՞ւմ է —
 ահա՛ փաստը՝ դէմ առ դէմ...

Սեւանը, հայոց թա՛ց աչքի նման,
 Նայում է երկնի վսեմ տանարին,
 Իր խորքում հայոց լե՛ռը սրբազան
 Եւ հայոց վերքի բալասա՛նը հին...

Ես նո՛ր հասկացայ՝ ինչն՞ է միշտ նոր
 Հո՛ղն այս հնագոյն.
 Եւ ինչն՞ է միշտ յարութիւն առնում
 Քո ա՛զգը խաչուած.—
 Այստեղ ձեր ամէն մէկի թիկունքին
 Խաչքա՛ր կայ երկու —
 Մէկը՝ դեռ կանգո՛ւն, միւսը՝ ջարդուա՞ծ...

ՄԱՐԻՍ ԶԱԿԱՅՍ

(Թարգմանութիւն՝ Յովհ. Գրիգորեանի)

Իմ ապական Շարժում

«ՀԻՄԱ ԵՒ ԸՆԴՄԻՇՏ»...

Հայրենի մամուլի գրական թեւերի մօտէն հետեւած ընթերցողները անպայման հանդիպած են կանխող էջերուն տրուած բանաստեղծութեանց հեղինակին, Մարիս Չակլայս, որուն անձնաւորութեան ու ստեղծագործական կարողութեանց մասին լրիւ գաղափար մը կու տայ քննադատ Ալեքսանդր Թոփչեան՝ յաջորդող էջերուն տրուած ծաւալուն գրութեամբ:

Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի հանդէպ բարեկամական զգացումներով տոգորուած մտաւորական բազմաթիւ բարեկամներ ունեցանք վերջին կէս դարուն, հեռուէն թէ մեր երկիրը շօշափելիօրէն ճանչցած անտանի անձնաւորութիւններ, բանաստեղծներ, վիպագիրներ, փիլիսոփաներ, հրապարակագիրներ, որոնք իրենց սպաւորութիւնները քնարերգեցին կամ արձանագրեցին լայն կտաւներու վրայ՝ բաբախուն ապրումներու ու լուսաթաթախ մտածումներու պատկառելի արդիւնք մը հազորդելով հայ թէ օտար ընթերցողներուն:

Շարքին մէջ առաւելագոյն յափշտակութեամբ մը կարգացուեցան յատկապէս Վալերի Գրոսմանի «Բարին ընդ ձեզ»ը, Անտրէ Բիդովի «Հայաստանի դասերը», Ռամեզ Հաքիմովի «Ջրոյց քարի հետ»ը եւ որակային նոյն մակարդակով օժտուած, այլ քիչ մը կարճ բռնուած ուրիշ գրութիւններ:

Ռուս եւ միութենական այլ հանրապետութեանց ծոցին փթթած այդ գրողներէն ոմանք հողին դարձան, ապրողներէն ոմանք Անտրէյ Սախարովի ու Միխայիլ Դուդինի պէս կրցան արի ըլլալ ու բարեկամ մնալ Հայաստանին, իսկ միւս մասին բարեկամութիւնը երեւի ունէր բաժակաճառային խորք մը, որ սեղանի մը շուրջ պղպղաց ու անցաւ:

«Ածուխ, գրանիտ, աղամանդ է Հայաստանը», «Թարգմանչաց տօնը», «Բիրքիական հող» անուն մեր կարդացած չակլայսեան հաւաստի գրութիւններուն վրայ Ալեքսանդր Թոփչեանի վկայութիւնները գումարելով՝ մենք համարձակօրէն պիտի ըսենք, որ յանձին Մարիս Չակլայսի մեր ժողովուրդը ունի տաղանդաւոր օտար բարեկամ մը, ճշմարտութեան գինակից բանաստեղծ մը՝ անհաշուենկատ ու ազնիւ, ըստ որում՝ «Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ասեմ, որ ես նրա հետ եմ՝ ցաւի մէջ թէ ուրախութեամբ, աղէտի պահին թէ լուսավառութեամբ, միայն հայ ժողովրդի հետ: Միայն: Հիմա եւ ընդմիջու»:

Ա. ԹՈՓՉԵԱՆ

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(ՄԱՐԻՍ ԶԱԿԼԱՅՍ — ԴԻՄԱՆԱԿԱՐԻ ՓՈՐՁ)

Ծանր բան է անհանգիստ սրտով ճամբայ ընկնելը, երբ գիտես, որ առջեռում զանազան աղէտներ են սպասուում: Սուքն ընդհանրապէս ծանր սպասումների մասին չէ, որ միշտ կրծել է բանաստեղծների միտքն ու հոգին եւ որը իւրատեսակ հակապատկերն է միջին մարդու յաւերժական ձգտումին՝ ինքնախաբէութեան բազում հնարքներ բանեցնել, միառժամանակ մեկուսանալ, փոքրիկ մի դրախտ ստեղծել անցաւոր աշխարհում: Սուքս այն ծանր հարուածների մասին է, որ ճակատագիրը պատրաստում էր իր առաջին քայլերն անող բանաստեղծ-ճամբորդին: Լատվիացի բանաստեղծ Մարիս Զակլայսի առաջին գործերից մէկը, որ գրել է 1963 թ., քսաներեք տարեկան, այդ

Հարուածները սխալի եւ բարձրարուեստ փաստարարումն է: «Թեւեռ» բանաստեղծութեան մէջ նա գրում էր:

Երբ Սեպտեմբերը
կուռնկներին յետ է կանչում նահիմներից
ջրանցքներում կարապետի թեւերն են խուզում...

Ինչպէս մարդիկ երազում
տեսնում են գնացքներ եւ ինքնաքիռներ
որոնցով երբեք չեն նամբորդել
այնպէս էլ կարապետը երազում
տեսնում են թեւեր...

Կանխագուշակում սա չես անուանի, քանզի շնայած իրուշչեւեան ճնշալի աարիներն էին եւ շատերն էլ սպեւորուած պայծառ հեռանկարներ էին գուշակում, բայց արդէն որոշակի քայլեր էին ձեռնարկուել, մութ ու ժերը համախմբուել էին «վերացական» արուեստի դէմ պայքարելու: Եւ քանի որ իրենց դէմքն ու ուղին որոշած արուեստագէտներին չէին կարող «վերադաստիարակել», շտապում էին խուզել յատկապէս այն սերնդի թեւերը, որոնք նոր ժամանակի իրական ծնունդը դառնալով, հեռուոր ու բարձր թռիչքի էին պատրաստում:

Եթէ մոզէսի պոչը պոկես,
նորից կ'անի,
բայց աւելի կարն:
Կարապետի թեւերն էլ կ'անեն,
բայց կարն:
Ամէն աշնան
աւելի ու աւելի կարն:

Թեւերն այսպէս թէ այնպէս մնում են, կտրելուրը չմտնաս թուշկ, հաւ չգտնաս: Այդ փասնգը կայ եւ հենց այդ նպատակով է, որ «կուսպուտաշեայ, բարեհոգի սղամարդիկ, ջրանցքի տփին երազ են խուզում»: Հնարատ՞ է, արդեօք, քերթութեան ճամբան բռնել այդ դաժան գիտակցումով, որ քո իշխը չի կայանալու, որ «փշոտ ճամբով» քայլողին ոտմանտիկ ոչ մի բան չի սպասում, որ երազելն անկարելի, նայնիսկ վտանգաւոր է լինելու: Եւ եթէ թռիչք չի լինելու, ապա ի՞նչ պիտի լինի: Բանաստեղծները պիտի մնան գետնի վրա՞, մարկանց մէջ: Հարցը միայն սոցիալական չէր, այլ աւելի շատ էսթետիկական, ստեղծագործական. ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ պիտի ապրի պոեզիան: Չապրել, գոյտ թիւն չունենայ, անէանալ չէր կարող: Դա կը նշանակէր, որ «երաց խուզողները» բարեխաջու հասել էն իրենց նպատակին՝ կարապետներին դարձնելով բազ կամ կչկչան հաւ:

Մարիս Չակլայան իմ քսաներեք տարուայ ընկերն է, սակայն միայն վերջերս իմացայ, որ նա բանաստեղծի դասական կենսագրութիւն չունի, այն իմաստով, որ մինչեւ համալսարան ընդունուելը բառացիորէն ոչ մի տող ստանաւ որ չի գրել, եւ միայն համալսարանն աւարտելուց առաջ, քսաներկու տարեկանից է լրջօրէն սկսել գրել՝ բանաստեղծութեանը նայելով որպէս դժուարին մի պարտականութիւն ու պատասխանատուութիւն: Ես սա կարելուր փաստ եմ համարում նրա ստեղծագործական կենսագրութեան մէջ: Նշանակում է պոեզիան նրա համար չի եղել որոշակի տարիքի, պեղծերի ներքին սեկ-

րեցիայի, սեռական հասունացման և այլ անխուսափելի ու անկասափարելի պրոցեսների հետ կապուած մի բան, ատանին սուբիմացիայի մի ձև, որը ծնունդով որպէս Ֆիզիոլոգիական մոլութիւն, վթարուած սուրժեկտին տանում է դէպի գրամոլութիւն, զբանով իսկ գտնում սոցիալական շարիք:

Պոեզիան Մ. Չակլայսի համար բարձր ճակատագիր է, որին պէտք է արժանանալ: «Պոեզիան պայքար է անէութեան դէմ», — գրում է նա իր յօդուածներէից մէկում: — Սա գուցէ միամիտ է, գուցէ եւ շատ պաքետիկ, բայց այդ մտքի մէջ կայ ցանկութիւն եւ հնարաւորութիւն, որպէսզի իւրաքանչիւրը մեզնից, ժողովուրդն ամբողջ իր նակատագրից մարդկային, յուսալի մի բան սարքի»:

Իսկ ինչպէ՞ս կարելի է անէութեան դէմ պայքարել, եթէ զալիս ենք այնտեղից եւ գնում այնտեղ: Չակլայսն ուրիշ կերպ է ասում. «Դու գալիս ես սիրուց»: Իսկ Ռայնիսն ասում էր. «Սէրն արարում է արարողին, եւ նա շարունակում է աւելի ու աւելի արարել»: Սէրն ամենամեծ փաստարկն է անէութեան դէմ, մարդը ինքը արդէն անէութեան ժխտումն է: «Մենք մեր հոգիների տարեգիրներն ենք լոկ», — գրում է բանաստեղծը: Սակայն կարելորդն այս տողի շարունակութիւնն է. «Եւ նաեւ՝ դարի տարեգիրները»: Մարդն արարելով ինքնիրեն՝ փաստօրէն ստեղծում է իր (եւ միւսների) ժամանակը: Մեզնից է կախուած, թէ ինչպիսին կը լինի ժամանակը, նրա բարոյականութիւնը, բարութեան մակարդակը: Ահա պատասխանատուութիւնը ժամանակի համար:

Գուցէ լաւ էր, որ Մ. Չակլայսը Հեգելի բնորոշած պոեզիայի ոտմանտիկական անխուսափելի շրջանը չունեցաւ, եւ սա օգնեց նրան իրապաշտ հայեացքով նայելու աշխարհին. «Ի՞նչ լաւ է, որ մենք իկարոս չդարձանք քեւերը հենց այստեղ, երկրի վրայ պիտի հալուէին, որպէս չկայացած շարժում»: Արդեօք փոխվրէ՞ժ է խուզուած թեւերի համար, թէ՞ արդարացում, որ Դեմոնի պէս չեն սաւառնում կեանքի առօրեայի վրայով: Թեւերը նոյնիսկ ծաղրի առարկայ դարձան Մ. Չակլայսի ժամանակակից՝ ուկրաինացի բանաստեղծ Իվան Դրաչի մօտ. շարքային հաշուապահի մէջը քոր է գալիս, պարզում է թեւեր են բուսնում...: Ո՛չ, կշռադատուած հայեացք, միտք եւ ինքնաճանաչում, ինքնախորացում էր պէտք, Դեմոնն ու իկարոսը խաշ կը հանուէին հենց այստեղ՝ գետնի վրայ, այնպէս որ արեւի երես չէին էլ տեսնի:

Ահա թէ ինչու զարմանալի եւ սթափ մի գործնականութիւն կայ, արթուն ու պրպտող հայեացք կայ Մարիս Չանկլայսի բանաստեղծութիւններում: Սա, եթէ կ'ուզէք, սպասումի, հսկումի, գիշերապահի վիճակն է. պէտք է պահպանել եղած առողջ տարրը եւ ողջ խորութեամբ կարողանալ ընկալել ժամանակը: Բանաստեղծը հասարակութեան արթուն խիղճն էր, որը շարունակ, ինքնիրեն եւ մեզ պիտի յիշեցնէր մեր մարդկային էութիւնը: Եւ այսօրուայ տեսանկիւնից, արդեօք ապշեցնող չե՞ն հետեւեալ տողերը՝ «Ճահեացող լինը» (ժամանակաշրջանի բնորոշումն արդէն արուած է) բանաստեղծութիւնից.

Զէ որ ձեզ յատուկ է չիմանալ, թէ ինչպէս
եղէգների խեղդող օդակը գրոհում է աննկատ,
ձեզնով զբաղուած, կուրացած, չէք տեսնելու
թէ ինչպէս, աննկատ ու փափուկ, առանց անդորր խախտելու,
այդ օդակը նակատագրական, վերջիվերջոյ պիտի
ծածկի լինն ամբողջ:

Բանաստեղծութիւնը գրուած է 1968 թ., եթէ չեմ սխալուում, Պրազայի «յաղթական» նուաճումից յետոյ:

Անկեղծ առած, ես հիմա եմ հատարելապես հասկանում, թէ ինչու Մարիա Չակլայսը իրեն մշտապես հետո պահեց 60-70ականների «սոցիալական» ազմկառ բանաստեղծութիւնների այլերից, երբ իր առաջին քայլերից յստակ տեսել էր սոցասու ելիւր սոցիալական ճղնածամբ: Եւ ո՛չ միայն նա: Այլ սոցմրկոս մթննոյորտից հետո մնացին այդ օրերի լուսադոյն լատիւոցի բանաստեղծները՝ Օյար Վացիւեախը եւ Իմանա Աուպինը, Եանիս Պետերսը եւ Իմանա Չիւկոնիսը: Իր յօդուածներից մէկում Մ. Չակլայսը շատ յստակ բացատրում է այս երեւոյթը. «Քանաստեղծութեան էութեան մէջ կան այնպիսի՝ ներքին բարձրախօսներ, որոնք առանց ազմուկի լսելի եւ հարիւրների ու հազարների համար»: Եւ, վերջապէս, նոյն միտքը բանաստեղծօրէն.

Նուիրիք դու ինձ շշուկով աշխարհի,
ազմուկն արդէն չեմ կարող տանել...

Նուիրիք դու ինձ
մագնիտոֆոնի այն ժապաւէնը,
որն իր մէջ ունի խօսքը աստղերի...

Պարզ է, աստղերը երբեք չեն գոռում,
նրանք հսկայ են
առանց գոռալու:

Իսկապէս, այն ինչ մտահոգում էր բանաստեղծին, աւելի շատ «լուռ» մտորումների նիւթեր էին. կեանքի զազտնիքներ, գոյի ողբերգական երեսները, մարդկային կեանքի կարճատևութիւնը, միաժամանակ հարստութիւնը: Եւ տարօրինակ է, որ առաջին իսկ քայլերից նա փորձում էր պատասխան գտնել այն հարցերին, որոնց սովորաբար պատասխանում են հնարաւորին չափ աւելի ուշ, որպէս ապրած կեանքի մաքսային յայտապիր՝ Բարոնի նաւը նստելուց ստաջ: Այս անունն էլ ինքը՝ բանաստեղծն է յիշեցնում տարբեր առիթներով եւ յասկապէս «Քարոնի մեմախօսութիւնը» բանաստեղծութեան մէջ: Թանաթոսի այս անխոնջ պրոլետարը Մ. Չակլայսի բանաստեղծութեան մէջ զերծ է օկուլտային խորհրդաւ որ գծերից կամ էլ մօայլ դրամատիկամից, որոնք սովորաբար այս դժնի նաւալարին մեկուսացնում-չէզոքացնում են մեանքից, մօցնում դեկորատիւ ու պայմանական անվտանգ մի աշխարհ: Մինչդէռ Մ. Չակլայսի բանաստեղծութիւններում, իր մերկ ու առասպելազերծ ներկայութեամբ Բարոնը շօշափելի է այնքանով, որքանով

Այս սխուր ու քշուառ ծէսն
Ինչ-որ մէկը պէտք է անի...

Սա մտերմավարութիւն չէ մահուան հետ, ոչ էլ գոյի ստեղծուածի ապաբանաստեղծացում: Սա հենց սթափ, զործնական հայեացքն է կեանքին՝ սեփական աւաքելութեան ճշգրիտ գիտակցութեամբ: Մարդկային կեանքը մի պահ է, մեկ անակնկալ, առանց մեր գիտութեան ու առանց մեր ցանկութեան տրուած մի բան, որ պիտի ապրուի եւ ապրուի արժանաւայել ձեւով: Աշխարհը հսկայ մի պարաէզ է՝ իր անխաթար ցիկլով, իսկ մենք ժամանակաւոր հիւր ենք այդ պարաէզում:

Աւարտի եւ սկզբի, աշնան եւ գարնան խորհուրդներն են մշտապէս ներկայ Մ. Չակլայսի բանաստեղծութիւններում: Օրինակ, ժամանակի տիե-

զերական անշահելիութեան մէջ, մարդկային կեանքն իր տեսողութեամբ արգեօք ասարբերութեամբ է թիթեռների կեանքից. «ծննդեան օրից պատրաստ է մահուան կարճատե կեանքը քիթեռի», — գրում է Մ. Չակլայսը «Թիթեռների գերեզմանոցը» բանաստեղծութեան մէջ: Թիթեռն իսկապէս մենք ենք, մարդկային կեանքն է՝ յաւերժութեան դիմաց: Բանաստեղծը շարունակ այս փաստումներն է անում: Մի կողմից նա տեսնում է ծաղկող խնձորենին, միւս կողմից՝ այդ խնձորենին տերեւաթափի ժամանակ: Եւ, «ամէն ինչ միաժամանակ է կատարում», ասում է բանաստեղծը.

Սոճու մի ծառը կեցաց նաւակ է,
սոճու միւս ծառն էլ՝ դագաղի փայտ:

Այսպէս է, բանաստեղծի հայեացքը մշտապէս ծնունդի եւ յարութեան, հեռացումի եւ կորստի խորհուրդներն է գննում: Ուզում է իմաստաւորել իր տեղը ժամանակի մէջ, ուր կեանքը մի ակնթարթ է, որից յետոյ «Պիտի կորչես ժամանակի կուռ ընթացում.../Իսկ ապօր պիտի գնայ անվերջ հեռու...»:

Ո՛չ մի խուճապ եւ ոչ մի յուսահատութիւն: Կեանքի այս զրուածքը նրա համար յայտնութիւն չէ, էն գլխից գիտէր այս մասին: Եւ նրա լուստեսութիւնը հաւասարակշռուած ու հիմնաւորուած է բուն կեանքի գոյութեամբ. «մեր գնալուց յետոյ մնալու եմ ուրիշները»: Ինքը ծնունդն արդէն պարզեւ է, պարզեւ է մարդու ներկայութիւնը, թէկուզ թիթեռնիկի պէս: Ի հարկէ, կայ ձգտում դուրս գալու յաւերժական այս շղթայից.

Անեզրուքիւն եմ երագում,
անմատոյց եւ ոչինչիւն չմմանուող...
Եւ չեմ կարող ես այն որսալ,
բայց հայեացքս դարձնում եմ
աւելի սուր եւ աւելի ազատ եմ ես...

Ընթերցողին կարող է թուալ, թէ 60–80ականների հասարակական խորը ճգնաժամի, մարդկային–բարոյական արժէքների ոտնահարման եւ այլ աղէտների Փոնին, լատվիացի բանաստեղծը ժամանակավրէպ պրպտումներ էր անում, թէ պէտք էր աւելի շատ առօրեայ, հրատապ հարցերին անդրադառնալ:

Նախ պէտք է ասել, որ բանաստեղծի թեմատիկան միայն սրանով չէր սահմանափակուում, պարզապէս յաւերժական թեմաների նախընտրութիւնը աւելի նկատելի էր: Յետոյ ստոյգ է մի բան. որքան էլ ձգտէր բաց հրապարակախօսութեան, միեւնոյն է, կէս կամ քառորդ ճշմարտութիւնից աւելին չէր հնչելու: Նման դիրքորոշումը սովորական խաբէութիւն պիտի դառնար: Մինչդեռ, հետեւելով «Memento mori» պատուիրանին, բանաստեղծն իր ժողովրդի դիտակցութեան մէջ առողջ ու բարոյական մի պրագմատիզմ էր ներարկում՝ մա՛րդ մնալ: Չէ՞ որ, վերջապէս, նա գտնում էր, որ բանաստեղծութեամբ «ժողովուրդը կարող է իր ֆակտագրից յուսալի մի բան սարքել»: Այս դատումներից զատ կայ ամենակարեւոր չափանիշը՝ ժամանակի քննութիւնը: Այսօր, տասը, քսան, քսանհինգ տարի անց, Մ. Չակլայսի բանաստեղծութիւնները բնաւ չեն հնացել, ես կ'ասէի, նոյնիսկ, գործեր կան, որ աւելի արդիական են հնչում եւ աւելի շատ այսօրուայ լոյսով են իմաստաւորուում: Գուցէ պատճառն այն էր, որ մեր օրերին, ամենակարեւոր խնդիրն է թե-

բեռ, մեզ յատկացուած այս երկրային կեանքում մարդկորէն գեղեցիկ, բարոյական և ուսցիական սպրեյը:

Կեանքը հենց նրանով է թանկ,
որ մահուան է դատապարտուած...

Օրինաչափ է, հաւանաբար, որ այս տողերը գրուած են «Վերադարձ Հայաստան» բանաստեղծական շարքում: Վերնագիրն էլ, կարծում ենք, հաճոյանալու համար չէ այդպէս գրուած. «Վերադարձ...»: Տարբեր իմաստներով կարելի է ընթերցել այս վերնագիրը, բայց իսկական բանային տալիս է ինքը՝ հեղինակը: Հայաստանին նուիրուած իր առաջին ակնարկը, 1967 թ., Մ. Չակլայսը վերնագրել էր այսպէս. «Հոգ, ուր մարդը հանդիպում է իր անկատարի»: Հայոց պատմութիւնը, մեր ճակատագիրը և մեր իրականութիւնը բանաստեղծին կարծես օգնեցին աւելի առաջանալու իր պրպտումների մէջ, աւելի թափանցելու պոյի պաշտնիքների, մարդկային կեանքի իմաստի մէջ: Յաւերժութիւնը նրա «հայկական» բանաստեղծութիւններում աւելի շօշափելի ու մտաշելի է դարձել, յայտնուել են ողբերգական դժեր, բանցի ճակատագրի մէկ այլ տեսակ է կանգնում բանաստեղծի սուջե: Մի ճակատագիր, որի մէջ նա տեսնում է նաև իրեն, դուրս է և իր ժողովրդին: Եւ ինչպէս միշտ, նորայայտ ողբերգականութեան կողքին միշտ առկայ է կշռադասուած լաւատեսութիւնը, պատճառը դուրս է այն է, որ Հայաստանում, լատիֆացի բանաստեղծը, խառցուած ժամանակի մէջ պոյի բնույթները տեսնում է իր կողքի, նոյնիսկ մօտեցուած. «Գաշտում մահը համբուրում է կեանքի հետ...»:

Բնական ու գեղեցիկ է, երբ բանաստեղծը իր կոթեան հարազատ անդրադարձն է գտնում հետաւ որ մի ժողովրդի և նրա մշակոյթի մէջ: Այս ամէնը կատարում է մարդկային բարձր համերաշխութեան և մշակոյթի համամարդկային վեհ նպատակներով: Եւ մեզ թւում է, որ մենք Լոզել ենք այդտեղ՝ այդ հոգի վրայ, այդ լեզուի մէջ, այդ երգերի ու բանաստեղծութիւնների հնչիւններում: Աչինջ այնքան չի հարստացնում բանաստեղծին, որքան «սեփականի» անակնկալ յայտնադործումը «օտարի» մէջ: Ահա թէ ինչու բանաստեղծն ասում է.

Օ՛, Հայաստան, ես քեզ գիտէի
իմ նախնիս կեանքում...

«Նախնին կեանք» ասելով՝ բանաստեղծը հաւանաբար նկատի ունի մեր բոլորի՝ անկախ ցեղից ու ազգութիւնից, մարդկային Լոբայրութիւնը Աստուծոյ ու ժամանակի սուջե, սակայն ևս կ'ուզէի այս հասկացութեան աւելի մասնաւորուած օրինակը բերել: Ժամանակին ինձ համար յայտնութիւն եղաւ Մ.Չակլայսի «Վերադարձ Հայաստան» շարքի հետեւեալ քառեակը.

Դուք յոյս ունէք ինձ քիչ-քիչ յօշոտել...
Բայց չէ՞ք լսում դուք կաղկանձը գայլի,
որ պապակ հողի կոշտերի միջով
սողում է, որ իմ վերքերը լիզի...

Անակնկալն այն է, որ դայլի կերպարանք սենցող յարալէգների պոյութեան մասին Մ. Չակլայսը պիտի իմանար այս տողերը գրելուց յետոյ, նա

ղարմանքով պիտի լսէր ինձնից՝ հայոց զիցարանութեան այդ արարածների մասին, որոնց նմանը, եթէ չեմ սխալուում, ուրիշ ժողովուրդների ասասպելներում չկայ:

Այն, որ 1967 թ., առաջին այցելութիւնը Հայաստան, Մ. Չակլայսի համար իրօք վերադարձ էր, մենք համոզուեցինք վերջին երկու տարում, երբ նա իր խմբագրած «Լիտերատուրա ուն մակսլա» («Գրականութիւն եւ արւեստ») լայն տարածում ունեցող թերթում հետեւողականորէն ներկայացրեց Արցախում եւ հարեւան հանրապետութիւնում ծաւալուող դէպքերի իրական պատկերը: Եւ երբ նա դեկտեմբերեան երկրաշարժից յետոյ յայտարարում էր, թէ Հայաստանի հետ է «այժմ եւ ընդմիշտ», մենք արդէն դիտէինք, որ դա իրօք այդպէս է, իր տարբերութիւն մոսկովեան նոմենկլատուրային, բաղմաշքանշանամրցանակակիր, լաւ օրերի մեր նախկին կենցաղէր «բարեկամների», որոնք ամենայն լրջութեամբ եւ ամենայն անպատկառութեամբ, իրենց մերձմոսկովեան տաքուկ դաշաներից, վերջին ինստանցիաների հրահանգով, կոչեր էին անում մտերմանալ դահիճի հետ: Ազգի իսիդն յորջորջուածնէ՛ր...

Ժամանակը միշտ ստիպում է վերանայել մեր քայլերի ու խօսքերի զրդպատճառները: Ժամանակն ամէն անգամ քննութեան է դնում մեր սէրերն ու համակրանքները, ստիպում ինքներս մեզ հաշիւ տալու, թէ որքանո՞վ ենք անկեղծ, անհաշուենկատ ու արդարացի: Իսկ բանաստեղծի, արուեստագէտի մերձեցումը մէկ այլ ժողովրդին, նրա պատմութեանն ու ճակատագրին, շատ աւելի բարդ երեւոյթ է, քան սիրոյ զրսեւորումը, թէկուզ անկեղծ: Այս երեւոյթի խորը եւ յստակ բացատրութիւնը գտնում ենք Եան Ռայնիսի մօտ. «Ես սէր չեմ ուզում, ես ուզում եմ, որ ինձ հասկանան: Հասկանալը սիրոյ քանապարհն է»:

Հանճարին վայել պարզ իմաստնութեամբ է ասուած: Իսկապէս, արդեօ՞ք մեզ բոլոր սիրողները հասկացան վերջին տարիների ճակատագրական դէպքերը: Ըստ երեւոյթին՝ ո՛չ բոլորը: Սակայն ով տեսաւ ու հասկացաւ, յոյս կայ, որ նաեւ կը սիրի:

Իրօք, մենք սէր չենք ուզում եւ իրաւունք էլ չունենք պահանջելու, սակայն իրաւունք ունենք պահանջելու, որ մեզ հասկանան, քանզի դա աւելի կը մարդկայնացնի ո՛չ միայն մեզ, այլեւ՝ հասկացողին եւ աւելի մարդկային կը դառնայ աշխարհը: Պարզուում է, որ սա դժուար բան է, այլապէս չէր տրտնջայ նայիրեան մեծ բանաստեղծը «սառն օտարուհուց»: Մարիս Չակլայսն իսկապէս հասկացել է մեզ: «Հայաստան» բանաստեղծութեան մէջ տապանաբարերի, իսաչքարերի եւ ընդհանրապէս քարերի երգչախումբը «երգում է լատվիերէն»: Այսինքն՝ իր համար ամենահասկանալի լեզուով: Ես բնական ու անկեղծ եմ համարում, որ Հայաստանին նուիրուած նրա բանաստեղծութիւնը մեզ՝ հայերիս, նոյնիսկ մեր լուռ քարերին ստիպում է լատվիերէն խօսել: Եւ ամենաարժէքաւորն այն է, որ բանաստեղծի տողերում մենք նրա լեզուով «խօսեցինք», մնալով կ. արեւլապէս հայ, բնաւ չզաւաճանելով մեր ինքնութեանը: Եւ որ սա իրօք այսպէս է, ես համոզուում եմ կարգալով նրա բանաստեղծութիւնը՝ նուիրուած լատվիային, որն ասես միաժամանակ նաեւ Հայաստանին նուիրուած լինի:

Արեւի Գեբոյ, այս հոդագնդում
 ապրող մարդկութեան հսկայ բանակի
 լոկ փոքրիկ մասն ենք՝ մէկուկէս միլիոն,
 այսինքն Գոյնր, ինչ որ մէկուկէս կաթիլը ծովում:

Արեւիկն ձօնած ի՞նչ երգ կ'ունենայ
մէկուկէս կարիկ այս ժողովուրդը:
Բայց կայ կատվիան, եւ լատվիացիք
իւրենց երգն ունեն արեւի մասին.

«Դուրս եկ, արեգակ, վաղ առաւօտեան
եւ երեկոյեան հեռացիր անտես,
քո տաք շողերով փարուիր մեր սրտին,
իսկ յետոյ մնայ, մի լիւր դու մեզ...»:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՓՉԵԱՆ

Տնքում է Հայաստան աշխարհը, լեռների ու դաժա-
նու թեան մէջ սեղմուած այս սքանչելի, յաւերժական բիր-
լիական հողը: Տնքում է չափ ու սահման, արդարացում
չունեցող յաւից: Եւ քիչ էր մնում ասէի, թէ էլք չկայ: Ո՛չ,
էլք կայ, Փիւնիկի նման Հայաստանը նորից կը յառնի մո-
խիրներից, եւ վերածննդի տքնանքների այս պահին աւե-
լորդ չեն կարող լինել օգնութեան մեկնուած եւ ոչ մի ձեռք
եւ ոչ մի ջանք, ուր լի, դոյար...: Աշխարհի վրայ շողում է
աստղը, որի լոյսերում ապրում է եւ պիտի յարատեւի Հա-
յաստանը, աստղը, որի տակ ապրում ենք մենք բոլորս, եւ
որը Համերաշխութիւն սքանչելի անունն է կրում:

ՄԱՐԻՍ ՉԱԿԼԱՅՍ

«Ռիգա քաղս» («Ռիգայի ձայնը»)
26 Դեկտեմբեր 1988

ԿԵԱ՛ՆՔ ՂԱՐԱԲԱՂԻՆ...

Ղարաբաղեան վերջին պոռթկումին առիթով Ղարաբաղին նը-
ւիրուած «Բագին»-ի բացառիկին մէջ ընթերցողը տեսաւ աղերի շարք
մը բանաստեղծներ ու մտաւորականներ եւ պղտիկ գաղափար մը
կազմեց ճշմարտութիւնը գլխիվայր դարձնող անոնց մեծ ժպտհու-
թեան մասին:

Նոյն բացառիկին դիմաց՝ գաղափար մը կազմեց նաեւ ուսու
մասաւորականութեան արի թեւին ու ձեռնպահ վատարիներու մա-
սին:

Անարդար պիտի ըլլար նոյն առիթով չընդգծել կեցուածքը հայ
գրողներուն ու մասնաւորաբար հայրենի գրողներուն, որոնք ան-
հատապէս թէ հաւաքաբար ըսին իրենց խօսքը, միշտ կոթնելով
պատմական ճշմարտութեան վրայ, դեկավար սկզբունք ունենալով
խոհականութիւնը, ճշմարտութիւնը, իրաւունքին արդար զգացո-
ղութիւնը:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք թերեւս կարելի չէ յիշել
ուրիշ իրադարձութիւն մը, որուն այսքան ինքնաբոլոս մղումով մը
մասնակցած ըլլան մեր գրողները, որքան համընդհանուր շահա-
գրգռութեամբ մը մասնակցեցան Ղարաբաղեան Հարցին արդարու-
թիւնը հետապնդելու պայքարին: Բացառիկով մատուցուած, հոս
արտագրուած ու մեր յաջորդ թիւին վերապահուած գրութիւննե-
րուն, ինչպէս նաեւ հայրենի մամուլին մէջ փռուած հարիւրաւոր-
ներուն մէջ խօսեցան անոնք՝ առանց հայհոյելու, վիճեցան՝ առանց
անարգելու, հաստատեցին՝ առանց չարաշահութիւններու, տեսա-
նելի, շօշափելի իրականութիւնները գերադաս համարելով միշտ,
ինչպէս վայել է արդար ժողովուրդներու մտաւորական դասուն:

Պարագան, կրկնենք անգամ մը եւս, ճիշդ հակառակը եղաւ բա-
ցայայտ յափշտակութիւն մը օրինականացնելու նկրտող կողմին
մօտ, ուր «ակադեմիկոս Զիա Բունիաթովից սկսած մինչեւ վերջին
ժուռնալիստին ելոյթները շաղախուած են մաղձով, ատելութեամբ,
յիշոցներով, կեղծարարութեամբ, որոնք եզրափակուած են «Մահ
հայերին» արիւնոտ կոչով» («Գրական թերթ», 1990, թիւ 6):

Արեւի լոյսին անարժան աղերիներ կան հարկաւ, ինչպէս են
նման տողեր դուրս տուող վիժուկները, բայց հայ մարդը ինքզինք
վիրաւորուած պիտի զգար, եթէ մեր գրողներէն մէկը կամ միւսը
նոյնօրինակ կոչեր ընէր, գրէր. «Մահ ազերիներին»: Մեր գրողնե-
րը, պատիւ իրենց, մէկ բաղձանք ունեցան միայն. «Կեա՛նք Ղա-
րաբաղին»:

Պ. ԶԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆ

ՄԵՂԱԴՐԱՆՔ ՀԱԻԱՏԻ ՀԱՄԱՐ

Նոյնիսկ փորձեցին Ղարաբաղեան շարժումը դիտել ոչ թէ որպէս մասսաների ինքնաբերական պոթիկման արտայայտութիւն, այլ՝ «գործ» գեկափարուող եւ հրահրուող դատարարութիւն:

Ասում են Ղարաբաղեան հարցի լուծումը բարդ է: Իրօք, այն՝ ինչ հայր Ստալինը լուծեց գրչի մի հարուածով, այսօր դժուարանում են լուծել յանձնաժողովներն ու նիստերը...: Մինչդեռ, կարծում եմ, ոչ թէ ինքր հարցն է բարդ ու խճճուած, ոչ, պարզապէս հարցի լուծումն է արհեստականօրէն դժուարացած:

Բանից դուրս է գալիս, որ գեմոկրատիայի մասին անփոք խօսելով, բառ էութեան ոչինչ չենք հասկանում գեմոկրատիայից, եւ դա, ի հարկէ, մեր մեզքը չէ, այլ՝ մեր ժառանգած դժբախտութիւնը:

ԳԵՐՃ ԶԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆ

Յիշո՞ւմ էք հանրայայտ նրբի տողերը՝ «Ես մի այլ երկիր տեսած չեմ, որտեղ մարդ շնչէր այսպէս ազատ»: Ստալինեան մոռայլ բռնատիրութեան օրերին այս երգը, որպէս ցինիզմի գազաթնակէտ, թեւածում էր երկրով մէկ եւ ներշնչում մեզ, որ մարդկային պատմութեան ամենաերջանիկ օրերն են բաժին ընկել աշխարհի մէկ վեցերորդ մասի բնակիչներին:

Որ շատերը, հիպոնոսի տակ ընկած, հաւատում էին՝ բոլորովին էլ գարմանալի չէ, բայց որ շատերը պարանոյիկ առաջնորդի ժամանակներին վերաբերող նման սրբապիղծ գնահատականին հաւատում են մինչեւ օրս՝ ո՛չ միայն գարմանալի է, այլեւ խորապէս վիրաւորական՝ այն միլիոնաւոր անմեղ մարդկանց յիշատակին, ովքեր ճիւղուեցին ստալինեան բիրտ սապոգների տակ:

Ինձ յատկապէս ցնցել է մի փաստ, որն, ի հարկէ, մէկն է ողբերգական, անհեթեթօրէն ողբերգական հազարաւոր փաստերի անվերջանալի շարանից: Հեռաւոր Արեւելքում՝ Մազազանում, որից աւելի հեռաւոր եւ աւելի արեւելեան վայր կարծես գոյութիւն էլ չունի մեր քարտէսի վրայ, քսանչորսամեայ կիսազրազէտ մի բեռնակիր, չզիտես ում հանճարեղ երեւակայութեամբ, յայտարարում է ժողովրդի թշնամի, եւ ուղղական տրիբունալի մի քանի մոայլ քեռիներ ու հօրեղբայրներ, երկար ու ճիգ օրեր գնացքում ճամբորդելով, Մոսկուայից հասնում են աշխարհի միւս ծայրը եւ ընդամէնը տասնհինգ րոպէի ընթացքում երիտասարդ բեռնակրին դատապարտում են պատժի առաւելագոյն չափի՝ գնդակահարութեան...:

Էլ ինչպէ՞ս է այսքանից յետոյ որոշ մարդկանց լեզուն պատուում ասելու, որ այս բոլոր այլանդակութիւններով հանդերձ, ժողովուրդը խանդա-

վառութեամբ սոցիալիզմ էր կառուցում: Ո՞ւմ հաւատանք, այդ բուժ լաւատեսներին, թէ «միամիտ» Դոստոեւսկուն, որը պնդում էր, թէ ոչինչ չարժէ այն երջանկութիւնը, որը հիմնուած է թէկուզ մի երեխայի արցունքի վրայ...

Փառք Աստծոյ, հիմա հեշտ է անցեալի ճշմարտութեան մասին լիաձայն խօսելը: 1956-1985 թուականների մասին եւս կարելի է բաւական յստակ եւ անկեղծ խօսել, բայց մի փոքր աւելի զուսպ, մի փոքր: Իսկ 1985 թուականից այս կո՞ղմ: Նայած հարցի: Նայա՛ծ, նայա՛ծ:

Մա՛նաւանդ՝ Հայաստանում, որտեղ վերակառուցումը ոչ թէ իբր սկըսւած էր վերակառուցման ծրագրից դեռ շատ առաջ, ինչպէս պնդում էին քրճանների ռեկորդսմէնները, այլ պարզապէս որտեղ գուցէ ամէնից աւելի եւ ամէնից շուտ հաւատացին նոր կարգախօսի ռեալութեանը եւ փորձեցին շտկել անցեալի անարդար սխալները: Ստալինի կողմից խլուած մեր բնիկ պապենական հողերը միամտաբար ուղեցին վերադարձնել մայր հայրենիքին:

Դիւրահաւատութիւնն էր մեր մեղքը, եւ այդ դիւրահաւատութիւնն շտապեցին մեր երեսով տալ: Իսկ մենք ե՞րբ չենք շտապել: Երեւի շտապելուց էր, էլի՛ շտապելուց, որ դարձանք աշխարհի առաջին քրիստոնեայ պետութիւնը: Եւ այսօր էլ վերակառուցման, հրապարակայնութեան եւ դեմոկրատիայի առաջին հաւատացեալները որակուեցին որպէս այդ նոյն վերակառուցման, հրապարակայնութեան ու դեմոկրատիայի հակառակորդներ: Ոտքի ելած մի ամբողջ ժողովուրդ արժանացաւ էքստրեմիստ պիտակին, եւ մեր հին ու նոր փառաւոր մշակոյթը արդէն մոռացուած՝ մինչեւ օրս էլ մենք երկրին յայտնի ենք մեր ճակատներին խարանուած այդ պիտակով: Նոյնիսկ փորձեցին Ղարաբաղեան շարժումը դիտել ոչ թէ որպէս մասսաների ինքնաբուխ պոռթկման արտայայտութիւն, այլ՝ «դրսից» դեկալարուող եւ հրահրուող դաւադրութիւն: Թէեւ նման մեղադրանքը մինչեւ օրս էլ երբեմն սպրդում է գանազան գրչակների յօդուածներում, բայց արդէն ոչ առաջուայ թափով, որովհետեւ երեւի զգացին, որ ամօթ է խիղճը այդ աստիճան ծախելը, մի քիչ էլ խիղճ պէտք է յամենայնզէպս թողնել՝ մեր համայնական դաշտերի օրէցօր առատացող բերքահաւաքի, մեր տնտեսութեան նորանոր նուաճումների եւ իմ ու քո բարեկեցութեան անշեղ վերելքի մասին պատմելու համար: Բայց եւ այնպէս մի մեծ սուտ մնաց եւ արմատացաւ: Ա՛յն՝ որ Ղարաբաղեան շարժումը կազմակերպեցին վերակառուցման թշնամիները: Որ այդ շարժումը ձեռնտու է գանազան մասշտաբների պորտֆելաւոր եւ անպորտֆել աւազակների ու կաշառակերների համար, քանի որ ուշադրութիւնը շեղում է իրենց պիղծ անձնաւորութիւններից ու երբեք սկսող աթոռներից, կասկածից վեր է: Բայց ինչպէ՞ս կարելի է եւ ի՞նչ, ի՞նչ խղճով կարելի է հարցը գլխիվայր շրջել եւ այդ տականքներին ներկայացնել որպէս այս սուրբ շարժման կազմակերպիչներ: Ի՞նչ է, ժողովուրդը ոչխարների հօտ է, որ ինն ամիս շարունակ հլու-հնազանդ հետեւում է իր սեփական թշնամիների, իր արիւնը ծծող տղրուկների կոչերին ու սագրանքներին: Որտե՞ղ է տրամաբանութիւնը: Սակայն ի գուր ենք այդ բառի բացատրութիւնը որոնում փրկիսփայական բառարաններում, պէտք է կենտրոնական մամուլի էջերում փնտռել, մամուլի...: Յատկապէս Օվչարենկոյի յօդուածներում: Միալար սուտը սկզբում զայրացնում է, բայց յետոյ յոգնեցնում ու ձանձրացնում, ժամանակը չի՞ արդեօք փարատելու մեր ձանձրոյթը եւ գոնէ, գոնէ մի Օվչարենկօ փոխելու մի ուրիշ Օվչարենկոյով, այնպէս, գէթ փոփոխութեան, գէթ թարմացման համար:

Ասում են Ղարաբաղեան հարցի լուծումը բարդ է: Իրօք, այն՝ ինչ հայր Ստալինը լուծեց գրչի մի հարուածով, այսօր դժուարանում են լուծել յանձ-

նաժողովներն ու նիստերը... Մինչդեռ, կարծում եմ, ոչ թէ ինքը հարցն է բարդ ու խճճուած, ո՛չ, պարզապէս հարցի լուծումն է արհեստականօրէն դժուարացած: Ի՞նչ է դուրս դալիս: Դուրս է գալիս, որ անարդարութիւնը հեշտութեամբ կարելի է իրականացնել՝ գրչի մի հարուածով, իսկ արդարութեան վերականգնման համար այսօր էլ «այս աշխարհը խիստ նեղ է»: Այսօր էլ, վերակառուցման, հրապարակայնութեան ու դեմոկրատիայի պայմաններով: Այս մէկը չեմ հասկացել, ոչ էլ ուզում եմ հասկանալ: Չեմ հասկանում նաեւ, թէ ինչպէս մեր երկրում կարող էր տեղի ունենալ երէք օր ու գիշեր տեւած սոււմալիթեան եղեռնը, իսկ եղեռնի կազմակերպիչներին ու մասնակիցներին դատաւարութիւնը փոշիացնել երկրի զանազան դատարաններում, որպէսզի յանկարծ, Աստուած մի արասցէ, ամբողջական պատկերը երեւան չգայ, ու մեր երկրի ժողովուրդները վերջապէս չիմանան ճշմարտութիւնը: Մեղ՝ հայերիս, մեղադրում են չափազանցութեան մէջ, իբր սովորական խուլիզանութիւնը շտապում ենք եղեռն կոչել, այսինքն՝ չենք հասկանում բառի բուն նշանակութիւնը: Գուցէ մենք, իրօք, շատ բան չենք հասկանում, բայց, ցաւօք, բայց դժբախտաբար, կայ մի բառ, որ իւրաքանչիւր հայ մանուկ գիտէ դեռ մօր արգանդից չծնուած: Դա հենց եղեռն բառն է, կոտորած բառը, որ իւրացրել ենք 1895-96 թուականներին, 1915 թուականին՝ մէկուկէս միլիոն անմեղ զոհերի արեան գնով, Սփիւռքի գոյացման գնով եւ, վերջապէս, իւրացրել ենք Բաքուի ու Շուշիի կոտորածներով, վախսուն հազար մորթուած հայերի քստմնելի ոճրադործութեան դեռեւս թարմ յիշողութեամբ, մի յիշողութիւն, որ հայ անունը կրող մի բուռ կոնֆորմիստներ յանդգնեցին որակել որպէս սինգրոմ:

Քանի դեռ սոււմալիթեան եղեռնը չի ստացել իր բուն որակումը, մենք չենք կարող մեր ժողովուրդին հաւատացնել, որ վերակառուցումը, դեմոկրատիան եւ հրապարակայնութիւնը դատարկ բառեր չեն, այլ՝ կեանքի հրամայական պահանջ:

Չենք կարող, քանի դեռ Լիոնի մօտ վթարի ենթարկուած դնացքի 40 զոհերի առթիւ մեր կառավարութիւնը ցաւակցական հեռագիր է ուղարկում Պրանսիա, իսկ հենց իր երկրի սահմաններում կատարուած ցեղասպանութեան զոհերի համար յարմար չի գտնում ցաւակցական գէթ մի բառ ասել:

Չենք կարող՝ մինչեւ ջրի երես չհանենք Մասիսի յանցագործութեան հեղինակներին, ստոր եւ բարբարոս յանցագործներին, այն էլ՝ ո՛ւր, մեր քթի տակ, մեր հողի վրայ... Մինչեւ չպարզենք, թէ այդ ովքեր էին մայրաքաղաքի շէնքերից մէկում ծակել գազի խողովակը եւ կողքին մոմեր վառել, որպէսզի մի քանի տասնեակ հայ էլ աշխարհից վերանան... Եւ մինչեւ չզաղարենք ինքներս մեզ ձեռ առնելուց՝ թերթերի էջերից լուրջ-լուրջ տեղեկացնելով, թէ Մասիսի շրջանում դարձեալ մարդիկ են տուժել, բայց չիմանա՞ք յանկարծ, թէ մուժ ուժերի մատը էլի խառն է գրանում, գիւղական հայ ընտանիքը պարզապէս սառնարան չի ունեցել, հնացած հաւ է կերել ու թունաւորուել: Կարձեմ Արմէնպրէսի հաղորդագրութիւնն էր: Ինչպիսի՞ նախանձելի օպերատիւութիւն:

Չենք կարող՝ մինչեւ աշխարհին չապացուցենք, թէ... մենք գոյութիւն ունենք: Որովհետեւ ըստ մեր արեւելեան հարեւանների՝ աղբբեջանցիների, զարբաղցիները հայեր չեն, այլ՝ քրիստոնէութիւն ընդունած աղուաններ, իսկ քանի որ ԺԱ. դարում Փոքր Ասիա ներխուժած սելճուկեան քոչուոր ցեղերը այդ ժամանակ արդէն անհետանալ սկսող բնիկ աղուանների յետորդներն են, ուրեմն՝ զարբաղցիները քրիստոնեայ աղբբեջանցիներ են: Որովհետեւ ըստ մեր արեւմտեան հարեւանների՝ թուրքերի, հայ ժողովուրդ ընդ-

հանրապէս գոյութիւն չունի, հայերը նոյն թուրքերն են, միայն թէ՛ քրիստոնէութիւն ընդունած: Անեկդոտ է, բայց պատմում են, չէ՞, այդ իրօք ծիծաղելի, սակայն ոչ սրամիտ անեկդոտը, տարածում են, չէ՞, գրում են, մաշկից դուրս են գալիս ապացուցելու, իսկ մենք, անսալով մեր հանրապետութեան նախկին-նախկին ղեկավարներից մէկի՝ իր անդորրը ապահովագրող, իր աթոռի ամրութեանը ծառայող լոգունգին՝ «Չիջնենք նրանց մակարդակին», մինչեւ հիմա էլ այդպէս բարձր ու հպարտ ենք պահում մեզ: Իսկ եթէ երբեմն փորձում ենք «նրանց մակարդակին իջնել», միեւնոյն է, չի յաջողում «բարձրութեան վախը» մինչեւ վերջ յաղթահարել մեր մէջ:

Չենք կարող, մինչեւ որ Պրագիլիայի կորդովա քաղաքում կը լինի ժեներալ Անդրանիկի անուան փողոց, Պուլկարիայում յուշատախտակ կը լինի նրա ապրած տան շէմքին, իսկ մենք նրա անունը տալիս՝ վախվիսելով մեր շուրջը կը նայենք, թէ՛ յաւերժ կենդանի Ալիեւները ի՞նչ կ'ասեն արդեօք:

Չենք կարող, քանի դեռ համամիութենական մամուլը, ոտնակոխ անելով բոլոր թոյլատրելի եւ անթոյլատրելի սահմանները, անխղճօրէն մեզ կը զրպարտի, թէ՛ մենք իբր խոշոր գումարներ ենք առաջարկում Երեւանում գտնուող զինուորներին, սպիրտ եւ նարկոտիկներ ենք տալիս նրանց, կանանց ենք «հրամցնում», որպէսզի բթացնենք նրանց զգօնութիւնը...: Կայ ստի մի աստիճան, երբ ոչ թէ ստողը, այլ ի՞նքդ, ի՞նքդ ես նրա փոխարէն ամաչում ու անգամ խեղճանում: Ես, օրինակ, հիմա այդ վիճակում եմ: Եւ այս պահին հիւմորի զգացումս ի սպառ կորցրած, պիտի լուրջ-լուրջ ասեմ, որ զգօնութիւնը բթացնելու առհասարակ հարկ չի եղել, քանի որ նախ զգօնութիւն ցուցաբերելու առիթ չի եղել: Չէ՞ որ իւրաքանչիւր երեւանցի գիտի, որ զինուորները անելիք չունեն մեր քաղաքում:

Չենք կարող, քանի դեռ այդ նոյն մամուլը շարունակում է իր արշաւանքը մեր դէմ, մինչդեռ առիթ չի փախցնում գովեստներ շոյլելու Ադրբեջանի հասցէին, կարծես դերերը փոխուել են, կարծես այդ մենք ենք իւրացրել ուրիշի հողերը, այդ մենք ենք սումգայիթեան ջարդերի հեղինակը: Միայն երկու շաբաթուայ ընթացքում համամիութենական ռատիոն մի օր նուիրեց Ադրբեջանին, մամուլում յօդուածներ տպուեցին Սումգայիթում եւ Աղդամում կատարուող վերակառուցման մասին, ասես Ադրբեջանում Սումգայիթից ու Աղդամից բացի ուրիշ քաղաքներ գոյութիւն չունեն...:

Քանի դեռ մեր ցաւերի մասին մենք մեր մէջ կը խօսենք, իրար կը պատմենք ու, դատարկուելով, կարծես մի փոքր կը հանգստանանք, իսկ մեր ռուսատառ մամուլը, մեր միակ ու նեղ փոքրիկ պատուհանը՝ այլազգի ընթերցողների համար, անհասկանալի չէզոքութիւն կը պահպանի, այսինքն՝ «չի իջնի մեր մակարդակին»...:

Մինչե՛ւ, մինչե՛ւ, մինչե՛ւ...: Եւ քանի դեռ...:

Մեր ժողովուրդը վեց ամիս շարունակ խաղաղ ցոյցերի եւ միտինգների ժամանակ հանդէս բերեց նախանձելի եւ հպարտութեան արժանի կարգապահութիւն ու զսպութիւն: Այդ կարգապահութիւնն ու զսպութիւնը պարզապէս հրաշք էր, որովհետեւ մի քանի հարիւր հազարի հասնող մարդկանց հաւաքակառուցումը ինքնին տարերք է, որ ամէն պահ կարող էր ամբարից դուրս գալ:

Եղան անպատկառ ձայներ, որոնք փորձեցին նոյնիսկ այդ հրաշքը ձեռառնել, հեզնանքով խօսել այն մարդկանց մասին, ովքեր միտինգի հաւաքածոներին ձրի հաց ու ջուր եւ միրգ էին բաժանում: Դիտմա՛մբ, դիտմա՛մբ էին այդպիսի բարձր կազմակերպուածութիւն հանդէս բերում, դիտմա՛մբ անկարգապահութիւն չէին անում, դիտմա՛մբ պրովակացիաների առիթ չէին

տալիս, դիտմա՛մբ: Մարդկային համերաշխութեան այս հազուագիւտ դրսեւորումն անգամ ծաղրուծանակի ենթարկուեց:

Այս անմարդկային ձայների տէրերը անհամբերութեամբ սպասում էին, թէ երբ վերջապէս կը գործի ասրերքի օրէնքը, հրաշքը հօ անվերջ չի՞ կարող տեսել: Ճիշտ էին նրանց հաշիւները, նրանց անհամբերութիւնն ի վերջոյ հատուցում ստացաւ: Մի կողմից՝ վերոյիշեալ ամօթալի փաստերի, միւս կողմից՝ հրապարակայնութեան, դեմոկրատիայի ու վերակառուցման արանքում յայտնուած անպաշտպան ժողովուրդը շփոթուեց ու կորցրեց կողմնորոշումը: Ես փստահ եմ, հեռու չէ այն օրը, երբ մենք կ'իմանանք, թէ իրականում ովքեր հազարաւոր մարդկանց տարան դէպի օդանաւակայան, որպէսզի վարկաբեկեն Ղարաբաղեան շարժումը միւս ժողովուրդների աչքին եւ, իրենց կարճ խելքով, սոււմգայիթեան նժարի միւս կողմում էլ դնելու բան ունենան: Կենտրոնական հեռուստատեսութեամբ տրուած հարցազրոյցը զինուորների հետ ո՞ւմ էր հասցէագրուած, տրամաբանելու անկարող մարդկա՞նց: Եթէ այդպէս է, այն լիովին հասաւ իր նպատակին: Սակայն օրինական մի հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ էին միայն զինուորները խօսում, ինչո՞ւ չէին խօսում «գործող անձինք»՝ տուժածները: Բայց էլի նոյն սխալն ենք գործում, էլի տրամաբանութիւն ենք որոնում, էլի՛ . . .

Օդանաւակայանի իրադարձութիւնների իրական պատկերը սխալմամբ ցուցադրուել է հանրապետական հեռուստատեսութեամբ, եւ այդ «անկարգապահութեան» համար ինչ-որ մարդիկ ազատուել են աշխատանքից: Բայց ինչո՞ւ են մարդիկ տուժել: Չէ՞ որ ճշմարտութիւնը նրանք անզօր էին թելադրել հեռուստակամերային: Հեռուստակամերան նկարահանել է այն, ինչ տեսել է: Ուրեմն, պէտք էր որպէս պատիժ կամերան ջարդել, որ այլեւս չյանդգնի տեսածը նկարահանել, այլ՝ միայն ցանկալին: Ի՞նչ մեղք ունի այստեղ օպերատորը: Հապա իրեղէն ապացոյցնե՞րը, որ կենտրոնական հեռուստատեսութեան էկրանը լցրել էին բերնէ բերան: Դրանք այն առարկաներն են, որ իւրաքանչիւր մեքենային ծանրոցատեղիում չեն կարող չլինել: Ի՞նչ է, էլի՞ յիշեմ Միամանթոյին՝ «Ով մարդկային արդարութիւն, թո՛ղ ես քֆնեմ քու ցակատիդ»:

Հ. Բորովիկի՝ դարաբաղեան դէպքերին վերաբերող առայժմ միակ ազնիւ եւ անկողմնակալ հեռուստատեսային հաղորդման մէջ, Երեւանում ապրող ազրբեջանուհի ուսուցչուհին շարախօսում էր, թէ ինչպէս գիշերները վախից պինդ փակում են դուռը եւ դեռ դրան յետեւից պահարան են դնում ապահովութեան համար: Ի՞նչ էք կարծում, ե՞րբ կարելի է այսպէս անամօթաբար ստել: Երբ վախ չունես, որ յաջորդ օրը քո ստի համար հաշուեյարդար կը տեսնեն քեզ հետ: Լաւ է, որ ազրբեջանցի ուսուցչուհին Հայաստանում կարող է հանգիստ ստել աշխարհի առաջ: Ազնիւ խօսք, լաւ է: Իսկ դուք պատկերացնո՞ւմ էք, որ Բաբուլում ապրող հայը կենտրոնական հեռուստատեսութեամբ ստի ճշմարտութիւնը: Չի ստի, չի յանդգնի, որովհետեւ գիտի, որ յաջորդ օրը գուցէ եւ ողջ չմնայ: Ընդհակառակը, կը ստի, թէ իրենք ապահով ապրում են ազրբեջանցիների մէջ, խառը ամուսնութիւնները ժողովուրդների բարեկամութեան դրօշակ կը դարձնի: Այո, կը ստի, բայց հակառակ ծայրից, Բաբուլի հայ կիներ՝ վախից, Երեւանում ապրող ազրբեջանուհին՝ վախի բացակայութիւնից: Մի՞թէ այս գուգահեռը կարիք կայ մանրամասնելու, մի՞թէ այս երկու փաստերի հարեւանութիւնը ինքնին չի բացատրում շատ բան, գրեթէ ամէն բան. . .

Փակագծերում մի հարց տամ. մամուլը իրար յետեւից գրում է սպանութիւնների ու անօրինակութիւնների մասին եւ յայտարարում, որ հետա-

քննութիւն է կատարուում: Իսկ արդի^օւնքը: Մենք տակաւին չգիտենք ոչ մի հետաքննութեան արդիւնք: Գուցէ առատ-առատ գրոււմ են հետաքննութիւնների մասին, որպէսզի խճճուե^օնք այդ առատութեան մէջ եւ արդիւնքների մասին մոռանա^օնք: Զուր յոյսեր: Որքան էլ փորձեն շփոթեցնել, Ֆոկուսից մեզ հանել, միեւնոյն է, մենք ամէն ինչ յիշում ենք: Մանկութիւնից մեզ սովորեցրել են, չէ^օ, որ ոչ ոք չի մոռացւում, ոչինչ չի մոռացւում...

Այո, այո, միտինգներում ելոյթներն այլեւս առաջուայ պէս հաւասարակշիռ չեն, փորձեր են արւում ժողովրդին շեղել ճիշտ հունից, թոյլ են տրւում ծայրայեղութիւններ, սխալ ու դատապարտելի յայտարարութիւններ: Ի^օնչ է, չգիտէի^օնք, որ ամիսների ընթացքում վարարած գետը իր հետ տիղմ էլ կը բերի: Ի^օնչ է, թացն ու չորը ընդունակ չե^օնք իրարից ջոկելու: Յամենայնդէպս, նրանք, ովքեր տասնամեակներ շարունակ չէին ուզում եւ այսօր էլ չեն ուզում լուծել պատմական անարդարութիւնը, հիմա չարախնդարով մատնացոյց են անում մեր սխալները, այսինքն՝ իրենց իսկ յանցաւոր անտարբերութեան հետեւանքները:

«Ամէն քիչ թէ շատ խելամիտ բժիշկ գիտէ, — գրում է աւստրիացի փիլիսոփայ Գիւնտէր Անդերսը, — որ նորմալ վարքը աննորմալ իրավիճակում արդէն ինքնին աննորմալ է: Աննորմալ է, երբ ուժեղ ցնցումից յետոյ մարդն իրեն պահում է առաջուայ պէս նորմալ...: Ի^օնչ կ'ստէիք դուք, երբ մեռնելու աստիճան ձեռնադրուած է առաջուայ պէս նորմալ տեսնելով, սահմանափակուելի միայն՝ արձանագրելով նրա աղաղակների բարձրութեան չափը եւ դա համարելին նրա աննորմալութեան ապացոյցը: Այսինքն՝ ոչ մի խօսքով չյիշատակելին այն աննորմալ հանգամանքները, որոնց մէջ գտնուել է նա»: Իսկապէս, Ի^օնչ կ'ստէինք: Բայց մեր փոխարէն ասել են արդէն, մեռնելու աստիճան ձեռնադրուած ու ջարդուած մարդուն տեսնելով՝ սահմանափակուել են միայն արձանագրելով նրա աղաղակների բարձրութեան չափը:

Միանշանակ գնահատականներ տալը, պատճառն ու հետեւանքը իրարից գիտակցօրէն չգանազանելը հեշտ է ու յարմար, իսկ երեւոյթների մէջ խորանալու դէպքում մէկ էլ տեսար ճշմարտութիւնը ի յայտ կը գայ: Ուրեմն, Ի^օնչ կարիք կայ խորանալու: Ճշմարտութիւնը գլխացաւանք է, իսկ կաղապարը՝ գլխացաւանքից ազատուելու փորձուած դեղատոմս: Մի ժամանակ մեր տեղական հեռուստատեսութիւնից ու թերթերից եւս մեղադրանքի խօսքեր էին ուղղւում մեր ժողովրդի հասցէին, ոչ ոք փորձ չէր անում, թէ եւ հիմա էլ լիովին չեն անում, կատարուածը դիտելու ընդհանուր կոնտեքստի մէջ: Եւ սա այն դէպքում, երբ պատմական ճշմարտութիւնը եւ արդարութիւնը մեր կողմն են: Հապա եթէ հակառակը լինէր: Թէեւ հակառակի դէպքում էլ մենք տեսնում ենք, թէ ինչ համբարչի են գործում մեր հարեւանները՝ «ներքեւների ու վերեւների» լիակատար փոխըմբռնմամբ:

Միշտ այսպէս է եղել, հարեւանները մեր գլխին տուել են, մենք լուել ենք ու լուութեան համար բարոյական վահան ենք յօրինել. պէտք չէ նրանց մակարդակին իջնել: Կողոպտել են մեր մշակոյթը, փորձել են իւրացնել մեր հոգեւոր արժէքները, բայց ոչի^օնչ, պէտք չէ նրանց մակարդակին իջնել, պէտք չէ հակահարուած տալ:

Գուցէ «մեղադրող» կողմի իմ հայրենակիցները փորձեն բարոյականութեան քարոզներ կարգալ՝ այս անգամ իմ գլխին: Այդ ինքնակոչ քարոզիչներին ես միայն մէկ պատասխան ունեմ. մոռացա^օք 1915 թրուականը...: Չէ^օք տեսնում, որ աշխարհը մոռացաւ, բայց դո՛ւք, դո՛ւք ինչու էք մոռանում մեր պատմութեան ամենամռայլ ողբերգութիւնը...: Պէտք է անպայման մէկուկէս միլիոն^օ կոտորուի, «երեսուն երկու» գոհը քիչ է, այո՞...:

Չափն անցկացրի, ի հարկէ, չափն անցկացրի: Եթէ իսկապէս այդպէս է, ապա չափն անցել եմ ոչ թէ ես, այլ իրաւաբանական տերմինների 1984 թ. լոյս տեսած հանրագիտարանը, որտեղ ասուում է, թէ «Ազգային մշակոյթի ասպարէզում ցեղասպանութիւն է համարուում լեզուի ոչնչացումը... որեւէ ազգի, ցեղային (կրօնական) խմբի ազգային լեզուն առօրեայ կեանքում կամ դպրոցներում օգտագործելու արգելք... գրադարանների, թանգարանների, դպրոցների, պատմական յուշարձանների (ընդգծումը մերն է), կրօնական պաշտամունքի կարիքների ծառայող շէնքերի ոչնչացումը»:

Ցեղասպանութիւն են համարուում, ըստ այդ նոյն հանրագիտարանի, այն «գործողութիւնները, որոնց նպատակն է ամբողջութեամբ կամ մասնակի ոչնչացնել որեւէ ազգային խմբի, այդ թւում՝ այդ խմբի անդամների սպանութիւնը, նրանց մարմնական ծանր վնասուածքներ հասցնելը, գիտակցորէն կեանքի այնպիսի պայմաններ ստեղծելը, որոնց նպատակն է նրա լիակատար կամ մասնակի ոչնչացումը»: Հիմա ո՞վ է չափն անցնում, ե՞ս, թէ՞ հանրագիտարանը:

Այսօր մի նոր մեղադրանք է մտել շրջանառութեան մէջ. դեպուտատների վրայ ճնշում է գործադրուում: Եթէ խօսքը Փիզիկական ճնշման մասին է, ի հարկէ, անթոյլատրելի է եւ պատժի արժանի: Իսկ եթէ բարոյակա՞ն ճնշում է կամ, աւելի ճիշտ՝ ընտրողների պահանջ... Ա՛յ քեզ բան... Այնքան ենք հեռացել դեմոկրատիայից, որ մոռացել ենք, թէ ինչ է նշանակում դեպուտատ՝ ժողովրդի ընտրեալ, ժողովրդի ծառայ, նրա կամքի արտայայտիչ: Ի՞նչ տրամաբանութեամբ ընտրողը իրաւունք չունի ընտրեալին պահանջներ ներկայացնելու եւ իր կամքը թելադրելու: Բանից դուրս է դալիս, որ դեմոկրատիայի մասին անվերջ խօսելով, ըստ էութեան ոչինչ չենք հասկանում դեմոկրատիայից, եւ դա, ի հարկէ, մեր մեղքը չէ, այլ՝ մեր ժառանգած դժբախտութիւնը: Այսպէս, ուրեմն, իրաւունք չունենք դեպուտատների վրայ ճնշում գործադրելու: Ա՛յ քեզ բան... Ուրիշ ոչինչ չեմ գտնում ասելու, կարող եմ միայն զարմացական բացազանչութիւններ անել եւ ուսերս թօթուել:

ՄԱՀՄ գերագոյն սովետի նախագահութեան Յուլիսի 18ի նիստին յաջորդած յայտնի դէպքերը՝ Խոջալուի մօտ տեղի ունեցած վայրենութեան ծանօթ ձեռագիրը, Հայաստանից Ադրբեջանի կամքով «փախածներին» Շուշի քաղաքում տեղադրելը, հայերի արտաքսումը Շուշիից, Ղարաբաղի յատկացւած միլիոնների իւրացման խիստ դանդաղ ընթացքը ցոյց տուեցին, որ մենք դարձեալ հետեւանքների կոսմետիկայով ենք զբաղուած եւ ոչ թէ բուն պատճառների վերացմամբ:

Ուրեմն՝ Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիրը իր բուն նշանակութիւնը կը ստանայ միայն այն դէպքում, երբ լուծուի հարցերի հարցը՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչութեան ինքնորոշման իրաւունքը:

Էսթոնիայի Կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարը ազնուաբար պատասխանել է ժողովուրդի այն հարցին, թէ ինչպէս է վերաբերուում հանրապետութեանն ուղղուած ժողովրդի պահանջին՝ «Պաշտպանեցէ՛ք հանրապետութեան շահերը Մոսկուայում, եւ ոչ միայն Մոսկուայից՝ հանրապետութիւնում...»: Եւ քանի որ ես էլ ձեզ հետ միասին դեռ լրիւ չեմ իւրացրել, թէ ինչ բան է դեմոկրատիան եւ հրապարակայնութիւնը, եկէք այս բազմակէտով էլ աւարտենք «Մեղադրանք հաւատի համար» մեր տարակուսանքների շարքը եւ էլի «մեր բարձրութեան վրայ մնանք»: Թէեւ արդէն շատ է մեծացել այդ բարձրութիւնը, վախենում եմ գլխապտոյտ ունենանք ու թաւալգոր ընկնենք ցած:

ՊԵՐՃ ԶԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆ

Ռ. ՇԻՐԻՆԵԱՆ

«ՈՒԶՈՒՄ ԵՄ ՏԵՍՆԵԼ ՄԱՍԻՍԸ»

Ես հոգեպէս շատ հարստացայ ու բնդայնեցի պատմութեան բմբռնմանս շրջանակները՝ թարգմանելով հայ գրողներին: Գլուխ եմ խոնարհում ինձ պարզեւած այդ գանձի համար:

Յիրաւի, «ինչո՞ւ նոյնիսկ հրապարակայնութեան ժամանակներում մեզ մօտ՝ մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ առաջանում են լռութեան գօտիներ: Չէ՞ որ, ի վերջոյ, միեւնոյն է, ճշմարտութիւնը պէտք է ասուի»:

Ես գտնում եմ, որ հայ-ազրբեջանական փոխյարաբերութիւնների բարդացման մէջ մեզք ու նենք նաեւ մենք՝ ո՞րո՞ւնք:

ՎԱԿԻՄԻՐ ԴՈՒԴԻՆՅԵԻ

— Իսկ ի՞նչ եղաւ յետոյ:

— Ինձ սկսեցին քարկոծել բոլոր ամբիոններէից, — վերջիշում է Վլադիմիր Դմիտրիեւիչը: — Հիմնականում նրանք, ում դէմ ուղղուած է գիրքը: Զաղկելը՝ ձաղկել, բայց իմ առջեւ փակեցին նաեւ բոլոր հրատարակչութիւնների ու ամսագրերի գոռ-գարպասները: Զրկուեցի գրական վաստակի բոլոր աղբիւրներից: Մեր տանը յաճախ էր ստեղծւում անելանելի այնպիսի վիճակ, երբ յանուն մի պատահ հացի՝ կաթի շշերն էին վերադարձւում խանութ: Եւ ահա ինձ ու ընտանիքիս համար այդպիսի դժուար ժամանակ հնչում է մի հեռախօսազանգ: Հայկական առողջանութեամբ հաճելի ձայն: «Վլադիմիր Դմիտրիեւիչ, — ասում է, — ուզում էի Զեզ խնդրել՝ թարգմանել իմ «Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները» վէպը: Ես ծանօթացել եմ Զեր «Ոչ միայն հացի» ստեղծագործութեանը. գեղարուեստական լաւ կերպարներ էք կերտում, դրա համար էլ հենց Զեզ եմ առա-

ջարկում գրքիս թարգմանութիւնը»: Ես, ի հարկէ, պատրաստակամութիւն յայտնեցի: Այդ օրուանից էլ սկսուեց նայիրի հետ իմ մօտիկութիւնը, որը վերածեց սերտ բարեկամութեան: Մենք յաճախ ու երկար էինք զրուցում: Նա պատմում էր հայ ժողովրդի մասին, ինձ համար երգում հայկական երգեր: Ես թարգմանեցի նրա վէպը, որը լոյս ընծայեց «Սովետսկի պիսասել» հրատարակչութիւնը: Յետոյ էլ թարգմանեցի նրա տիկնոջ՝ Անժելա Ստեփանեանի վէպը: Լաւ վիպասանուհի է՝ լուրջ, մտածող: Անցաւ որոշ ժամանակ, եւ ես Հայաստանում ճանաչուեցի իմ ստեղծագործութեան «երկրորդ ճիւղով»՝ որպէս թարգմանիչ:

Հայերէն չգիտէի ու թարգմանում էի տողացիից: Ինձ առաջարկեցին թարգմանել նաեւ Ստեփան Զօրեանի «Պապ թագաւոր»ը նրա երկերի ռուսերէն ժողովածուի համար: Մեծ բաւականութեամբ աշխատեցի այդ գործի վրայ: Աւելի շատ իմացայ Հայաստանի ու նրա հերոսական,

տառապած ժողովրդի մասին: Տարածութեան եւ ժամանակի կարուածքներում պետութիւններն ու ժողովուրդներն ունենում են, այսպէս ասած, իրենց լարումնային մասշտաբները: Եւ ահա... րումացայ, թէ որքան մեծ է հայ ժողովուրդը: Ոչ թէ քանակով, այլ՝ տարիքով, կենսագրութեամբ, պատմութեամբ: Ես հոգեպէս շատ հարստացայ ու ընդլայնեցի պատմութեան ըմբռնմանս շրջանակները՝ թարգմանելով հայ գրողներին: Գլուխ եմ խոնարհում ինձ պարգեւած այդ զանձի համար:

— Ես չեմ եղել Հայաստանում, բայց յուսով եմ, որ մօտ ապագայում կը կայանայ նրա հետ իմ հանդիպումը, եւ ես, վերջապէս, կը տեսնեմ Մասիսը: Թէ չէ, — ժպտաց Վլատիմիր Գմիրտիեւիչը, — ես այդ սուրբ լեռան միայն պատկերն եմ տեսել, այն էլ կոնսեակի շէր պիտակին:

Տրամաբանութեան ու դպացմունքների թելադրանքով դրոյցին դումարուեց եւ իսկոյն տիրապետող դարձաւ արցախեան թեման. կայծի դէր խաղաց Սերգէյ Բարուզդինի ելոյթը «Լիտերատուրնայա գագետա»յում:

— Գրողները չեն կարող վերաբերմունք չդրսելորել տեղի ունեցող իրադարձութիւնների նկատմամբ, — ասաց Վլատիմիր Գմիրտիեւիչը: — Անառակիւի է Բարուզդինի այն պնդումը, թէ մասսայական պրոպագանդայի ու ինֆորմացիայի միջոցներն այնքան հակասական, անտրամաբանական, երբեմն էլ պիտակցօրէն խեղաթիւրուած են ներկայացնում փոթորկալից անցուղարձը, որ մենք ակամայ ականջ ենք զնում ոչ հաւաստի աղբիւրներին, անգամ բամբասանքներին՝ յանգելով, բնական է, ոչ օբյեկտիւ եզրակացութիւնների: Տեղին է հարցը՝ ո՞ւմ է հարկաւոր այդ ամէնը: Յիրաւի, «ինչո՞ւ նոյնիսկ հրապարակայնութեան ժամանակներում մեզ մօտ՝ մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ առաջանում են լուսութեան դօտիներ: Ձէ՞ որ, ի վերջոյ, միեւնոյն է, ճշմարտութիւնը պէտք է ասուի»: Ինչպէս Սերգէյ Ալեքսէեւիչը, ես նոյնպէս բարձր եմ գնահատում Հենրիխ Բորովիկի հե-

ռուստատեսային հանրայայտ գործը, որը հասարակական կարծիքը ճիշտ հուն մղելու առաջին համարձակ փորձն էր՝ ճանաչողական իր մեծ յիցքերով: Թէկուզ եւ ոչ ամբողջ ձայնով, այնուամենայնիւ, ասւեց, որ ողբերգութիւնն ունի պատմական, քաղաքական, ազգային, սոցիալական արմատներ. մեծապէս ոտնահարուել է տեղի հայութեան ազգային արժանապատուութիւնը: Այդ միտումները, ցաւօք, դանդաղ են յաղթանակում, եւ կատարուող իրադարձութիւնների ճշմարտացի արտացոլումը, ըստ իս, մնում է որպէս չվճարուած պարտամուրհակ:

Ժողովուրդների բարեկամութիւնը մեծ գործ է: Մեծ՝ կրկնում եմ: Իսկ կեղծիքն ամենաստոր բանն է, չարի ակունք: Եթէ ժողովուրդների փոխյարաբերութիւնների մէջ կեղծիք է սողոսկում, ապա խաթարում է բարեկամութիւնը: Հայ եւ աղբբեջանական ժողովուրդների միջեւ հրապարակայնօրէն շարունակուող վէճը խոր ցաւ է պատճառում գրողիս: Մարդիկ օժտուած են համատեղ ապրելու եւ բարեկամութիւն անելու ձգտումով, իսկ եթէ թշնամանք է ստեղծւում, պէտք է զգաստանալ. ուրեմն առկայ է հիմնաւոր պատճառ, որը, չյաղթահարուելու դէպքում, կարող է յանգեցնել անուղղելի հետեւանքների: Ես գտնում եմ, որ հայ-աղբբբեջանական փոխյարաբերութիւնների բարդացման մէջ մեղք ունենք նաեւ մենք՝ ուսուներս: Ձէ՞ որ հենց մեզ է վիճակուած երկրի բազմազգ ժողովուրդների բարեկամութեան հանգոյցները ցեմենտելու եւ ամրապնդելու ոչ դիւրին առաքելութիւնը: Ես Անդրկովկասի պատմութեան գիտակ չեմ, բայց լսել եմ, գիտեմ, որ սովետական իշխանութեան առաջին տարիներին պատմական Արցախի վարչական պատկանելութեան հարցում, անտեսելով այդ երկրամասի հայերի բնօրրան լիւնելը, եւ այն, որ նրա բնակչութեան գերակշիռ մեծամասնութիւնը կազմում են հայեր, թոյլ է տրուել աղաղակող անարդարութիւն: Եթէ կատարուել է սխալ, դարձել տասնամեակների երկպառակութիւնների պատճառ, ապա դեմոկրատիայի, հրապարակայնութեան, համընդհա-

նուր վերակառուցման արդի պայմաններում պետք է անպայմանորէն ուղղորդութեան արժանանայ, իմաստաւորութի ու ստանայ պաշտօնական լուծում: Իսկ եթէ ինչ-որ առաւել բարձր նկատառումներով առայժմ հնարաւոր չէ շտկել բացայայտ սխալը, ապա այդ մասին հրապարակաւ պետք է ասել՝ ուղիղ նայելով ժողովուրդների աչքերին, ասել ռուսաց լեզուով, որը լաւ գիտեն ու հասկանում են ե՛ւ հայերը, ե՛ւ ազրբեջանցիները: Առաւել ընդունելի տարբերակը, սակայն, հարցի արմատական լուծումն է, անյետաձգելի լուծումը: Եւ ես կարծում եմ, որ դա տեղի կ'ունենայ ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտէի այն պլենումում, որը, ինչպէս ծանուցւած է, պետք է քննարկի Սովետական Միութեան ազդամիջեան փոխյարաբերութիւնների պրոբլեմները, որոնք, ըստ էութեան, կրում են համընդհանուր բնոյթ, քանզի երկրի տարածքում ապրում են հարիւրից աւելի ազգ ու ազգութիւն:

...Վերստին անդրադարձանք Վլադիմիր Դմիտրիեւիչի ստեղծագործութեանը, մասնաւորապէս «Սպիտակ զգեստներ»ին: Դուրսիցս այսպէս մեկնաբանեց իր նոր գրքի իմաստն ու վերնագիրը. «Մարգկային կուլտուրայի երկարատեւ պատմութեան ընթացքում սպիտակ զգեստներով ելույթներ էին ունենում վեհ բարոյականութեան տէր անհատներ, հերոսներ, ուրբեր չար ուժերից փրկում էին քաղաքներն ու մարդկային միւս ապաստարանները: Ձի կարելի յոյս դնել, որ չարն ինքնիրեն կը զիջի իր դիրքերը: Գրքում ես կամեցել

եմ ասել, որ մարդիկ պետք է դառնան աւելի եռանդուն, որպէսզի չարի հանդէպ չյոգնեն, չնահանջեն մեր ոգին ու կամքը»:

Անդրադառնալով երկրի կեանքում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական ու հոգեւոր կեանքի անցուղարձին, Վլադիմիր Դմիտրիեւիչը յայտնեց, որ ինքը հեռու է դրանք վարդազոյնով ներկայացնելու մտքից:

— Վերակառուցումը երկրում հանդիպում է շատ խոչընդոտների, — ասաց նա, — բիւրոկրատները չեն կամենում զիջել իրենց դիրքերը: Ժամանակին ես ինչե՛ր չեմ քաշել նրանց ձեռքից: Այս անգամ էլ փորձեցին ինչ-որ բան անել, վիժեցնել «Սպիտակ զգեստներ»ը, բայց ժամանակը փոխուել է: Ինձ շատ է յուզում վերակառուցման ընթացքը, որի տարրերից մէկն էլ Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմն է: Ես այն ըմբռնում եմ որպէս ամէն ինչի մասին խօսելու բոլորին տրուած իրաւունք, նաեւ ակնկալելով, որ արտայայտուածը ոչ մի վնաս չի բերի արտայայտուողին:

Երբեւէ, գուցէ աչնան վերջին, ինձ կը յաջողուի շրջագայել Հայաստանում, — հրաժեշտից առաջ ասաց Վլադիմիր Դուրսիցսը: — Ես այնտեղ շատ բարեկամներ ունեմ, ու տեսնելու, զրուցելու շատ բաներ կան...

ՌՈՒԲԷՆ ՇԻՐԻՆԵԱՆ

(ՏԱՍՍԻ Թղթակից, «Գրական քերթ»ի պատուէրով)

Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

ԵՐԲ ՓՈՐՁՈՒՄ ԵՆ ՍԵՓԱԿԱՆԵԼ ՄԻ ԱՄԲՈՂՋ ՄՇԱԿՈՅԹ

Մոսկու Կադանկատուացին հայոց լեզուի ուսանելի դասեր է տալիս արգի ազու անամոյներին, գրանով իսկ հաստատելով, որ անգամ նրանց ամենանուիրական Ազուանք (Այրանիա) անունը հայկական ծագում ունի:

Հենց նի թական յուշարձանների վանդայային աւերումները, խաչքարերի ու վիժայիք արձանագրութիւնների ազատազու մն ու եզմու մր բոլոր փաստարկներից աւելի են ազագուցում, թէ իրապես ում սակցածն ու սեփականութիւնն են գրանք:

ժողովուրդների եզրայրութիւնը կը մնայ վերամբարձ պապափոր այսբան ժամանակ, քանի գեո աշխարհում շարունակում է հնչել ճակատագրական հարցը:

— Կայէ ն, ուր է քո եզրայր Արկը:

Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

Վերջին տասնամեակներում ազրբեջանցի մի քանի պատմաբաններ ու բանասէրներ իրենց աշխատութիւններում բացայայտ աչառութեամբ ջանում են վերանայել Անդրկովկասի միջնադարեան պատմութեան տարբեր շրջաններին վերաբերող այն դրոյթները, որ յստակօրէն մշակուած են սովետական պատմագիտութեան մէջ: Հակառակ պատմական փաստերին ու գրաւոր աղբիւրներին, նրանք ձգտում են, հեռուն միտող նկատառումներով, իրենց ուզածին պէս վերափոխել Անդրկովկասի տարբեր ժողովուրդների ու ցեղերի բնակութեան հին եւ միջնադարեան սահմանները:

Նշուած հետազոտողների խմբի բնորոշ միտումն է այսպէս կոչուած աղուաններին ներկայացնել իբրեւ ազրբեջանցիների նախնիներ, երեւակայական այդ նախնիներին վերագրել անչափ մեծ աւանդ համաշխարհային մշակոյթի մէջ եւ ընդարձակ տարածքներ ի հաշիւ հարեւան ժողովուրդների: Վաղուց արդէն ժամանակն է որոշակի անջրպետ դնել աղուանագիտութեան եւ կեղծ-գիտական աղուանամոլութեան միջեւ: Անցեալի պատմութեան խեղաթիւրումը չի կարող ինքնանպատակ լինել: Նոյնիսկ հեռաւոր անցեալի պատմական փաստերի աղաւաղումը այսօրուայ համար յղի է լուրջ հետեւանքներով, ինչպէս հարեւան ժողովուրդների պատմական շահերի միտումնաւոր ոտնահարումն է:

Գնալով աւելի է բացայայտում, որ ազրբեջանցի որոշ պատմաբաններ այդքան նախանձախնդիր կերպով աղուաններին իրենց նախնիներ են հռչակում ոչ թէ պատմականօրէն ասպցոցուած ծագումնաբանական լուրջ տուեալների հիման վրայ, այլ հարեւան ժողովուրդների՝ Դաղստանի, Վրաստանի եւ, ի հարկէ, ամէնից աւելի հայ ժողովուրդի պատմական բնակութեան տարածքների եւ մշակութային ժառանգութեան նկատմամբ ներկայացուող ծաւալապաշտական միտումներով, որոնք նշանակալի չափով վերաբերում են եւ հայ գրականութեանը: Այս եղանակով Զ. Բունիաթովի, Ֆ. Մամեդովայի եւ այլոց գրքերում մէկը միւսի յետեւից «աղուանական» են հռչակում միջնադարեան հայ գրականութեան այնպիսի կարկառուն յուշարձաններ, ինչպէս Դաւթակ Քերթոզի «Ողբք ի մահն Ջեւանշիրի մեծի իշխանին» չափածոյ քերթւածը (7րդ դար), Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից աշխարհի պատմութիւն»ը (8-10րդ դդ.), Մխիթար Գօշի «Դատաստանագիրք»ը, այսպէս կոչուած «Աղուանից ժամանակագրութիւն»ը, Խոսրով Գանձակեցու «Վկայաբանութիւն»ը (12րդ դար), Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմութիւն»ը (13րդ դար):

Նշուած երկերի աղուանական գրականութեան պատկանելու վերաբերեալ Զ. Բունիաթովի, Ֆ. Մամեդովայի եւ այլոց դատողութիւնները խախտ են ու յեղյեղուկ, քանի որ նրանց առաջ քաշած փաստարկները լիովին հիմնազուրկ են: Այսպէս, Զ. Բունիաթովը գրում է. «Գօշի «Դատաստանագիրք»ը, Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն»ը, ինչպէս եւ Առանի պատմութեան վերաբերեալ շատ այլ միջնադարեան աղբիւրներ պետք է զգալի չափով համարել գրաբարով գրուած աղուանական գրականութեան յուշարձաններ: Եւ միայն Աղբբեջանում Առանի (Աղուանքի) պատմութեան բրիտոնեական շրջանի հետազոտողների բացակայութիւնն էր, որ հնարաւորութիւն տրւեց այդ գրականութիւնը հայկական համարել, թէեւ դրա համար լեզուից բացի ոչ մի հիմք չկայ» (Զ. Բունիաթով, «Աղբբեջանը 7-9րդ դարերում», Բաքու, 1965, էջ 99):

Քսան տարի անց Ֆ. Մամեդովան նոյն ոգով յայտարարում է. «Պատմական ֆակտագրի բերումով Աղուանքի տեղական գրաւոր յուշարձանները ներկայացուած են հին հայերէնով» (Ֆ. Մամեդովա, «Կովկասեան Աղուանքի քաղաքական պատմութիւնը եւ պատմական աշխարհագրութիւնը», Բաքու, 1986, էջ 5): Իսկ գրքի վերջում իր մտացկոտութեան պատճառով հեղինակը մի նոր ձեւակերպում է հրամցնում. «Հարկ է նշել, որ աղուանական գրականութիւնը մինչեւ 10րդ դարը ներառեալ ստեղծուել է աղուաներէնով, իսկ 12րդ դարից՝ հայերէնով: 12-13րդ դարերում՝ աղուանական թագաւորութեան վերածննդի շրջանում, ի դէմս Խաչէնի իշխանութեան, երբ նկատուել է աղուանական ինքնագիտակցութեան, աղուանական պատմագիտութեան, պատմաիրաւական գրականութեան վերելք, այդ երկերն արդէն ստեղծուեցին հա-

յերեմսով» (էջ 245): Իսկ թէ ինչպէս կարող էին աղուանական զարթօնքի ժամանակ հայերէն յուշարձաններ ստեղծուել — այդ միայն իրեն է հասկանալի: **Ֆ.** Մամեղովայի գրքում յաճախակի հանդիպող այսպիսի իրերամերժ արտայայտութիւններից յետոյ ակամայ հարկադրուած ես մտածել, որ նման հետազօտութիւնների համար արամաբանական եզրայանգումը ընաւ էլ պարտադիր չէ:

Այսպէս, ուրեմն, յիշեալ հետազօտողների կատարած խիստ «դասակարգման» համաձայն՝ Դաւթակ Քերթողի եւ Մովսէս Կաղանկատուացու երկերը գրուած են եղել աղուաներէն եւ պահպանուել են միայն հայերէն թարգմանութեամբ, իսկ Մխիթար Գօշի ու Կիրակոս Գանձակեցու աշխատութիւնները թէեւ գրուած են զրաբար, բայց պէտք է համարուեն միայն աղուանից գրականութեան յուշարձաններ: Ընդ որում, աղուանամոլները իրենց յաւակնութիւնը հիմնադրելու օգտին, ինչպէս տեսանք, չեն բերում զրականբանասիրական որեւէ փաստարկ: Եւ, իրօք, միայն փաստարկների բացարձակ բացակայութեան դէպքում է հնարաւոր պնդել, որ միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան այնպիսի մի ինքնատիպ երկ, ինչպէս Դաւթակ Քերթողի «Ողբ»ը, թարգմանութիւն է աղուաներէնից, մի լեզու, որի մասին լեզուբանների ու բանասէրների պատկերացումները ընդհանուր կռահումներից այն կողմ չեն անցնում, ինչպէս ցոյց են տալիս վրաց բանասէր Ա. Շանիձէի, Ա. Գ. Աբրահամեանի եւ այլոց հետազօտութիւնները:

Դաւթակը տեղացի «աղուան» բանաստեղծ չէր, այլ՝ եկուոր գուսան, երգիչ ու երաժիշտ միաժամանակ, ինչպիսին էին յայտնի Գողթան գուսանները, եւ Կաղանկատուացու խօսքով, օրեր առաջ եկել էր Պարտաւ՝ Աղուանից արքունիք («յուլիւս ւաւրբք ժամանեալ՝ յամէր ի դրան արժունի») եւ դարձել, ինչպէս գրում է ակադ. Ս. Երամեանը, «աղուանահայ իշխան Զեւանշիրի պալատական քանաստեղծը»: Զեւանշիրը զոհուեց դաւադիրի ձեռքով 670 թրւականին, հետեւաբար Դաւթակի «Ողբ»ը ստեղծուել է մօտաւորապէս նոյն ժամանակ: Որ Դաւթակն իրօք հայերէն է ստեղծագործել, առաջին հերթին հաստատուած է նրանով, որ նրա պոեմն իրենից ներկայացնում է հայկական ակրոստիքոս (այբբենաւոր բանաստեղծութիւն): Դա նկատել է գեուես Մովսէս Կաղանկատուացին, որը Դաւթակի պոեմը ամբողջութեամբ գետեղել է իր «Աղուանից պատմութեան» մէջ. «Յայնժամ նա սկսաւ երգել ըստ պիստակաց գլխակարգութեանց զողբս զայս ի վերայ բարեացապարտն Զուանշիրի»: Պոեմի 36 տների առաջին բառերի սկզբնատառերը միասին վերցրած կազմում են հայոց այբուբենը: Այդ նշանակում է, որ տների քանակը ճիշտ համապատասխանում է հին հայկական այբուբենի տառերի թուին (ա-բ), այն դէպքում, երբ աղուանական այբուբենի տառերի քանակը հասնում է 52ի:

Ազրբեջանցի հետազօտողները ամփրօտեան լռում են Դաւթակի քերթուածի հայկական ակրոստիքոս լինելու մասին, իսկ Ֆ. Մամեղովան այս առթիւ «սրամտօրէն» նշում է միայն, թէ ակրոստիքոսներ յօրինուում էին միայն յոյն գրականութեան մէջ, ցանկանալով ասել, թէ իբր Դաւթակը յոյներից է ընդօրինակել բանաստեղծութեան այդ ձեւը: Նման դատողութիւնը կարելի էր կատարեալ անգիտութեան հետեւանք համարել, եթէ չլինէր փաստերը միտումնաւոր կեղծելու մարմաջը, թէեւ երկու զէպքում էլ արդիւնքը միեւնոյն է: Իրողութիւնն այն է, որ հայ շափածոյ քերթողական դպրութեան մէջ ակրոստիքոսներ յօրինուել են նախքան Դաւթակ Քերթողը եւս: Կասկածից վեր է, որ Դաւթակը քաջ ծանօթ է եղել Կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձիւն Գուրբալ» ակրոստիքոս շարականին՝ նուիրուած Հոփփսիմեանց կոյսերին եւ գրուած 618 թուականին. — Դաւթակի պոեմից աւելի քան կէս դար առաջ: Այս

չարականը նույնպէս բաղկացած է 36 քառատողից, եւ տներն առաջին տողերի սկզբնատառերը կազմում են հայոց այբուբենը, ճիշտ այնպէս ինչպէս Դաւթակի քերթուածն է: Ակրոստիքոսի ձեւով են գրուած նաեւ Հին կտակարանում Երեմիայի «Ողբեր»ը: Այգ «Ողբ»ի չորս գլուխներից իւրաքանչիւրը պարունակում է 22 տող, իսկ երրորդ գլուխը՝ 22 տուն (երեքական տողերով)՝ երրայական այբուբենի տառերի թուին համապատասխան: Հայ թարգմանիչը բնագրին հարագատ մնալու եւ ակրոստիքոսը պահպանելու համար լուսանցքում իւրաքանչիւր տողի դիմաց նշել է երրայական այբուբենի տառանունները՝ ալեֆ, բեն, գամել, եւայլն: Հնարաւոր է, որ Դաւթակը Երեմիայի հայերէն թարգմանութեանն է հետեւել՝ իր եղերերգի համար ընարելով «Ողբ» վերտառութիւնը:

Բայց ահա բացայայտում է մի նոր կապ եւս, որով Դաւթակի պոեմը սերտորէն աղերսւում է հայ գրական-բանաստեղծական դպրոցի հետ: Պարզւում է, որ իր ոճական-պատկերային արտայայտութիւններում բանաստեղծն օգտուել է հայ քերթողական արուեստի այնպիսի պատկառելի յուշարձանից, ինչպիսին է Դաւթի սաղմոսների հայերէն թարգմանութիւնը: Որ պոեմը հենց սկզբից դրուած է եղել հայերէն, դրա հաւաստի ապացոյցն են Տրդ տան առաջին երկու տողերը, որոնք քաղուած եւ փոքր-ինչ բառափոխուած են 18րդ սաղմոսի 5րդ համարից.

ԴԱԻԹԱԿ

Ընդ ամենայն երկիր ել համբաւ նորա

Եւ ի ծագս աշխարհի ծաւալեցաւ անուն նորա

ՍԱՂՄՈՍ ԺԸ. 5

Ընդ ամենայն երկիր ել բարբառ նոցա,

Մինչեւ ի ծագս աշխարհի են խօսք նոցա:

Երեւակայական աղուանական գրականութեան ջատագովները ճիշտ նոյն ձեւով են վարւում եւ Մովսէս Կաղանկատուացու (Դասխուրանցու) հետ: Նրա «Աղուանից աշխարհի պատմութիւն»ը, որ մեզ է հասել բազմաթիւ լրիւ ու հատուածական ձեռագրերով եւ միայն գրաբար բնագրով, որոշ աղբբեջանցի հետազօտողներ փորձում են ներկայացնել իբրեւ աղուաններէնից թարգմանութիւն, որի բնագիրն իբր չի պահպանուել: Հայ գրականութիւնից Մովսէս Կաղանկատուացուն խլելու եւ աղուան պատմագիր հռչակելու թիւր յաւակնութեան առիթով ՍՍՀՄ գիտութիւնների ակադեմիայի թղթակից անդամ, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Ա. Պ. Նովոսելցեւը նշել է. «Պատմագրութեան մէջ դրուած է նաեւ մի այլ հարց՝ սկզբնապէս ինչ լեզուով է գրուել «Աղուանից աշխարհի պատմութիւն»ը... Հայագետները, որոնք ամէնից լաւ կարող են գնահատել Մովսէս Կաղանկատուացու երկի լեզուն, համերաշխ են այն բանում, եւ հենց ինքը՝ աշխատութիւնն էլ հաստատում է, որ «Աղուանից աշխարհի պատմութիւն»ը գրուած է եղել հին հայերէնով: Դեռ աւելի՛ն. աշխատութեան բովանդակութիւնը վկայում է, որ նրա հեղինակը (կամ հեղինակները) օգտուել է առաջին հերթին հայ հին գրականութիւնից» («ՍՍՀՄ պատմութիւն», 1985, N° 1, էջ 186-187): Ամփոփելով, Ա. Պ. Նովոսելցեւը յանգում է կարեւոր եզրակացութեան. «Սակայն Մովսէս Կաղանկատուացու աշխատութեան աղուաներէն բնագրի գոյութեան մասին եղած պնդումները ոչնչով արդարացուած չեն: Այնպէս որ, գործ ունենալ այդ աղբիւրի միայն հին հայերէն

շարադրանքի հետ» (նոյն տեղում)։ Մովսեսյան ականաւոր միջնադարագէտի այս կարծիքը լիովին ուժի մէջ է մնում նաեւ Ֆ. Մամեդովայի վերոյիշեալ գրքի հրատարակումից յետոյ։

Իբրեւ աղուաներէն բնադրի գոյութեան ապացոյց՝ Ֆ. Մամեդովան վկայակոչում է Մովսէս Կաղանկատուացու երկի այսպէս կոչուած «հայկական» եւ «աղուանական» խմբագրութիւնների հարցը։ Երկու խմբագրութիւնների առկայութիւնը ղեռնու 1895 թ. նկատել է Խ. Դադեանը։ Այդ ձեռագրերի քննութեամբ եւ դասակարգմամբ հետագայում զբաղուել են անգլիացի հայագէտ Դովսէթը, դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Առաքելեանը, պատմական դիտութիւնների թեկնածու Ա. Յակոբեանը։

Սակայն տեքստաբանական ուշադիր վերլուծութիւնն ապացուցում է աղուանական խմբագրութեան վարկածի սնանկութիւնը։ Այն դէպքում, երբ Ֆ. Մամեդովան այդ խմբագրութիւնը փորձում է դիտել իբրեւ աղուաներէն գրուած «Աղուանքի պատմութեան» առաւել հարազատ թարգմանութիւն, իրականում երկրորդ (աղուանական) խմբի ձեռագրերը առաւել հարազատ են վերարտադրում հայկական աղբիւրներից, օրինակ, Մովսէս Խորենացուց արուած բանաբաղութիւնները։ Այսպէս, Կաղանկատուացու «աղուանական» խմբագրութեան ձեռագրերը հաղորդում են, որ «նրա (Առանի) սերնդից եմ առաջացել Ուտիացոց, Գարդմանացոց, Ծաղէացոց, Գարգարացոց իշխանութիւնների ցեղերը» (Գիրք Ա., գլուխ Դ.), ինչպէս ունի Խորենացին. մինչդեռ «հայկական» խմբագրութեան ձեռագրերում Ծաղէացոց եւ Գարգարացոց անունները բացակայում են։ Մէկ այլ օրինակ. ինչպէս աւելի մանրամասն ցոյց կը տանք ստորեւ, «աղուանական» խմբագրութեան մէջ աղուանից տասը թագաւորները ներկայացուած են որպէս հայ ժողովրդի նախահայր Հայկի յետնորդներ, իսկ «հայկական» խմբագրութիւնում աղուանից թագաւորները ծագում են «Արշակունեաց մեծ տոհմից»։ Այս եւ նման այլ փաստերը համոզիչ կերպով ցոյց են տալիս, որ «աղուանական» խմբագրութիւնն աւելի հարազատ է հայկական դրական աւանդոյթին, քան այսպէս կոչուած «հայկական» խմբագրութիւնը։

Որեւէ հեղինակի ազգութիւնը որոշելու տեսակէտից կարեւոր նշանակութիւն ունի այդ հեղինակի վերաբերմունքը նկարագրուող երկրի, նրա ժողովրդի, լեզուի նկատմամբ։ Մովսէս Կաղանկատուացին Աղուանից աշխարհը՝ Կուր եւ Արաքս գետերի միջակայ տարածքը, համարում է բնիկ հայկական, քանի որ, հետեւելով Մովսէս Խորենացուն, նա Աղուանք անունը ստուգաբանութիւն բխեցնում է հայերէն «աղու» բառից, որ նշանակում է «քաղցր, մեղմ, փափուկ» (այդ արմատից են՝ «աղուոր, աղուամագ»)։ Նա ասում է, որ Սիւնեաց նախահայր Սիսակի յետնորդներից Առանը, որին հայոց Վաղարշակ Պարթեւ արքան նախադահ (կառավարիչ) կարգեց Կովկասի հիւսիսային վայրի ցեղերի առաջնորդների ու իշխանների վրայ, ժառանգեց Աղուանից աշխարհը՝ Կուր գետի երկայնքով, Երասխ (Արաքս) գետից մինչեւ Հնարակերտ ամրոց։ Եւ քանի որ մեղմ, հաճելի բարբի համար նրան Աղու էին կոչում, նրա տիրոջին էլ սկսեցին կոչել Աղուանք (Գիրք Ա., գլուխ Դ.)։ Ճիշտ այդպէս էլ Ակորզ (կամ Նակորզ) քաղաքի անունը Մովսէս Կաղանկատուացին ստուգաբանում է հայերէն «ա-կորզել» կամ «նախ-կորզել» բառերից եւ բացատրում իբրեւ «Առաջինը նուաճուած», ընդ որում նա նկատի ունի այն աւանդութիւնը, որի համաձայն Սիւնեաց Բարիկ իշխանը պարսիկներից ետ նուաճեց իր հայրենի Սիւնիքը Արաքսի միւս ափին եւ դա սկսեց Ակորզ (կամ Նակորզ) գիւղից (Գիրք Բ., գլուխ Ա.)։ Հայկական ժողովրդական ստուգաբանութեան այսպիսի ցայտուն օրինակներով Մովսէս Կաղանկատուացին հայոց

լեզուի ուսանելի դասեր է տալիս արդի աղուանամուլներին, զբանով իսկ հաստատելով, որ անգամ նրանց ամենանուիրական Աղուանք (Ալբանիա) անուը հայկական ծագում ունի: Եթէ Մովսէս Կաղանկատուացին աղուանալեզու հեղինակ լինէր, անտարակոյս լռութեան կը մատնէր իր հայրենի վայրերի անունների հայկական ծագումը, ինչպէս անում են այժմեան աղուանամուլները:

Եթէ Մովսէս Կաղանկատուացին աղուան լինէր, ապա զբանից հետեւում է, որ նա պէտք է իր պատմութիւնը գրէր գարգարացիների լեզուով, որի համար էլ, Մովսէս Խորենացու եւ հենց իր՝ Կաղանկատուացու վկայութեամբ, գիր է ստեղծել Մեսրոպ Մաշտոցը: Բայց այստեղ հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ «աղուան» պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացին հայ լուսաւորիչ Մեսրոպ Մաշտոցի հանդէպ իր ողջ ակնածանքով հանդերձ միանգամայն արհամարհանքով է վերաբերում «հարազատ» դարգարերէնին, Մովսէս Խորենացու նման այդ լեզուն անուանելով «կոկորդախօս», աղխազուր (կոպիտ), խժական, խեցբեկագոյն (խրթնահնչիւն): Պարզ է, որ այսպիսի արհամարհանքով կարող էր արտայայտուել միայն օտարագգի հեղինակը, տուեալ գէպքում հայ պատմիչը իր համար խորթ լեզուի մասին: Մի խօսքով, այսօրինակ հարցեր կարող են ծագել անվերջ, եւ Ֆ. Մամեդովայի նման անյաջող հետազօտողները, որ պարզապէս փորձում են սեփականել ուրիշի ունեցուածքը, ի վիճակի չեն տրամաբանուած պատասխան տալ զբանից ոչ մէկին:

Աւելի քան երկու տասնամեակ է, ինչ աղբբջանցի աղուանամուլների հակագիտական դպրոցը գլխաւորում է ակադեմիկոս Զ. Բունիաթովը: Նա լաւ գիտակցում է, որ ինքը եւ իր գործակիցներն ըստ էութեան զբաղուած են հայ մատենագրութիւնն ու մշակոյթը սեփականելու անվայելուչ գործով, ուստի՝ այդ մեղադրանքն իրենից հեռացնելու համար նա տարիներ առաջ հրապարակ հանեց մի հիմնադուրկ տեսակէտ, ըստ որի Աղուանքում V-X դդ. իբր գոյութիւն է ունեցել աղուաներէն հարուստ պատմական ու եկեղեցական մատենագրութիւն եւ միջնադարեան հայ եկեղեցական թարգմանիչներին մեղադրեց աղուան հեղինակներին սեփականելու եւ նոյիսկ վանդալիզմի մէջ: «Հայ հոգեւորականութիւնը, — գրում է նա, — աստիճանաբար ի չի դարձրեց Առանի (Աղուանքի — Ա. Մ.) եկեղեցու աղբցութիւնն այդ ազգաբնակչութեան շրջանում եւ արաբական իշխանութիւնների ձեռքով ոչնչացնել տուեց աղուանների բոլոր գրական յուշարձանները, այն ամէնը, ինչ կարող էր գէթ չնչին չափով յիշեցնել աղուանական մշակոյթի մասին: . . . Ոչնչացնելով Առանի յուշարձանները, Գրիգորեան եկեղեցականները նախապէս դրանք թարգմանում էին գրաբար: Այդպէս են վարուել, մասնաւորաբար, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան», ինչպէս եւ, առհասարակ, աղուանների բազում գրական երկերի հետ», («Աղբբջանը VII-IX դդ.», էջ 97): Նոյն այս տեսակէտն է կրկնում նաեւ Ֆ. Մամեդովան իր վերջին աշխատութեան էջերում:

Զարմանալին այն է, որ այս միանգամայն անհեթեթ մեղադրանքը հաստատելու համար Զ. Բունիաթովը վկայակոչում է Ս. Երեմեանի «Աղուանի գաղափարախօսութիւնը III-VII դդ.» աշխատութիւնը, բայց ստուգումից պարզուում է, որ Ս. Երեմեանի աշխատութեան մէջ որեւէ հեռաւոր ակնարկ իսկ չկայ եւ չէր էլ կարող լինել հայերի ձեռքով կամ թելադրանքով աղուանական մշակոյթի յուշարձանները ոչնչացնելու մասին: Ստացւում է, որ Զ. Բունիաթովը վստահ չէ, թէ իրեն հաւատ կ'ընծայեն այդ տեղեկութեան համար, ուստի եւ յերկրած կեղծիքի հեղինակ է ներկայացնում Ս. Երեմեանին:

Աղուանների լեզուով փոքր ի շատէ նշանակալից գրականութեան գոյութիւնը այսօր կարող է միմիայն անառարկայական վէճի հարց լինել: V դ.

հայ հեղինակներ Կորյունի եւ Մովսէս Խորենացու հազարգած տեղեկութիւնների համաձայն, հայ գպրութեան հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցը V դ. սկզբում հայոց եւ վրաց այբուբենները ստեղծելուց յետոյ, գալով Աղուանքի թագաւորանիստ քաղաքը (որ գտնուում էր ներկայիս Դերբենտի տեղում եւ կոչւում էր ձոր կամ Չոլ)՝ նշանադրեր յօրինեց նաեւ աղուանների կամ դարգարացիները լեզուի համար: Վկայութիւն կայ նաեւ այն մասին, որ այդ նորաստեղծ այբուբենի հիման վրայ մինչեւ իսկ աղուաններէն թարգմանուեց Աստուածաշունչը:

Գեոեւս մ.թ.ա. I դարում, յոյն աշխարհագէտ Ստրաբոնի վկայութեամբ՝ Կուր գետի ձախափնեայ Կասպիական երկրում բնակուում էին 26 խոնալեզու ցեղեր: Մաշտոցի ստեղծած գիրն ընդունելութիւն չգտաւ Աղուանքում հենց այս յիշատի բարեխոնեան բազմալեզուութեան պատճառով, եւ ենթադրեալ աղուաններէն նշանագրերով այժմ գիտութեանը յայտնի են միայն մի քանի վիմագիր եւ խեցեղէն արձանագրութիւն, որոնք ղեոեւս չեն վերծանւած, ինչպէս եւ 52 տառից բաղկացած աղուաններէն մի այբուբեն, որ պահպանուել է երկու հայերէն ձեռագիր մատեանում: Այնպէս որ, աղբբեջանցի որոշ պատմաբանների պնդումները երբեմնի հարուստ աղուանից գրականութեան եւ մանաւանդ հայերի մեղքով այն միտումնաւոր ոչնչնացնելու մասին՝ պարզապէս յերկրանք են:

Աղուանից եկեղեցու անունով յայտնի Աղուէնի ժողովի կանոնները, որ ընդունուել են V դ. վերջին կամ VI դ. սկզբին՝ Վաչագան Բարեպաշտ թագաւորի օրօք, մեզ են հասել միայն հայերէն բնագրով: Յատկապէս այն բանից յետոյ, երբ Աղուանից կաթողիկոսի աթոռանիստը մ.թ. 552 թուականին Չոլից փոխադրուեց Պարտաւ՝ Կուրի աջափնեակ, Մեծ Հայքի նախկին Ուտիք նահանգը, որտեղ, ինչպէս նշում է սովետական ասորագէտ Ն. Պիդուլեւսկայան, VI դ. կէսերին դարձեալ իշխում էր հայկական ուժեղ աղղեցութիւնը, կասկած չի կարող լինել, որ այդ ժամանակ, եթէ ոչ նաեւ դրանից առաջ, աղուան եկեղեցու ծիսական պաշտօնական լեզուն հայերէնն էր:

Այլ խնդիր է, որ աղուանամոլները պարզապէս ցանկանում են հարբստացնել երեւակայական աղուանից (կարդա՛ աղբբեջանական) գրականութիւնը հարեւան ժողովրդի գրականութեան հաշուին: Օրինակ, նրանք յայտարարում են, թէ Մխիթար Գօշն ու Կիրակոս Գանձակեցին հայացած աղուաններ են, եւ նրանց թուում է, թէ այդ մի հատիկ խօսքով Գօշի ու Գանձակեցու ստեղծած ամբողջ գրական վաստակը դառնում է աղուանից գրականութեան սեփականութիւնը: Առանց խորանալու հարցի բանասիրական քննութեան մէջ, նրանք միայն, որ սկաղեմիկոս Յովսէփ Օրբելին մեծ առակագիր եւ իրաւագէտ Մխիթար Գօշին դասում է XII դ. հայ մշակոյթի առաւել կարկառուն գործիչների թուին եւ յատկապէս ընդգծում նրա «կատարեալ ինքնանուիրումը հայ ժողովուրդին»:

Ինչո՞ւ Մխիթար Գօշը ձեռնամուխ եղաւ հայկական դատաստանագրքի ստեղծմանը: Այս հարցին նա ինքն է պատասխանում իր գրքի «Նախադրութիւն» առաջին գլխի վերնագրում՝ «Յորում կայ պատասխանի այնոցիկ որք Բամբասան զմեզ, եթէ չկայ դատաստան ի Հայք»: Սրանով Գօշն առարկում է նրանց, ովքեր մեղաւորում են, թէ Հայաստանում գոյութիւն չունի դատաստանագիրք: Պարզ է, որ զմեզ բառով Գօշն ի նկատի ունի հայերին, ընդ որում եւ իրեն: Ի դէպ, այդ վերնագիրը կայ «Դատաստանագիրք» բոլոր երեք խմբագրութիւնների ձեռագրերում, ինչը ապացոյց է, որ հին հայկական դատական օրէնքների եւ կանոնների ժողովածուն կազմել է ազգութեամբ հայ Մխիթար Գօշը եւ հենց հայերի համար: Ահա թէ ինչու հեղինակային ինքնա-

գիր յիշատակարանում Գօշը, դիմելով հայկազուններին (իր բառն է), յայտնում է, որ ներողամիտ կը լինի, եթէ նրանք իր սխալների համար իրեն պարսաւեն եւ յորդորում նրանց՝ սիրով ու խնամքով լրացնել իր աշխատութեան թերին, որի պատճառը գրչական արուեստի պակասն էր, մատեանների սակաւութիւնը, ինչպէս եւ պանդխտութիւնն ու իր տկար հոգեվիճակը: «Դատաստանագիրք»-ում կարելի է շատ ուրիշ փաստեր եւս մատնանշել, որոնք այն կապում են հայկական իրականութեան հետ: Օրինակ, «Դատաստանագիրք»-ի 149 (ձևԹ) յօդուածում Գօշը մանուկների մկրտութեան եւ քահանաների ձեռնադրման կարգը որոշելիս հիմք է ընդունում Կրիկիայի հայ կաթողիկոսներ Գրիգորիսի եւ Ներսէս Շնորհալու սահմանած կանոնը:

Ինչ վերաբերում է XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցուն, ապա այնպիսի տպաւորութիւն է ստացւում, թէ նրան հայացած աղուան համարողները երբեւիցէ չեն զբաղուել նրա երկի ուսումնասիրութեամբ: Եթէ աղուանամուկները աշխատէին ոչ թէ սեփականել, այլ գէթ կարգաւ Կիրակոսի Պատմութիւնը, ապա կ'իմանային, որ այդ երկի հենց սկզբում հեղինակը մտովի հայեացք է ձգում իրենից առաջ եղած ամբողջ հայ պատմագրութեան վրայ, անուն-անուն թուարկելով՝ բնութագրում է V-VIII դդ. պատմիչներին՝ Ագաթանգեղոսից մինչեւ Վանական Վարդապետը՝ անուանելով նրանց հայոց ազգի պատմագիրներ եւ դրանով իսկ իրեն եւս դասում հայ պատմիչների ընտանիքին, որից եւ ոչ մէկը ոչ մի խարդաւանքով նրան չի կարող խլել:

Մի ժամանակ, նրբ բարուեցի պատմաբանները զարգացնում էին աղբրբեջանական ժողովրդի միդիական ծագման վարկածը, բանասէրները զբաղւած էին պարսկական պոեզիայի մասնատումով եւ այդ ժամանակ էլ մի քանի հնչուն անուններ կցուեցին աղբրբեջանական գրականութեանը, ինչպէս Քաթրան Թիբրիզի (Թաւրիզցի — XI դ.), Նիզամի Ղումի (նոյն ինքը Գիանջեւի — XII դ.), Նասիմի (XIV-XV դդ.) եւ շատ ուրիշներ, որոնք ստեղծագործել են պարսկերէն եւ արաբերէն: Հիմա էլ, նրբ այդ պատմաբանները տաքացել են իրենց երեւակայական աղուան նախնիների վրայ, հերթը հասել է միջնադարեան հայ հեղինակների աղուանափոխմանը:

Վերջին հաշուով, աղուանից գրականութեան վերաբերեալ ամէն մի «գիտական» մէջ դատապարտուած է վերածուելու անառակայ խօսակցութեան՝ խնդրոյ առարկայի լիակատար բացակայութեան պատճառով — չէ՞ որ աղուանից ճոխ գրականութեան փոխարէն, որ ներկայացնում են Զ. Բունիաթովը, Ֆ. Մամեդովան եւ միւսները, իրականում մեր առջեւ ունենք միայն դատարկ բացատ, միայն պարապ խօսքեր Աղուանքում իբր գոյութիւն ունեցած ասորի եւ յոյն գրական դպրոցների մասին:

Աղբրբեջանցի հետազօտողների նեղ խմբի կողմից հայ մշակոյթն աղուանականացնելու նկրտումները նոր չեն եւ դրսեւորում են ոչ միայն միջնադարեան մատենագրութեան բնագաւառում: 1973 թ. Ռ. Գէուշեւը «Գանձասարի վանքի դաւանա-էթնիկական պատկանելութեան մասին» յօդուածում փորձում է աղուանական յուշարձան հռչակել ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Գանձասարի վանքը՝ հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան հռչակաւոր կոթողներից մէկը, որ XIII դ. առաջին կէսին կառուցել է Արցախ-Պաշէնի հայազգի իշխան Հասան Զալալը՝ Զաքարէ եւ Իւանէ սպասալարների քեռորդին: Այս կեղծիքն ապացուցելու համար Ռ. Գէուշեւը թոյլ էր տուել նաեւ մի այլ կեղծիք՝ 1220ական թուերի մի պարսկերէն աղբիւր վկայակոչելով, նա իր օգտագործած քաղուածքից ջնջել էր միջնադարեան հեղինակի կարեւոր վկայութիւնը, որ Խաչէնում ապրում են հայեր:

Ֆ. Մամեդովան իր 1986 թ. հրատարակած գրքում նոյնպէս Գանձասա-

րի վանքը ներկայացնում է որպէս աղուանական մշակոյթի «վերածննդի» դարաշրջանի հոյակերտ յուշարձան, գտնելով, որ վանքի պատերին եղած հայերէն արձանագրութիւնները ոչնչով չեն հաստատում այդ յուշարձանի հայկական լինելը: Բանից դուրս է գալիս, որ կտրելի է ոչ մի նշանակութիւն չտալ յուշարձանների վիմագիր: արձանագրութիւններին, որոնք հանգիստանում են յուշարձան ստեղծող ժողովրդի ձեռագիր յիշատակարանը եւ դարէկար վկայում նրա հեղինակային իրաւունքը:

Նոյն 1986 թ. Բաքուում հրատարակուեց ղոկաոր-պրոֆեսոր Դ. Ախունդովի «Հին եւ վաղ միջնադարեան Ադրբեջանի նարտարապետութիւնը» ուսերէն մենագրութիւնը, որով հեղինակը ջանում է մի տեսակ հանրագումարի բերել կեղծարարութեան բաղմամեայ փորձերը եւ աշխատում այդ բնագաւառում շատ յետ թողնել միւսներին՝ աղուանական ցուցանակի տակ ներկայացնելով պատմական Արցախի միջնադարեան հայկական կառուցողական արւեստի նշանաւոր կոթողները, մինչեւ իսկ Միւսիքի նրբանախշ խաչքարերը: «Արցախ-խաչէնեան իշխանութեան այդ պատմական մարզը, — հաւաստացնում է նա, — հարուստ է Կովկասեան Ալբանիայի հին եւ միջնադարեան նարտարապետների բազմաթիւ ստեղծագործութիւններով: Յատկապէս հետաքրքիր է քրիստոնէական տաճարների այն խումբը, որ աղուանական եկեղեցական նարտարապետութեան փայլուն նմոյշ է հանդիսանում» (էջ 224-225): Իր սեփական կեղծիքը հաստատելու համար, Դ. Ախունդովը վկայակոչում է ակադեմիկոս Յովսէփ Օրբելու 1963 թ. հրատարակուած մի աշխատութիւնը, բայց, ինչպէս եւ պէտք էր սպասել, Յովսէփ Օրբելու յղուած աշխատութեան մէջ որեւէ յիշատակութիւն չկայ Կովկասեան Ալբանիայի եւ նրա ճարտարապետների մասին: Փաստօրէն, հեղինակն ըստ իր սովորութեան ճշնում է հերթական կեղծիքն ամրապնդել հեղինակաւոր վկայութեամբ:

Միանգամայն տեղին է այստեղ յիշեցնել ճարտարապետական պատմական յուշարձանների սովետական ականաւոր հետազօտող Անատոլի Յակոբսոնի պատասխանը Ռ. Գէուշեւի վերոյիշեալ յօդուածին, որ հաւասարապէս վերաբերում է նաեւ Ֆ. Մամեդովայի եւ Դ. Ախունդովի նոյնանման փորձերին. «Ռ. Գէուշեւի դատողութիւններն անհեթեթ են, անհիմն եւ միտումնաւոր: Իրանք ի վիճակի չեն թելուգ չնչին չափով փոխել գոյութիւն ունեցող պատկերացումները ո՛չ Ալբանիայի, ո՛չ Խաչէնի, ո՛չ Գանձասարի վանքի մասին, որը, ի հեռուէս ձախողակ հեղինակի, եղել եւ մնում է հայ մշակոյթի կարկառուն յուշարձանը, եւ նրանով իրաւամբ պէտք է պարծենայ հայ ժողովուրդը: Իսկ Ռ. Գէուշեւի յօդուածը միայն աղրոտում է սովետական պատմագիտութիւնը» (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1977 թ. N° 12, էջ 76):

Պատմական Հայաստանի զաւառների եւ ամէնից առաջ Լեւոնայի Ղարաբաղի ու Նախիջևանի ԱՍՍՀ եւ միւս հայաբնակ վայրերի ներթական ու հոգեւոր մշակոյթի յուշարձանները, որոնք հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի բերումով այժմ գտնուում են Ադրբեջանական ՍՍՀ վարչական ենթակայութեան տակ, մեծագոյն զոհողութիւնների գնով պահպանել ու մերօրերն է հասցրել այդ պատմական վայրերում բնակուող հայութիւնը՝ փրկելով դրանք օտար նուաճողների կործանումից եւ օտար ձեռքերի պղծումից: Բազում ազէտներ ու արհաւիրքներ տեսած այդ յուշարձանների նման XII դարից մեզ է հասնում հայ մեծ մտածող Մխիթար Գօշի ցասկոտ նզովքի ձայնը ընդդէմ սելճուկ ասպատակողների գործած աւերմունքի. «Քանզի աստուածաշէն եկեղեցիս, որ փոխանակ դրախտին տուան մեզ, տապալէին, զվանորայս ի հիւմանց քակէին, զմատուռնս վկայիցն անասնոց տեղի պատրաստէին»: Յաւօք սրտի, այսօք էլ քիչ չեն դէպքերը, երբ աւերում ու պղծում են յուշարձանները,

հողի տակ թաղում բազմադարեան կանգուն եկեղեցին, պատերի մէջ շարում խաչքարերը եւ սրբատեղիները դարձնում անասնադոմեր:

Հենց նիւթական յուշարձանների վանդալային աւերումները, խաչքարերի ու վիմագիր արձանագրութիւնների աղաւաղումն ու եղծումը բոլոր փաստարկներից աւելի լաւ են ապացուցում, թէ իրապէս ում ստեղծածն ու սեփականութիւնն են դրանք:

1988 թ. Մարտի 24ին ՍՄԿԿ Կենտկոմը եւ ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեցին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արադացման միջոցառումների մասին, որի Յրդ կէտում նախատեսուած է. «Մշակել եւ իրականացնել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարածքում գտնուող պատմական ու մշակոյթի յուշարձանների վերականգնման ու վերանորոգման աշխատանքների հետագայ անցկացման միջոցառումների համալիր, նկատի ունենալով այդ աշխատանքների մէջ ներգրաւելի վերականգնման մասնագէտ հայաստանցի վարպետների»: Հակառակ այս որոշման ոգուն եւ տառին, 1988 թ. Ապրիլի 27ին Ադրբեջանական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի ընդունած «Պետական պահպանութեան ենթակայ Ադրբեջանական ՍՍՀ պատմութեան եւ մշակոյթի յուշարձանների հաստատման մասին» N° 145 որոշման մէջ նորից-նոր մի առ մի «աղուանական տաճարներ» են յայտարարուած Լեռնային Ղարաբաղում հայ ժողովրդի ձեռքով ստեղծուած IV-XIII դդ. եկեղեցիներն ու վանքերը:

Այս ամէնի համար խորապէս խորհրդանշող է հետեւեալ փաստը. 1980 թ. Լեռնային Ղարաբաղի եւ Լաչինի շրջանում (պատմական Սիւնիքի Աղահեճք գաւառում) Ադրբեջանի հնագիտութեան ինստիտուտի կատարած պեղումների ժամանակ յայտնաբերուեց մի վիմագիր արձանագրութիւն, որը յաջորդ տարի Մոսկուայում հրատարակուած միութենական հնագիտական ժողովածուում ներկայացուեց որպէս աղուանական վիմագրութիւն: Իրականում, քարի վրայ հայերէն լեզուով եւ հայերէն տառերով փորագրուած էր հետեւեալը (բերում ենք ըստ պատմական գիտութիւնների թեկնածու Հ. Սվազեանի լրիւ վերծանման):

«[ԵՍ ՎԱՐ] ԹԱՆ [ԿԱՆ]ԳՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ ՀՈԳՈՅ ԻՄ[Ո]Յ, ՈՐ ԿԱՐ-ԴԵՔ Յ[Ա.]ՂԱԻԹՍ, [Յ]ԻՇԻՑԵՔ»:

Ահա այս յիշատակն է, որ կամենում են մոռացութեան մատնել աղուանամոլները: Ազգային մշակոյթը կողոպտելու ամէն մի փորձ ոտնձգութիւն է տուեալ ժողովրդի ազգային ինքնորոյնութեան դէմ եւ համազօր է ցեղասպանութեան ոճրի:

Վերջին տարիներս աղուանամոլների ուսումնասիրութիւններում գնալով իրենց աւելի զգալ են տալիս հակահայկական նկրտումները: Իրականում, դժբախտութիւնն ամենեւին էլ Աղուանքի կամ Ալբանիայի մէջ չէ, եւ ոչ էլ պատմութեան հեռաւոր խորշերում մոռացուած աղուանների համար են այդքան վառուում աղուանամոլները: Հայ ժողովրդի մի զգալի հատուած՝ աւելի քան 600.000 մարդ այսօր ապրում է Ադրբեջանական ՍՍՀ տարածքում, որոնց մեծագոյն մասը՝ իրենց պատմական հնագոյն բնօրրաններում:

Եւ ահա աղուանամոլներն իրենց աշխատութիւններում մշակել եւ նպատակասլաց քարոզում են ռասայական մի նոր տեսութիւն, թէ հայ ժողովրդի արիւնակից այն հատուածը, որ ապրում է Ադրբեջանական ՍՍՀում, ամենեւին էլ հայեր չեն, այլ՝ նախկին աղուաններ, որոնց VIII-X դարերում օտարազգի հայերը բռնի ուժով հայացրել են արաբների օգնութեամբ: Այդ տեսութեան գլխաւոր մոլնետիկը քանիցս մեր արդէն յիշած Զ. Բունիաթովն է, որը հետեւողականօրէն անց է կացնում այդ գաղափարը ինչպէս իր հեղինակած գրքե-

ուում, այնպէս էլ իր աշակերտների աշխատութիւններում, որոնց խմբագրումը մշտապէս սիրով նա յանձն է առնում:

Այսպիսով, Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի եւ Ազրբեջանական ՍՍՀ այլ վայրերի հայազգի բնակչութիւնը տարիներ շարունակ ենթարկւում է ազգային նուաստացման եւ հոգեբանական ներգործման, երբ նրանց շարունակ համոզում են, թէ նրանք հայեր չեն, այլ ուժացած աղուանների յետնորդներ, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս ներկայումս Ազրբեջանում եւ Դաղստանի հարաւ-արեւելքում ապրող ուղիները, հինալուզներն ու թուսպարներն են համարւում աղուանների մնացորդներ: Միւս կողմից՝ ազրբեջանական ժողովրդի մէջ սերմանում ու բորբոքում են ատելութիւն բուն հայ ժողովրդի հանդէպ, երբ գիտական ու սովետասիրութիւններում, բու հական դասախօսութիւններում եւ նոյնիսկ դպրոցների VI-VII դասարաններում՝ Ազրբեջանի պատմութեան դասերին ազրբեջանցի դեռահաս աշակերտներին բացայայտ ներշնչում են այն գրգռիչ գաղափարը, թէ հայերը բուն ու ժով ազգափոխ են արել իրենց աղուան նախնիներին:

Դեռեւս 1965 թ. հրատարակուած «Ազրբեջանը VII-IX դդ.» գրքում (էջ 100), Զ. Բունիաթովը հարկ համարեց իր իմացած Առանի (Աղուանքի) սահմանների մէջ մտցնել նաեւ ամբողջ Միւնիքը, այդ թւում եւ Սովետական Հայաստանի Միսիան, Վարդենիս ու միւս շրջանները եւ ազրբեջանցի ընթերցողներին քարոզում էր այն միտքը, թէ այսօրուայ հայերը, որ ապրում են Միւնիքի, Արցախի, Խաչէնի, Շաքիի, Գարդմանի լեռնային մարզերում ու շրջաններում, Կիրովաբատի, Իսմայիլի, Կուտկաշէնի, Վարդաշէնի եւ Ազրբեջանական ՍՍՀ մի քանի այլ շրջանների գիւղերում, ինչպէս եւ Սովետական Հայաստանի Միսիանի, Վարդենիսի եւ այլ շրջաններում, իսկական հայեր չեն, այլ՝ հայացած աղուաններ, «որոնց նախնիները յարել են հայ եկեղեցու դաւանանքին եւ ձուլուել հայերի հետ»: Այս «տեսակէտ»ի համար հիմք ու նախադրեալ է ծառայել այն մակերեսային դատողութիւնը, թէ նշուած վայրում դարերով ապրող հայերն ու ազրբեջանցիները միանման սովորոյթներ ու բարքեր ունեն: Անուուազն տարօրինակ է, որ նման մեթոդաբանութեամբ կարելի է որոշել որեւէ էթնիկական համայնքի ծագումը: Ամէն մի ողջամիտ մարդ էլ, եթէ նոյնիսկ պատմաբան չէ, հիանալի գիտէ, որ դարերով կողք կողքի ապրելով՝ հարեւան էթնիկական խմբերը եւ նոյնիսկ ցեղերը կարող են ընդօրինակել միմեանց սովորոյթներն ու բարքերը, բայց դա երբեք չի կարող համարուել բուն ձուլման հետեւանք:

Ինչպէս յայտնի է, V դարում Մեծ Հայքի Ուտիք եւ Արցախ նահանգները սասանեան թագաւորների կամքով անջատուեցին Հայաստանից եւ միացուեցին բուն Աղուանքի մարզապանութեանը: VI դարի կէսերին Աղուանքի մարզապանութիւնը բաժան-բաժան եղաւ, եւ Ուտիքն ու Արցախը Կուրի աջափնեակում կազմեցին առանձին իշխանութիւն՝ Աղուանք անունով, որը զոյուլթիւն ունեցաւ մինչեւ VII դարի վերջը, երբ ինչպէս վկայում է «Պատմութիւն հայոց գործերի մասին» յունարէն երկը, Ուտիքի եւ Արցախի հայախօս գաւառները վերադարձան հայ եկեղեցու գիրկը, իսկ յետոյ մտան Հայաստանի Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ: Զ. Բունիաթովը կոպիտ սխալ է թոյլ տալիս, երբ վարչաքաղաքական Աղուանք անուանումը մեկնաբանում է այնպէս, իբրեւ այդ երկրամասում նախկինում զոյուլթիւն է ունեցել մի միասնական աղուան ժողովուրդ, որը բուն ու ժով հայացուել է:

Տ. Մամեդովայի Կովկասեան Ալբանիայի քաղաքական պատմութեան ու աշխարհագրութեան վերաբերեալ վերջին գրքի երեւան գալը ցոյց տուեց, որ աղուանների ուսսայական վերափոխման Զ. Բունիաթովի տեսութիւնը

տակաւին շնչահեղձ չի եղել, այլ սթանթիւրքիստական նոր հովերի շնորհիւ նոր շունչ ու կենդանութիւն է առել: Ի հարկէ, գիտութեան մէջ, ինչպէս եւ ամէն մի ասպարէզում, կարող են տեղ գտնել նաեւ մոլութիւններ, որ ժամանակի ընթացքում վերանայուում են սթամի յետադարձ հայեացքով, երբ բարեխիղճ գիտնականը ձգտում է վեր բարձրանալ իր սեփական մակարդակից: Թերեւս այսօր հարկ չլինէր շուռումուռ տալ Ձ. Բունիաթովի 1965 թ. «Ադրբեջան» գրքի էջերը՝ նրա հնացած ու խոռանցած տեսութիւններով հանդերձ, եթէ Ֆ. Մամեդովայի գրքում Ձ. Բունիաթովի հակահայկական ռասայական տեսութիւնն իր իսկ Ձ. Բունիաթովի խմբագրութեամբ չստանար նոր «հիմնաւորում» ու «խորացում»: Պատահական չէ, որ այստեղ նոյն դիրքերից է քննարկուում, ի մասնաւորի, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի եւ Ադրբեջանական ՍՍՀ միւս վայրերի հայ ազգաբնակչութեան հարցը:

— Որտեղի՞ց են յայտնուել այստեղ հայերը, — հիմա էլ հարցնում է Ֆ. Մամեդովան: Եւ պարզուում է, որ VIII դարում, Աղուանքի թագաւորութեան անկումից յետոյ, ինչպէս կարգում ենք գրքի 244րդ էջում, «Աղուանից եկեղեցին չկարողացաւ ընդդիմանալ արաբական խալիֆաթի ֆաղափականութեանը եւ նրան եռանդուն պակցող հայ եկեղեցուն...: Այս ամէնը յանգեցրեց աղուանից եկեղեցու գրիգորեանացմանը, իսկ այնուհետեւ նաեւ մշակութային-գաղափարախօսական ուժացման՝ քրիստոնեայ աղուան ազգաբնակչութեան հայացման»:

Այսպէս ուրեմն, VIII-IX դարերում, երբ Հայաստանը մահու եւ կենաց պայքար էր մղում արաբ նուաճողների դէմ, հայ եկեղեցին օգնեց խալիֆաթին՝ հայացնելու աղուաններին: Այսպիսի պնդումը սնանկ է նախ եւ առաջ այն պատճառով, որ Կուրի աջափնեակում միջնադարեան հայ եւ օտար պատմագիրները չեն յիշատակում որեւէ աղուան ցեղի գոյութիւնը: Բայց աղուանամոլների համար պատմական փաստերը ոչ մի արժէք չունեն: Նրանք ամէն կերպ իրենց «գիտական» ուսումնասիրութիւններում եւ նոյնիսկ ուսումնական ձեռնարկներում տարածում են իրենց գլխից հնարած աղուանների բռնի ազգափոխման նենգամիտ գաղափարը՝ Լեռնային Ղարաբաղի եւ միւս շրջանների բնիկ հայ ազգաբնակչութիւնը յայտարարելով հայացած աղուաններ, որպէսզի դրանով իւրովի լուծուած համարեն «հայկական հարցը» եւ նրանց պատմական հնադարեան բնօրրանը ներկայացնեն իբրեւ իրենց աղուան «նախնիները» պատմական հայրենիք: Միաժամանակ նրանք, ինչպէս տեսանք, տեղաբնակ հայերի բազմադարեան հանճարով ստեղծուած նիւթական մշակոյթի եւ գրականութեան բոլոր յուշարձաններն առանց ջանքի ու վաստակի նուիրում են իրենց երեւակայական նախնիներին՝ չգիտես ինչու ադրբեջանցիներին համարելով այսպէս կոչուած աղուանների միակ ժառանգորդը:

Ինչեւէ, պատուելի աղուանամոլները հետեւողական չեն մինչեւ իսկ իրենց յօրինած վարկածում: Այսպէս, 243րդ էջում Ֆ. Մամեդովան նշում է, թէ հայերն իրենց հետ ձուլել են քրիստոնեայ աղուաններին, իսկ 237 եւ 246րդ էջերում առաջ է քաշում մի այլ կարծիք, թէ աղուանները մասամբ ձուլուեցին թրքալեզու բնակչութեան հետ եւ ընդունեցին իսլամ, մասամբ էլ ենթարկուեցին հայերի եւ վրացիների մշակութային-գաղափարական ուժացմանը, այսինքն՝ ձուլուեցին հայերի ու վրացիների հետ: Ըստ երեւոյթին, գրքի հեղինակն ու նրա խմբագիրը հենց այնպէս՝ ոտքի վրայ են գրում իրենց պատմութիւնը:

Այս երկու «ճշմարտութիւններից» որի՞ն է խորհուրդ տալիս հաւատալ խմբագիր Ձ. Բունիաթովը: Եթէ ճիշտ է առաջին եզրակացութիւնը, որ Կուրի աջափնեակում ամբողջ քրիստոնեայ աղուան բնակչութիւնը մինչեւ վերջին

Տարզը Հայացել են եւ ձուլուել միայն Հայերին, ապա դա նշանակում է, որ այդ նորադարձ Հայերը, որոնք այսօր էլ ողջ-առողջ ապրում են իրենց պայենական հողի վրայ, հենց իրենք էլ հանդիսանում են իրենց սեփական երկրի ու մշակոյթի իրաւազօր տէրը — էլ ո՞վ կարող է յաւակնութիւն ունենալ ժառանգելու նրանց տարածքն ու մշակոյթը: Իսկ եթէ ճիշտ է երկրորդ եզրակացութիւնը, թէ աղուաններն ազգափոխ են եղել երեք կողմերի՝ թուրք ցեղի, հայերի ու վրացիները ընդհանուր ջանքերով, ապա ո՞ր իրաւունքով են աղբրբեջանցի պատմաբանները միմիայն թրքալեզու ցեղին համարում ամբողջ Կովկասեան Ալբանիայի (բուն Աղուանքի) եւ դրա հետ նաեւ Կուր ու Արաքս գետերի միջակայքի միակ իրաւազօր ժառանգորդը:

Մի խօսքով, Արցախի եւ Ուտիքի աղուանների հայացման վարկածն այնպիսի շփոթ է առաջացրել Չ. Բունիաթովի հետեւորդների գլուխներում, որ նրանցից ոմանք իրենց զատողութիւններում հասնում են ծայրայեղ անհեթեթութեան: Այսպէս օրինակ, մեր արդէն յիշած Գ. Ախունդովը «Հին եւ վաղ-միջնադարեան Աղբրբջանի քարտապետութիւնը» գրքում բառացի յայտնում է հետեւեալը, թէ՛ «Աղուանների մեծ մասը, որոնք իսլամ էին դաւանում, հետագայում սկսեցին կոչուել աղբրբջանցիներ, իսկ քրիստոնէութիւն դաւանող աղուանները 1836 թուից յետոյ, երբ նրանց եկեղեցիները միացուեցին ռուսական եկեղեցուն՝ հայկականին միացուելու քանապարհով (որը ռուսականին միացուեց 1828 թուին), աստիճանաբար սկսեցին կոչուել հայեր» (էջ 225):

Այս միտքը, աւելի ճիշտ՝ անմտութիւնը վկայում է հեղինակի ո՛չ միայն գրաւոր խօսքի անճարակութեան, այլեւ պարզապէս՝ մտաւոր տկարութեան մասին: Զաւեշտական այն է, որ այս խանգարուած զատողութիւնը հաստատելու համար նա որտեղից-որտեղ վկայակոչում է անգլիացի ճանապարհորդ Հ. Ֆ. Բ. Լինչի «Հայաստան» երկհատոր աշխատութիւնը: Ի՛նչ խօսք, Լինչն այդպիսի անհեթեթութիւն չէր կարող թողլ տալ իրեն: Նշուած տեղում Լինչը հաղորդում է միայն, որ Հայաստանը միացուել է Ռուսաստանին 1828 թուականին: Այս պարզ ու հասարակ տեղեկութիւնը բերելով անգլիացի ճանապարհորդի գրքից (որի համար չ'արժեք այդքան հեռուներն ընկնել), Գ. Ախունդովն իր անտեղեակ ընթերցողին խաբելու համար իբրեւ հեղինակաւոր վկայութիւն հրամցնում է իր իսկ սեփական անմտութիւնը, թէ ինչպէս XIX դարում աղուանները յանկարծ իրենց յայտարարեցին հայեր:

Նախ նշենք, որ աղուանները պատմական անցնալում երբեք չեն կոչուել աղբրբջանցիներ: Միայն 1918 թուից յետոյ, երբ Բաքուի մուսաւաթիստների կատաւարութիւնն իր նոր կազմակերպած հանրապետութիւնը քաղաքական որոշ նկատառումներով հռչակեց Աղբրբջան (Իրանական Աղբրբջանի նմանողութեամբ), Կովկասեան թաթարներն ու թուրքերը (բայց ոչ երբեք աղուանները) սկսեցին կոչուել աղբրբջանցիներ: Ինչ վերաբերում է Կուրի աշափնեակի եւ Արցախի ազգաբնակչութեանը, ապա դրանք, պատմական խոր անցեալից ի վեր, գերակշիռ մասով ընկն հայեր են եղել, որի մասին հաւաստի վկայութիւններ են թողել, բացի հայ մատենագիրներից, նաեւ յոյն աշխարհագէտներ Սարարձը (մ.թ.ա. I դարի վերջ - մ.թ. I դարի սկիզբ) եւ Պտղոմէոսը (մ.թ. II դար), բիւզանդական կայսր Կոստանդին Ծիրանածինը (X դար) եւ շատ այլ օտար հեղինակներ:

1220ական թուերին գրուած «Աջաիք աղղունիա» («Աշխարհի հրաշալիքները») վերնագրով պարսկերէն ձեռագիր աշխարհագրական երկում (լոյս է տեսել 1954 թ. արեւելագէտ Ն. Գ. Միկլուխօ-Մակլայի ռուսերէն թարգմանութեամբ) ասուած է, որ լեռներով ու անտառներով շրջապատուած Խաչէնի

վիլյայէթում ապրում են հայերը, իսկ XV դարի սկզբին գերմանացի խաչակիր ասպետ Հանս Շիրտբերգերն անձամբ տեսել ու նկարագրել է Դաշտային Ղարաբաղը (ստորին Արցախը եւ Ուտիքը) Կուրի աջափնեակում եւ վկայում է, որ չնայած մոնղոլների տիրապետութեանը, այդ երկրամասը պատկանում էր Հայաստանին, եւ գիւղերում էլ բնակիչները հայեր են: Ի դէպ, նորերս ակադեմիկոս Գ. Սարգսեանը եւ պատմական գիտութիւնների դոկտոր Պ. Մուրադեանը ցոյց տուեցին, թէ ինչպէս Ձ. Բունիաթովը Հ. Շիրտբերգերի «Ճանապարհորդութիւն Եւրոպայում, Ասիայում եւ Աֆրիկայում» պատմական երկի ուսուերէն թարգմանութիւնը վերահրատարակելիս (Բաքու, 1984 թ.), շարադրանքից խուզել է բոլոր այն հատուածները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, այդ թւում եւ Ղարաբաղին ու նրա հայ բնակիչներին վերաբերող հատուածը: Պատմական սկզբնաղբիւրը ուզածի պէս կտրել-կցելը եւս աղանամոլների հակագիտական դպրոցի սկզբունքն է:

Կովկասեան Ալբանիայի (Աղուանքի) սահմանների ընդլայնումը մինչեւ Արաքսի հովիտը, Արցախի ու յարակից շրջանների բնիկ հայ ազգաբնակույթեան, ինչպէս եւ նրա ստեղծած հայ հին գրականութեան եւ մշակույթի յուշարձանների աղուանականացումը հակապատմական անհեթեթութիւն է, որ ներկայացում է իբրեւ գիտական մտքի արգասիք: Դա ամէնից առաջ նպատակ է հետապնդում պատմականօրէն ազրբեջանական յայտարարել այսպէս կոչւած հայացած աղուանների հայրենիքը, այն է՝ բնիկ հայկական Արցախը (Լեռնային Ղարաբաղը), Նախճաւան գաւառը, եւայլն: Այլ կերպ ասած, փորձ է արւում պատմական անցեալի վրայ տարածել այսօրուայ ստատուս քուոն, յետին թուով հիմնաւորել Ստալինի հայատեաց քաղաքականութեան հետեւանքով, Արեւելեան Հայաստանը մասնատելու դիտաւորութեամբ 1921-23 թուականներին թոյլ տրուած տարածքային խեղաթիւրումները, երբ գրեթէ 100 % հայ ազգաբնակույթիւն ունեցող Լեռնային Ղարաբաղը եւ Երեւանի նահանգի անբաժան մասը կազմող եւ Ազրբեջանի հետ ոչ մի սահման չունեցող Նախիջեւանի գաւառը անարդարացիօրէն մտցուեցին Ազրբեջանական ՍՍՀ կազմի մէջ՝ իբրեւ ինքնավար մարզ եւ հանրապետութիւն: Աւելի'ն. ի խախտումն ՍՍՀՄ սահմանադրութեան հաստատած սկզբունքի, ըստ որի միութեան կան եւ ինքնավար կազմաւորումները ստեղծուում էին միմիայն ազգային յատկանիշների հիման վրայ եւ տուեալ ազգութեան անունով (թաթարական, բաշկիրական, արխազական, օսեթական, եւայլն), Լեռնային Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի ինքնավար կազմաւորումները Ազրբեջանի կազմի մէջ մտցուեցին ոչ թէ ազգային, այլ՝ տարածքային անուանումներով, որովհետեւ ճշացող անօրինակութիւն կը լինէր Լեռնային Ղարաբաղը որպէս հայկական ինքնավար մարզ Հայաստանի կողքին մտցնել Ազրբեջանական ՍՍՀ կազմի մէջ եւ նոյնքան ճշացող անօրինակութիւն՝ Հայաստանի տարածքում գտնուող Նախիջեւանի գաւառը դարձնել Ազրբեջանական ինքնավար հանրապետութիւն Ազրբեջանական ՍՍՀ կազմի մէջ: Այսուհանդերձ, աշխարհագրական անուններով քողարկելուց յետոյ եւս կատարուած անարդարութիւնը շարունակում է ճշալ իր մասին:

Աղուանամոլների աշխատութիւններում, փաստօրէն, մենք դէմ առ դէմ բախուում ենք պանթուրքիստական նկրտումներին, ընդհուպ մինչեւ հայութեան բացասման գաղափարին: Հայերի աղուանացման ռասայական մտայնութիւնն ուղղակիօրէն ձայնակցում է արդի ռեակցիոն թուրք պատմաբանների կողմից հայ ժողովրդի եւ նրա պատմութեան թուրքականացման տիմար փորձերին, որոնք պնդում են, թէ Արեւմտեան Հայաստանում երբեք հայեր գոյութիւն չեն ունեցել: Իսկ ո՞ւմն էին իրենք կոտորում ու տեղահանում 1915

թուին: Իրանք հայեր չէին, — ասում էին նրանք, — այլ՝ քրիստոնէութիւն ընդունած եւ թուրք ժողովրդից հեռացած թուրքեր:

Այդ միտքը սեւ թելի պէս անցնում է 1983 թ. Անկարայում լոյս տեսած «Քրիստոնեայ քուրճեր» աշխատութեան միջով, որի հեղինակ, դոկտոր-պրոֆեսոր Մեհմէտ Էրոզը փորձում է ապացուցել, թէ հայերը քրիստոնէացած թուրքեր են եւ նրանց ստեղծած մշակոյթը պատկանում է թուրք ժողովուրդին: Գրքի տիտղոսաթերթին պատկերուած են Անիի երկու եկեղեցիները եւ կարսի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին՝ միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան նշանաւոր կոթողներ, որ ներկայացւում են իբրեւ քրիստոնեայ թուրքերի ստեղծանք, այդպիսով Աղթամարայ վանքի եւ Արեւմտեան Հայաստանի միւս երեւելի յուշարձանների հետ միասին բաժանելով Գանձասարի վանքի եւ Արցախի 30 ամենահին «աղուանական» հուշակուած հնամեայ վանքերի ու եկեղեցիների ճակատագիրը:

Երբեմն էլ պատմական իրադարձութիւնների նենգափոխուած մեկնաբանումները աղուանամուրների կեղծ գիտական հետազոտութիւններից թափանցում են աղբրեջանական գեղարուեստական գրականութեան մէջ եւ յուզական գունազարդումներով մատուցւում ընթերցող զանգուածներին: Այսպէս, օրինակ, Աղբրեջանի ժողովրդական բանաստեղծ, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Ռասուլ Ռոզան, որը տխուր հուշակ էր ձեռք բերել հայ ժողովրդի ազգային հերոս Անդրանիկի մասին 1965 թ. հրատարակած իր զըրպարտիչ ռոմանսերով, «Բակինսկի ռաբոչի» թերթի 1980 թ. Մայիսի 18ի համարում տպագրեց «Բարեկ» բանաստեղծութիւնը, որտեղ խեղաթիւրուած է ներկայացնում IX դ. առաջին կէսի իրադարձութիւնները, իբր Բարեկը արաբներից կրած պարտութիւնից յետոյ պատսպարուեց Հայաստանում եւ Արցախի իշխան Սահլի Սմբատեանի կողմից մատնուեց արաբների ձեռքը: Եփոթելով որդուն հօր հետ, Ռասուլ Ռոզան Սահլի իշխանի հօրը՝ Սմբատին յորջորջում է մատնիչ՝ յանձին նրա անագնուօրէն անուանարկելով այսօրուայ ամբողջ հայ ժողովրդին եւ, ասպարէզ տալով իր ազգայնամոլ կրքերին՝ մերօրեայ Սմբատներին որակում է մատնիչներ, ծակամուտներ, զազաններ, եւ այլն: Աղբրեջանի ժողովրդական բանաստեղծը միտումնաւոր սքողելով իսկական եղելոյթը, իր ընթերցողների մէջ ատելութիւն է հրահրում հայերի հանդէպ, չնայած որ ո՛չ Բարեկը, որ ազգով պարսիկ էր, եւ ոչ էլ IX դ. անցքերը ոչ մի կապ չեն կարող ունենալ աղբրեջանական ժողովրդի հետ: Բացի այդ, նա լուռութեան է մատնում, որ Բարեկն իր աւազակախմբով երկար ժամանակ ամայացնում էր հայոց Արցախի եւ Սիւնիքի գաւառները Ատրպատականից մինչեւ Գեղարքունիք, կողոպտում գիւղերն ու վանքերը, որի համար էլ 837 թուին իր զօրքով նրա ղէմ դուրս եկաւ Արցախի իշխան Սահլի Սմբատեանը, եւ, ինչպէս վկայում է Մովսէս Կաղանկատուացին, արժուի նման խոյանալով տկար թռչունների վրայ՝ ցաք ու ցրիւ արեց նրա հրոսակներին եւ ապա Բարեկին գերի բռնելով՝ յանձնեց արաբ իմիրին: Իրականում Սահլին ոչ թէ նենգ մատնիչ է, այլ յաղթել է Բարեկին բաց ճակատամարտում՝ պատժելով նրան զործած ասպատակութիւնների համար: Զուր չէ, որ Կաղանկատուացին Բարեկին անուանում է «պատամք Բարան՝ մարդախողխող, աշխարհաւեր, արիւնարբու գազան», — ասուած է չափազանց պերճախօս:

Տարիներ շարունակ մենք տազնապով հետեւում էինք, թէ ինչպէս է աղուանամուրութիւնը գնալով վերածւում մոլի հայատեացութեան եւ տարակուսած հարց էինք տալիս, թէ ինչի՞ է յանգելու այդ մտայնութիւնը: Այժմ արդէն պարզ է, թէ այն ինչի հասցրեց: Ողբերգօրէն խորհրդանշական է, որ աղբրեջանցի որոշ պատմաբանների գրասեղանին ստեղծուած աղուանների

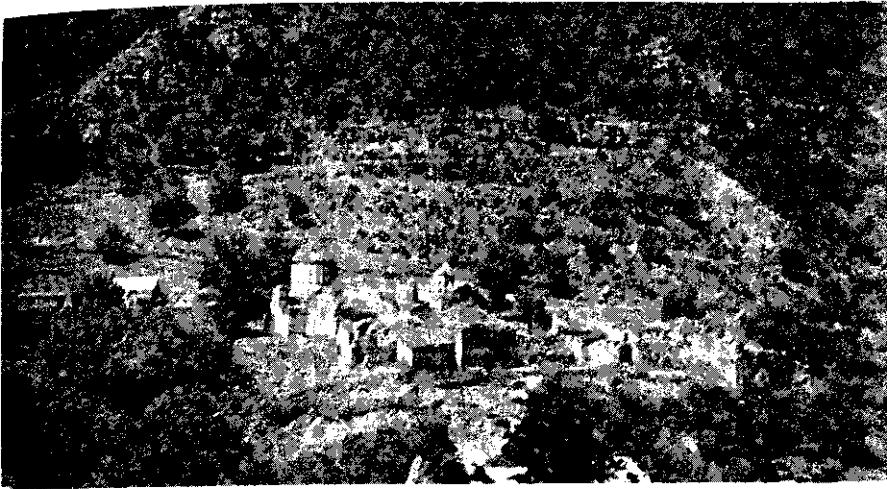
բռնի հայացման շինծու գաղափարը, ինչը տարիներ շարունակ քարոզվում է Ադրբեջանում՝ ժողովուրդների բարեկամութեան ցուցանակի տակ, ի կատար ածուեց Սումգայիթի Բարեկամութեան, Խաղաղութեան եւ բոլոր «եղբայրութեան» փողոցներում, որտեղ հայաստեացութեամբ բռնուած մութ խուժանը, ետօրեայ արեան գինարբուք սարքելով, տանջամահ արեց բազմաթիւ անմեղ համաքաղաքացի հայերի:

Անցեալ տարի Քեմալ Ալիեւը Բաքուում լոյս ընծայեց «Անտիկ ադրբեյրաները Ադրբեջանի մասին» քաղուածների գիրքը, որտեղ, ի թիւս այլոց, տեղ են գտել նաեւ հոռմէացի պատմագիր Պոմպոնիուս Մելայի (մ.թ. 40ական թուեր) վկայութիւնները ինչ-որ ժամանակ Վուլգայի եւ Ուրալի միջեւ ապրած վաչկատուն թուրքերի եւ նրանց դաժան բարքերի մասին: «Նրկրագրութիւն» երկում Պոմպոնիուս Մելան հաղորդում է, թէ այդ բարբարոսները «սիրում են պատերազմ եւ կոտորած, կռուողները սովորութիւն ունեն արիւն խմել առաջին իսկ սպանուած քշնամու վերքերից. ով շատ է սպանում, նա աւելի կտրիճ է համարում. մարդասպան չլինելը մեծագոյն խայտառակութիւն է» (Ք. Ալիեւ, էջ 87): Այս չարագուշակ բնութագիրը, որ հրապարակուեց բոլորովին անհարկի եւ առանց պատշաճ մեկնաբանութեան, կարծես ի ցոյց է դրւում որպէս օրինակ ադրբեջանցի ընթերցողներին եւ յատկապէս երիտասարդութեանը:

Սումգայիթեան արիւնահեղութիւնը, ընդհուպ մինչեւ մ.թ. Սեպտեմբերի 18ին Խոջալու գիւղի մօտ անգէն հայերի վրայ արձակած որսորդական հրազէնների համազարկերը ականառու ցոյց տուին այդ դաստիարակութեան գինը, ինչպէս եւ այն, որ ժողովուրդների եղբայրութիւնը կը մնայ վերամբարձ գաղափար այնքան ժամանակ, քանի դեռ աշխարհում շարունակուում է հնչել ձակատագրական հարցը.

— Կայէ՞ն, ո՞ր է քո եղբայր Աբէլը («Հայրենիքի ձայն», 1988, թիւ 41, 42, 43):

ԱԼԲԵՐՏ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

... Հայաստանի յարակից շրջանների յուշարձանների վիճակն աւելի քան անմխիթար է: Անելիքները շատ են, հնարաւորութիւնները՝ սահմանափակ: Գործող օրէնքի համաձայն, յուշարձանների պահպանութիւնն իրականացնում է տուեալ հանրապետութիւնը: Միութեան մասը շտաբով մինչեւ այժմ չկայ կոորդինացնող մի կազմակերպութիւն, որի միջոցով իրազօրծուէին այլ հանրապետութիւններում գտնուող ազգային մշակոյթի արժէքների պահպանութեան, ուսումնասիրութեան եւ վերականգնման հարցերը: Դա յուշարձանների պահպանութեան գործի էական թերութիւններից է: Որպէս համատեղ գործունէութեան յաջող փորձ նշեմ Ուկրաինական ՄՍՀի եւ մեր մասնագէտների մասնակցութիւնը Ղրիմի Ս. Պաշ վանքի, Եալթայի Ալ. Սպենդիարեանի տուն-թանգարանի վերականգնմանը: Ցաւօք, նման համագործակցութիւնը դեռեւս բացակայում է Վրաստանի, Ադրբեջանի, Նախիջեւանի ԻՍՍՀի հետ, ինչը տեղիք է տալիս արգարացի դժգոհութիւնների:

Եզակի չեն այն փաստերը, երբ մեր ժողովրդի հոգեւոր ժառանգութիւնը, պատմական ու ճարտարապետական յուշարձանները, սկսած ամբողջական համալիրներից, վերջացրած սեպագիր արձանագրութիւններով ու խաչքարերով, օտարները օրը ցերեկով յափշտակում են, եղծում, իսկ եթէ հնարաւորութիւն չկայ՝ ոչնչացնում են: Ի հարկէ, դա բարբարոսութիւն է («Գարուն», 1987, թիւ 12, էջ 45):

Ա. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Յուշարձանների պաշտպանութեան
վարչութեան պետ

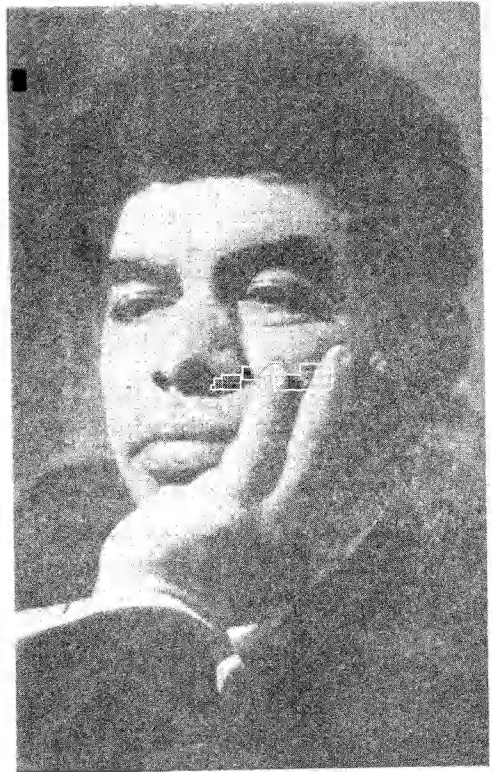
վաթսունական բուականներու կէտերուն, կուսակցական ու պետական դէմքերու հետ Ղարաբաղեան հարցը բարդացուցած ազերի առաջին «մտաւորականը» եղաւ Զիա Բունիաթով, որուն ստայոյ տեսութեան դէմ ուժգնօրէն ծառայան պատմաբան Ասատուր Մնացականեանն ու բանաստեղծ Պարոյր Սեւակը, միացեալ ստորագրութեամբ լոյս ընծայած ռուսերէն յօդուածով մը, որ բարգամաբար ներկայացուցաւ նաև Սփիւռքի ընթերցողին:

Յապաւումներով տրուած հետագայ գրութիւնները կ'անդրադառնան այդ պատասխանին գրաւման մանրամասնութիւններուն եւ կը փորձեն նշոյլ հեղինակակից մտաւորականներուն մասնակցութեան չափերը:

Հիմնական հարցը, սակայն, կը սկսի նիշոյ այդ կէտէն, ուր ընթերցողին աւելորդ անգամ մը եւս առիթ կը տրուի հաստատելու շրջուած վերաբերումներու անհեթեթ ընթացքը, որ եօթանասուն տարի շարունակ աւեր գործեց «կարմիր գծից» ներս:

Ուրիշ շատ մը խոտելի ու խոցելի բաներու կարգին չէինք գիտեր, գիտցանք, գիտցէք, որ մինչ ստութեան ասպետ Բունիաթովը պատուանշաններով ու պաշտօններով վարձատրուեցաւ ազերիարար, արդարութեան հետամուտ Մնացականեանն ու Սեւակը կրնակոյ հալածուեցան համայնավարար:

Ճիշդ այդպէս՝ ազերիարար եւ համայնավարար:

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Տասնամեակներ շարունակ հայագիտութեան հանդէպ դրսևորուել է անհոգութիւն ու անտարբերութիւն: Մինչդեռ այդ նոյն տարիներին մեր հաբեւանները ծրագրուած կերպով իրենց հանրապետական ու միութեանական, գիտական ու ոչ-գիտական մամուլը հեղեղել էին Ղարաբաղի (եւ ոչ միայն Ղարաբաղի) մասին ստայոյ տեսութիւններով ու շինծու կարծիքներով՝ ղեկավարուելով այն սկզբունքով, որ եթէ կան սուտ ասողներ, կը գտնուեն նաեւ դրանց լսողներ ու հաւատացողներ: Այսօր համոզուում ենք, որ, ցաւօք, գտնուել են այդ ստերին հաւատացողներ եւ այն էլ՝ շատերը: Մեր խորին համոզմամբ իրերն այլ ընթացք կ'ունենային, եթէ Ազրբեջանում երկար ժամանակ պետականօրէն մշակուած ու իրագործուած հայահալած քաղաքականութեանը ժամանակին հակադրուէր հայապաշտպանման քաղաքականութիւն, իսկ հակագիտական տեսութիւններին ու կարծիքներին՝ զուտ գիտական ճշմարտութիւն: Դառն է, բայց պէտք է խոստովանել, որ մենք ոչ միայն դա չենք արել, այլևս մեր գիտական, կուսակցական ու պետական համապատասխան մարմիններն իրենց աւելորդ վախուորածութեան եւ յատկապէս անտարբերութեան ու անհոգութեան պատճառով յաճախ նպաստել են այդ ստերի անարգել տարածմանը: Իրեւմ երկու օրինակ: Հաւանաբար շատերն են յիշուծ, որ ղեռեւս 60ական թուականներին, երբ տխրահոյակ Զիա Բունիաթովը

չէր հասցրել պատրաստել սուտասան-գիտնականների իր ստուար բանակը, բառակոն յարջ հակահարուստ ստացաւ նախ՝ ականաւ որ հայազէտ Ասատուր Մնացականեանի, ապա՝ նրա եւ հանճարեղ բանաստեղծ Պարոյր Սեւակի կողմից: Իսկ ի՞նչ վերաբերման նքի արժանացան Չիա Բու նիաթովը Ազրբեջանում, իսկ Ա. Մնացականեանն ու Պ. Սեւակը՝ մեզանում: Ըստ էութեան, արամագծորէն հակասակ: Եթէ Բու նիաթովը, որ մեծ մեղք ունի այս բոլոր իրադարձութիւնների պատկարական նախապատրաստման գործում եւ գեո շարունակում է շիկացնել ստանց այն էլ լարուած մթնոլորտը, մինչեւ օրս վայելում է Ազրբեջանի կամկուսի ու պետութեան յատուկ հովանաւ որութիւնը, ապա, ցաւօք, արդէն հանգուցեալ, Ա. Մնացականեանին ու Պ. Սեւակին բաժին ընկան միայն պառնութիւնն ու հալածանքը: Մի կողմ թողնելով այն հանդամանքը, թէ ինչ մեծ դժուարութիւններով ու քաշքշուկներով, կրճատումներով ու փոփոխութիւններով սուղազրուեց Բու նիաթովի ստուարածաւալ գրքի մասին նրանց գրախօսականը, ասեմք միայն, թէ ինչ տեղի ունեցաւ դրանից յետոյ: Տարիներ անց, երբ նայն հարցերի մասին գրուցում էինք Ա. Մնացականեանի հետ, նա պառնութեամբ յիշեց, որ իրենց գրախօսութիւն-յօդուածը լոյս տեսնելուց (1967 թ.) յետոյ ՀԿԿ Կենտկոմի այն ժամանակուայ գաղափարական գծով քարտուղարի նախաձեռնութեամբ կազմուել էր երեք ակադեմիկոսներից բաղկացած յանձնաժողով իր եւ Պ. Սեւակի դէմ պատասխան յօդուածով հանդէս գալու, այսինքն՝ թիկունքից խփելու նպատակով: Բարեբախտաբար, ինչ-ինչ ճանապարհով բացայայտուել ու կանխուել էր այդ ստոր գաղափարութիւնը, բայց եւ այնպէս ազնիւ գիտնականների հոգում այն տհաճ նստուածք էր տուել եւ դրանից յետոյ նրանցից ոչ մէկը այլեւս այդ բնոյթի գրեթէ ոչինչ չգրեց... («Վարուն», 1989, թիւ 12):

(Հաստատմ)

ՀՐԱԶԵԱՅ ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ

Փիլիսոփայական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀԱՐԿԻ ՃԻԳԵՐ

Այժմ գրախօսութեան մասին ըստ էութեան, Վ. Սաֆարեանը երկու անգամ յիշատակում է Աս. Մնացականեանի հեղինակակից լինելը, բայց տեղ-նուտեղը մոռացութեան է տալիս իր իսկ արձանագրած փաստը եւ երկարօրէն խօսում Պ. Սեւակի մասին՝ իրրեւ միակ հեղինակի («այդ յօդուածը Սեւակը գրեց Արխատիկսեանի յորդորներից յետոյ միայն», «... գրեց բանաստեղծ ու բանասէր Պ. Սեւակը», «յօդուածի հեղինակը Պարոյր Սեւակն էր, որի ձայնին ժողովուրդն սպասում էր անհամբեր», «մեր պատմաբանները ցածրօրէն լռել էին եւ երբեմն էլ նոյնիսկ իրենք նպաստել կեղծարարութեանը: Իսկ Սեւակի խօսքին (թէկուզ՝ բզկտուած) ընթերցողը կարօտ էր եւ բնուումում էր ցնծութեամբ», «եթէ հայոց կաճառում հայերէն մտածող, հայօրէն ապրող գիտնականները շատ լինէին, ապա հենց միայն Չ. Բու նիաթովին մերկացնելու համար Պարոյր Սեւակին կ'ընտրէին ակադեմիայի իսկական անդամ», «... սպազբեցին նրա յօդուածը. այն էլ՝ մէկ երրորդը», «հրապարակ եկաւ բա-

նաստեղծ Պարոյր Սեւակը եւ կանխելով գիտնականներին, կարմիր լոյս վառեց...», եւ այլն): Թողնենք այստեղ եղած փքուն բառերն ու մեծախօսութիւնները եւ ուշադրութեան առնենք փաստը՝ Պ. Սեւակն է յօղուածի հեղինակը: Եթէ Վ. Սաֆարեանը ծանօթ լինէր Աս. Մնացականեանի այդ իսկ ընթացքում լոյս տեսած գրքին, ուշադիր կարգար իր իսկ դրուատած յօղուածը եւ ճանաչէր Սեւակի մասնագիտական հետաքրքրութիւնները, ապա կ'իմանար, որ գրախօսութեան պատմական կոնցեպցիայի հեղինակը, այն փաստական նիւթով հիմնաւորողը բանասէր-պատմաբան, պրոֆ. Ասատուր Մնացականեանն է, նա այդ յօղուածը գրեց մեր բոլորի աչքի առաջ, շատերիս հետ կիսուելով, գրեց հայերէն եւ ներկայացրեց խմբագրութիւն: «Հանդէս» խմբագրութիւնը յարմար նկատեց յօղուածի հետագայ բարեփոխումն ու մշակումը յանձնարարել այլ հեղինակութեան, ուստի՝ Մնացականեանի իսկ առաջարկութեամբ նախընտրուեց Պարոյր Սեւակը: Անշուշտ, հրապարակախօսական առումով Սեւակը անելիք ունէր եւ արեց՝ դառնալով լիարժէք հեղինակակից: Թէ հայերէն բնագրի վրայ խմբագրութիւնը ի՞նչ աշխատանք է կատարել, քանի՞ էջ կրճատել ու ինչպէ՞ս մեղմել՝ չգիտեմ, բայց կարող եմ վկայել, որ ուուսերէն թարգմանելուց յետոյ (թարգմանութիւնը, այդ թւում եւ տպագրուած փիճակում, ունի բազմաթիւ լեզուատոճական մեղանշումներ թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ ուուսերէն լեզուների հանդէպ) խմբագրութիւնը շարունակել է աշխատանքը, տեղ-տեղ կրճատել, տեղ-տեղ վերաշարադրել եւ գրեթէ միշտ՝ յօղուած յօղուածի ու նրա հեղինակներին: Արխիւային վարչութեան պետ, պատմաբան Պ. Սաֆեանի առաջարկով ես համեմատել եմ ուուսերէն տպագիր տեքստը խմբագրութեան աշխատանքային օրինակի հետ (Աս. Մնացականեանի հաւաքածոյից) եւ, պիտի խոստովանեմ, գրախօսութիւնը նկատելիօրէն շահել է, եւ փաստական նիւթի առումով կարեւոր որեւէ բան չի կրճատուել: Թէ որտեղից է Վ. Սաֆարեանը լսել յօղուածը «բզկտելու» եւ «մէկ երրորդը» թողնելու լուրը՝ չգիտեմ: Ռուսերէն մեքենագիր օրինակը նման յայտարարութեան հիմք չի տալիս:

Այսպէս, ուրեմն, գրախօսութեան նախաձեռնողն ու բուն գրողը բանաստեղծը չէր, այլ՝ պատմաբանը: Ի դէպ, բնաւ էլ ճիշտ չէ, թէ ակադեմիկոսներն ու պատմաբանները ցածրօրէն լռել են եւ պատմութեան հարցերը թողել բանաստեղծին: Նոյն Պարոյր Սեւակի ուսուցիչ, ակադ. Կարօ Մելիք-Օհանջանեանը «Արխիւների բանքեր»-ում այդ նոյն ընթացքում երկու հանգամանայի յօղուած է հրատարակել: Գումարէք դրանց Աս. Մնացականեանի գիրքը եւ կը պարզուի, որ գրապարտութիւն է ստել՝ «Ո՛ր էին մասնագէտները, վախեցա՞ն, զգուշացա՞ն, թէ՞ չէին կարող: Եւ մէկն է ճիշտ, եւ երկրորդը»: Ծիշտը միայն այն է, որ հայ գիտնականները գիտութիւնը գիտում էին ակադեմիական խնդիրների շրջանակում, մինչդեռ այլուր պատմական գիտութիւնը ազգայնական քաղաքականութեան էր վերածել: Այսօր դիւրին է վճիռներ արձակել, բայց այն ժամանակ՝ ոչ ջրեստոմատիական ամէն մի միտք հարկադրուած էին համաձայնեցնել Բարձր Դրան հետ, անցկացնել զլաւլիտի մաղով: Եւ՝ եթէ հանդէսի գլխաւոր խմբագիր ակադ. Մ. Ներսիսեանը կամ նրա աշխատակիցները «բզկտել են» Աս. Մնացականեանի ու Պ. Սեւակի յօղուածը, ապա արել են ոչ թէ հայրենասիրութեան կամ համարձակութեան պակասի պատճառով, այլ միայն եւ միայն տպագրութեան արտօնում կորզելու համար: Վ. Սաֆարեանը պիտի իմանար, որ ակադ. Աշ. Յովհաննիսեանը այդպէս էլ չկարողացաւ տպագրել իր վերջին մենագրութիւնը, իսկ «Լրաբեր» խմբագիր Յ. Ինճիկեանը իմ «Ջուարիի հայերէն արձանագրութիւնը» յօղուածը հրատարակելու պատճառով ազատուեց զբաղեցրած պաշտօնից: Սրանք մանրուքներ չեն, եւ ազնիւ չէ գործին անտեղեակ ընթերցողին սեփական մտաւորականութեան դէմ ոտքի հանելը:

Ամփոփենք. Վ. Սաֆարեանը իրողութիւններն ընկալելու և վերարտադրելու ակնյայտօրէն հիւանդագին երեւակայութեամբ սրռռել է միջնորդ լինել Պարոյր Սեւակի ու այսօրու այ ընթերցողի միջեւ : Արդիւ նքը կարող է այն լինել, որ ժամանակի ընթացքում Պարոյր Սեւակին կը վերադրուեն անյարիր ու անվայելուէ գիրքորոշումներ, նեղմտութեան ու կասկածամտութեան հասկում, բամբասակրտութիւն և նոյնիսկ ուրիշի աշխատանքը սեփականանելու մարմաջ: Քաւ լիցի, թոյ նախախնամութիւնն ապտօի երջակայիչատակ բանաստեղծին բարեկամութեան յարզը չիմացող բարեկամներից, իսկ թշնամիներին հետ Սեւակը հեշտութեամբ գլուխ կը հանի («Գրական քերթ», 1990, թիւ 29):

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԿԵԱՆ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԻԱԳՐՈՒԹԵԱՆԸ

Նրբ անցեալ տարի «Պատմա-բանասիրական հանդէս»ում կարգացի 7 ակադեմիկոսները և ակադեմիկոսացուների նամակ-յայտարարութիւնը այն մասին, որ իբր հանդուցեալ Ալբերտ Արիստակէսեանը իր յուշերում սուտ բաներ էր գրել Պ. Սեւակի և Ա. Մնացականեանի՝ Զ. Բունիսթովի զէմ ու զըւսած յօդուածի ճակատագրի վերաբերեալ, ուղեցի անմիջապէս վկայել, որ Արիստակէսեանի գրածները լիովին ճիշտ են, բայց յետոյ մտածեցի, որ «Պատմա-բանասիրական»ը այդպիսի վկայութիւններ չի տպագրում, մա՛նաւանդ՝ որ ի պաշտպանութիւն հանդէսի խմբագիր Մ. Ներսիսեանի եւ ընդդէմ Ա. Արիստակէսեանի՝ նամակ-յայտարարութեան տակ ստորագրել էր նաեւ ինքը՝ պաշտպանեալ Մ. Ներսիսեանը: Եւ չգրեցի: Ու սխալուեցի (կարելի էր այլ տեղ հրատարակել): Բայց երբ «Գրական քերթ»ում (Յուլ. 6) հրատարակուեց Պ. Մուրադեանի յօդուածն ի պաշտպանութիւն 7 հեղինակների և նրանց նամակ-յայտարարութեան, մտածեցի, որ Պ. Սեւակի և Ա. Մնացականեանի յօդուածի շարձարանքների մասին իմացածս չվկայելը յանցագործութիւն է:

Յիշեալ 7 հեղինակները եւ Պ. Մուրադեանը պնդում են, թէ Զ. Բունիսթովի զէմ Պ. Սեւակի և Ա. Մնացականեանի գրած յօդուածը իբր «Պատմա-բանասիրական հանդէս» խմբագրութիւնում բնաւ էլ չի խոշտանգուել ու չի աղաւաղուել, այլ միայն բարեխառնել է եւ որ Ա. Արիստակէսեանը ու յետոյ Վ. Սաֆարեանը հեղծում են, պրելով, թէ խմբագրութիւնում յօդուածը հիմնովին բղկատել է:

Աստուտ Մնացականեանը իմ մօտ ընկերն է եղել, և այն օրերին, երբ նրա ու Պ. Սեւակի յօդուածը գտնուում էր «Պատմա-բանասիրական»ի խմբագրութիւնում (իսկ զաւաատ երկար տեւեց), Ասատուրը մեր բոյոր հանդիպումներին իտասում էր գրաւ մասին: Խօսում էր յուզում, գայրացած, վերդովուած: Պատմում էր, թէ հանդէսի խմբագիրն ինչպէս է անվերջ ձգձգում յօդուածի հրատարակումը, ինչ անխղճութեամբ են այն այլանդակում: Լաւ յիշում եմ նրա խօսքը՝ «Ներսիսեանը ինձ ու Պարոյրին էս մի տարի է տրնգիս խաղացնում»: Իսկ երբ վերջապէս յօդուածն ուղարկուեց տպարան, Ասատուրն ասաց՝ «Թեւեքը կտրած յօդուած եղաւ, Պարոյրի շունչը միջից փակեց, հանեց Ներսիսեանը»:

Այսքանը: Բացի սրանից, մեծարդոյ պրն. ներսիսեանը պէտք է, որ լա-
յիչի իրիկնային հանդիպումը Պ. Սեւակի ու Ա. Մնացականեանի հետ, ոչ
խմբադրութիւնում, այլ՝ փողոցում, և այն ծանր խօսքերը, որ նրան ասաց
Սեւակը ու ոչ միայն խօսքերը...: Մարդ դարձանում է՝ Ի՞նչ խղճով է այդ ամէ-
նից յետոյ «Պատմա-բանասիրական»ի խմբագիրը ստորագրել փաստերի
կեղծմանը նուիրուած նամակ-յայտարարութեան տակ: Իսկ թէ ինչու է Պ.
Մուրադեանը պաշտպանել ստորագրած ակադեմիկոսներին, դա էլ դժուար չէ
գլխի ընկնել, եթէ մտաբերենք, որ նրանք՝ այդ ակադեմիկոսները ձայն
տուողներ են: Ի՞նչ հրապոյր ունի ակադեմիայի թղթակից անդամ դառնալու
հեռանկարը, որ յանուն դրա ոտնակոխ են անում խիղճ, ճշմարտութիւն, ըն-
կերութիւն («Հայֆ», 1990, թիւ 24):

Բ.Ա.ՖԱՅԷԼ ԻՇԽԱՆԵԱՆ

Ռ. ԽԱՍԱՊԵՏԵԱՆ

ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

ԵՒ ՄԵՆՔ

*Հաւասար երես չը եւ, թէ «եկրօր» գերի, որ տարին տասներկու
ամիս բանեւ ու մնաս դափ-գառարի, հետն էլ գեւ անուեզ գնեն՝
տողերախա: Տէր կանգնեն հողից, տաճարից, գորգից, արած-փողա-
ծից, ազատագեն պատմութիւնց ու գեւ գլխից էլ թամբեն ու թոյլ
չտան, որ լացդ լացես...*

*Ազգային զարթօնքի զարարագեան շարժումը պարզ էրեւա-
կեց բոլորի՝ շարքային մարդկանց, մասս որականների, գիտնական-
ների, մեծ ու փոքր պատշտեանների, զեկավարների գէժքն ու բարո-
յականութիւնը:*

ՌԱՅԱ ԽԱՍԱՊԵՏԵԱՆ

Կայարանամերձ հրապարա-
կում արձանացած Սասունցի
Դաւթի ձիու ոտքի տակից արդէն
բանի տարի գոր ու գիշեր ջուր է
հոսում, մեմք գիտեմք, եկուոր
հիւրերին էլ բացատրում ենք, որ
դա ժողովրդի համբերութեան
բաժակն է, բերնէ բերան լցուել
ու բափում է, դրա համար էլ
Դաւիթը պարգել է Թուրկէժա-
կին...: Համբերութեան բաժակի
ջուրը գոր ու գիշեր հոսում էր,
իսկ մեր բոլորի համբերութիւնը
զնայով բթանում էր՝ ոչ մի սպա-
սելիք չունէինք, արդէն ընտելա-
ցել-յարմարուել էինք կեանքի

նորմա դարձած ստին ու կեղծի-
քին, կառավարողների ու կառա-
վարուողների միջեւ վիհը գնայով
խորանում էր, բարձր ու ցածր
պաշտօններում սօսնձուածները
կարծես վերուստ թոյլտուութիւն
էին ստացել՝ արէք, ինչ ուզում
էք: Եւ անում էին անօրինակ ե-
ռանդով ու անսեղ քամահրան-
քով, իսկ ժողովուրդը Թուման-
եանի խեղճուկրակ հերոսի պէս
ինքն իրեն հարցնում էր, «Բա
սրա վերջը ո՞նց է լինելու»:
Բա սրա վերջը ո՞նց է լինելու-
65 տարի շարունակ այս հարցը
մէկ մորմոքով, մէկ յուսահատ,

մէկ ցասումով ինքն իրեն տուել է դարաբաղցին ու չի կարողացել պատասխան գտնելու: Ո՞վ է տեսել, որ հաւասարութեան, եղբայրութեան, արդարութեան երկրում անարգուած լինես քո տան մէջ, քո ապույապերի քանի հագարամեայ քրտինքով ողողւած հողի վրայ, կարօտ մնաս մի կարգին քանապարհի, խանութից չկարողանաս լուցկի, աղ, բրինձ, շաքար առնել, Երեւաններում ապրող ծանօթ-բարեկամներիդ ինչքան գրես ու խնդրես, որ գալուց մի քիչ երշիկ, պանիր, նրբերշիկ, թէկուզ սառեցրած լինի, հը, ձուկ բերես, երեխաներին շորշորք առնեն. «Փողը կը տանք, հետն էլ շատ շնորհակալ կը լինենք»: Հաւասար եղբայրես, թէ «եղբոր» գերի, որ տարին տասներկու ամիս բանես ու մնաս դափ-դատարկ, հետն էլ դեռ անունդ դնեն՝ ապերախտ: Տեր կանգնեն հողիդ, տանարիդ, գորգիդ, արած-թողածիդ, աղաւաղեն պատմութիւնդ ու դեռ գլխիդ էլ թամբեն ու թռլ չտան, որ լացդ լացես...

Այսպէս էր 65 երկար ու մըդ-ձաւանջային տարի:

Զգիտեմ, թէ արեւելեան ու արեւմտեան հին ու նոր գուշակարաններում ինչ էր գրուած 1985ի դիմաց, բայց մէկն ու մէկում պիտի որ անպայման ասուած լինէր. տարին լինի յեղափոխիչ, մեռած հաւատը կենդանանայ, փակ լեզուները բացուեն, հիւանդ արդարութիւնը սկսի ապափնուել, յոյսը գնալով զօրանայ...: Իսկ մեր ժողովրդի բախտացոյցը պիտի որ վկայէր. ազգը արեւելից արեւմուտք, հիւսիսից հարաւ դառնայ մի հոգի, մի մարմին, բացուեն յուսոյ դռները...

Այո՞, հազար երանի մեզ, որ

ապրեցինք ու տեսանք 1988 թրւականը, Թատերական հրապարակում (որ արժանի է հետագայում Ազատութեան հրապարակ կոչուելու) համահաւաք ու միասնական տեսանք անմիաբան համարուած մենք մեզ: Դարերի ընթացքում նիւթական ու կենաց մեծամեծ կորուստների գնով նրւանուած մեր բարոյական յաղթանակների մատենում գրանցուեց եւս մէկը, թերեւս ամենանշանակալիցը, ու դա եղաւ տասնամեակների հարկադիր լուծութեան հատուցումը: Դա դեռ երկար, շատ երկար կենարար աւիշ կը ներարկի մեր ժողովրդին, որովհետեւ այլեւս պարզուեց նրա յարատեւութեան գաղտնիքը, որ մարդկային մեծ ու արդար բարոյականութիւնն է:

Ազգային զարթօնի դարաբաղեան շարժումը պարզ երեւակեց բոլորի՝ շարքային մարդկանց, մտաւորականների, գիտնականների, մեծ ու փոքր պաշտօնեաների, ղեկավարների դէմքն ու բարոյականութիւնը: Այո, հարիւր հազարաւորների մէջ եղան անհեռատեսութիւնից, իմաստութեան պակասից, պատմութեան դասերի չիմացութիւնից մոլորուած մարդիկ, որոնք փորձեցին խոտոր հունով տանել ժողովրդի ազնիւ յոյզերի յորդացած գետը, եղան ու կան, միշտ կը լինեն մարպիկ, շրջահայեաց հոգեգողեր, որոնք տարիներով դարաբաղցիներին «շուտ տուած հայ» են անուանել, չեն գլացել հարկի-անհարկի ծաղրել նրանց խօսքն ու բարբառը՝ անհաղորդ նրանց քարացած վշտին, իսկ հիմա բեմերից ու էկրաններից, զանազան ամբիոններից կուրծք են ծեծում, որ, յիշաւի, հերոսականութեան սրիւրալի այս օրերին փախցնեն իրենց

«փայլը»: Եղան (Երանի՛ ալիես չլինեն) վայղեկավարներ, որոնք մի քանի հարիւր հազար բերանից ենչող Ղա՛-րա՛-րա՛ղ վանկարկմանը լկտիօրէն յիշոցով արձագանգեցին՝ «Ղարաբաղի մէրն էլ, ձեր մէրն էլ», Եղան ու հիմա էլ կան կուսակցական-պետական «գործիչներ», որոնց աթուր շարունակում է իրուած մնալ լնացման շրջանի ճահագնեխի մէջ ու որոնք պաշտօնը անհամեմատ քանկ են գնահատում ո՛չ միայն իրենց, այլեւ՝ ժողովրդի պատւից, Եղան ու կան ստալինականութեան ուրուականով ահաբեկեղներ եւ կան, ա՛խ, դեռ շատ կան նրանցից վախեցողներ:

Բայց կարեւորն այն է, որ մեր ժողովուրդը իր ամենատողջ մե-

ծամասնութեամբ փարուած է վերակառուցման հռչակած գաղափարներին ու նպատակներին եւ պատրաստ է ամէն գնով իրականացնել, քանի որ դրանք բխում են իր անմիջական շահերից: Այստեղ ակամայ մտաբերում ես Մեծն Սողոմոնի խօսքերը. «Երանի այն ժողովրդին, որի արքան իմաստուն է, եւ Երանի այն արքային, որի ժողովուրդն է իմաստուն»: Պատմութիւնն այժմ արքային ու ժողովրդին ընձեռել է ՄԻԱՍԻՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԼԻՆԵԼՈՒ, ասել է թէ՛ միաբան, միանպատակ լինելու եզակի հնարաւորութիւն, որը ձեռքից տալը երիցս անկատարական ու ողբերգական կը լինի («Գրական թերթ», 1988, թիւ 47):

ՌԱՅԱ ԽԱՍԱՊԵՏԵԱՆ

Հ. ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ

ՏԱՐԻՔԸ ՏԱՍՆՀԻՆԳ ԴԱՐ

«Լայնախոհութիւն ու ձեռներէցութիւն, անձնուրաց փառութիւն, վտանգի արհամարհում, ինքնավստահութիւն, իւրօրինակ յամառութիւն, անմիջական վճռականութիւն, նահապետական պարզ կենցաղավարութիւն՝ ահա դարաբաղցու բնորոշ այն առիճեցող յատկանիշները, որոնք այսպէս խտացնում են հայի հիմնուորց առաքիլութիւնները, որոնք այլուրեք տեղում եւ պատմութեան արհաւիրքներից, բայց անաղարտ վիճակում պահպանուել են Ղարաբաղում» (Սերգեյ Գորոդեկցի):

Կարծու՛մ եմ՝ մեր ականաւոր ու սրբեկամի ու հումանիտար այս խօսքերը արժանի են քանդակուելու Ստեփանակերտի մուտքի մօտի յուշարձանին:

ՀԱՅԿ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ

Արցախ-Ղարաբաղը մարդկային քաղաքակրթութեան վաղնջական ընթացքներից է: Այս հողի ծալքերում տարեց բնակավայրերի շատ հետքեր կան: Այդպիսի բազմաշերտ հետքեր ունի երկրամասի այսօրուայ ոստան Ստեփանակերտը, որի կենտրոնական թաղամասում յայտնարեւոել են քարի դարից մինչեւ ուշ միջնադարն ընդգրկող ժամանակաշրջանի աշխատանքի գործիքներ, զէնքեր, պերճանքի իրեր, արձանիկներ, ջնարակուած թասեր, խաչքարերի ամենահին տեսակներ: Գտածոների մէջ ամենաարժեքաւորը վաղ միջնադարին բնորոշ հայկական զարգանաչխերով խոյակներն են, որոնք հաւաստում են արցախական այս հողակտորի հնամենի բնակատեղի լինելը:

Եթէ մի կողմ թողնենք այս բնակավայրի հնադարեան այն արմատները, որոնք ընկուել են բնից ու անցեալի խառնափնթոր դարերի հազարամեակների ոտքի կոխան դարձել եւ սկիզբ ընդունենք անընդմէջ շարունակութիւնը, ապա Ստեփանակերտի տարիքի մասին կարելի է ասել հետեւեալը:

Կարկառ գետի ձախ ափին գտնուող այս բնակավայրը հիմնադրուել է 5րդ դարի վերջին՝ 495-500ական թուականներին, հայկական Արցախի հայկազուն արքայ Վաչագան բարեպաշտի կողմից: Ըստ մեզ հասած գրոյցի՝ մի անգամ Վաչագան արքան իր ասպախմբով իջնում է այստեղ: Երկար ճանապարհ կտրած եւ ծարաւած ձիերն սկսում են խրխնջալ եւ դոփել գետինը: Արքայի հրամանով զօրականներն սկսում են քանդել ձիերի դոփած տեղը: Բացում է մի մեծ աղբիւր, որ Վաչագանն անուանում է Վարար ակն: Հնամեայ սովորութեան համաձայն այսպիսի «հրաչքները» նշանաւորուել են որեւէ կառոյցով: Այդպէս է եղել նաեւ այս անգամ: Վաչագանի հրամանով այստեղ հիմնադրուել է Վարարակն անունով աւան ու զօրակայան:

Եօթերորդ դարի հայ պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացին գրել է․ «Բարեպաշտ Վաչագամը Արեւելիքում տարուայ օրերի թուով եկեղեցիներ շինեց» («Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Ե․, 1969, էջ 265)։ Ի դէպ, Արեւելք, Արեւելեան կողմ, Հայոց արեւելից կողմանք, Արեւելից աշխարհ ասելով մեր պատմիչները հասկանում էին Հայոց Աղուանքը, այսինքն՝ հայկական Արցախ եւ Ուտիք նահանգները։

Յայտնի է նաեւ, որ Վաչագան Բարեպաշտը թագաւորել է 5րդ դարի վերջին երկու տասնամեակում եւ 6րդ դարի սկզբին։ Վաչագանի հիմնած Արցախի հայկական թագաւորութիւնն իր մէջ ընդգրկում էր Արցախ եւ Ուտիք նահանգները, ինչպէս եւ Կուր գետի ձախափնեայ Կամբենան գաւառը։ Հայկական այս փոքրիկ թագաւորութեան ամենափայլուն շրջանը 490–500ական թուականներն էին։ Գիտնականներն իրաւացիօրէն նշում են, որ հենց այս տասնամեակում են կառուցուել «Տարուայ օրերի թուով եկեղեցիները»։ Դրանցից մէկն է Վարար ակն աւանի եկեղեցին, որը հիմա կիսաւեր է, եւ որի ճարտարապետական ոճը հաւաստում է, որ այն 5րդ դարի կառոյց է եւ նման է այդ դարի հայկական միւս եկեղեցիներին։

Վարար ակնը (հետագայում սեղմուել ու դարձել է Վարարակն, Ղարաբաղի բարբառով՝ Վոակնը) որպէս ինքնուրոյն տեղանուն գոյատեւել է 13, 5 դար՝ 495 թուականից մինչեւ 1847ը։ 1847ից ընդհուպ մինչեւ մեր օրերը Վարարակնը հնչում է որպէս թաղամասի անուն, թաղամաս, որ գտնւում է ժամանակակից Ստեփանակերտի արեւմտեան մասում։ Դժբախտաբար վերջին տարիներին շինարարական աշխատանքների ժամանակ այստեղ պայթեցումներ են կատարուել, որի պատճառով յորդ աղբիւրը նորից համարեա՛ գետնի տակ է անցել։

Բայց ինչպէ՞ս պատահեց, որ 1350 տարեկան Վարարակնը դարձաւ Խանքենդ։ Սրանից էլ արաածուում է յաջորդ հարցը՝ ո՞վ է տեղանունը վերանուանուել Խանքենդ եւ ո՞վ է այն խանը, որի անունով կոչուել է բնակավայրը։

1805 թուականին ոռւսները Ղարաբաղի մելիքների ցանկութեամբ տէր են դառնում Ղարաբաղին։ Սկզբում ոռւսական զօրակայանը գտնւում էր Շուշի քաղաքում, բայց հայերից տեղեկանալով, որ Շուշուայ ոտքերի տակ փոռած Վարարակն գիւղի շրջակայքը եղել է հին հայոց արքայ Վաչագանի զօրանիստը, ոռւսները, Վաչագան արքայի նման, հաշուի առնելով տեղի ուղղմամբ րական նշանակութիւնը եւ «Շուշիի բարձունքում յանկարծակի յայտնուող ու զօրականներին խանգարող թանձր մշուշները», զօրակայանը Շուշիից փոխադրում են այստեղ, կառուցում նոր զօրակայան, որ կոչւում էր Շաար։ Վերջինիս շնորհիւ Վարարակնը սկսում է մեծանալ։ Առաջինն այստեղ է փոխադրւում Կարկառ գետի աջ ափին գտնուող Բաղուն չէն կամ Բեագուն աւանի բնակիչների մեծ մասը։ Ապա Վարարակն են գալիս շրջակայ Շոշ, Կրկժան, Փահլուր, Խանածախ, Բալլուշա գիւղերի 60 հայ ընտանիքներ։

Ընդարձակուած Վարարակնում աւելի մեծ իշխանութիւն ունէին Բաղուն չէն գիւղի բնակիչները, որոնց մէջ կային Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեանների զարմորդիներ։ Ահա նրանք էլ վճռական դեր կատարեցին Վարարակնը Խանքենդ վերանուանելու մէջ։ Ի միջի այլոց ասենք, որ 1822ին, Մեհտի Ղուլի Խանի եւ նրա մերձաւորների Պարսկաստան փախչելուց յետոյ, Ղարաբաղի խանութիւնը վերացուեց եւ վերակազմուեց Ղարաբաղի մարզի, որն անմիջականօրէն կառավարում էին ոռւսները։ Հետեւապէս 1847ին Ղարաբաղում ոչ մի խան չկար, եւ Վարարակնը այլազգի խանի անունով Խանքենդ վերանուանուել չէր կարող։

Յայտնի է, որ Արցախը Մեծ Հայքի 15 նահանգների մէջ միակն է, որ Հայ ժողովրդի անցած հինգհազարամեայ ամբողջ ճանապարհին միշտ էլ պահել է իր ազգային ինքնութիւնը: Պետական միաւորն այստեղ ջահից ձէթի ճրագ է դարձել, բայց չի մարել բնաւ: Երկրամասի պատմութեան փառահեղ շրջան պիտի համարել Հայ մելիքութիւնների 300ամեայ իշխանութիւնը: Այդ մելիքութիւնների սահմանները անփոփոխ չեն եղել: Այսպէս, սկզբում Խաչենի եւ Վարանդայի մելիքութիւնների սահմանագիծը եղել է Կարկառ գետը, հետագայում սահման է դարձել Բալուջա գետը, որով զգալիորէն ընդլայնուել է Վարանդայի մելիքի տիրոյթը: Որովհետեւ Վարարակնի տափարակը գտնուում էր Բալուջա ու Կարկառ գետերի արանքում եւ որպէսզի այն սրբագործուէր որպէս Վարանդայի մելիքների տիրոյթ, Վարարակնում բնակութիւն հաստատած Բաղուն շէնի բնակիչները ընդարձակուած բնակավայրը անուանում են Խանի դաստակերտ: Խան ասելով՝ նրանք նկատի են ունեցել հայկազուն մելիք այն Բաղը խանին, որը Կարկառ գետի աջ ափին 1600ական թուականներին հիմնադրել է Բաղուն շէնը:

Ըստ ամենահաւաստի վաւերագրերի, Վարանդայի Մելիք Շահնազարեանների իշխանական տոհմի հիմնադիրն է եղել Գեղարքունիքի Մելիք Շահնազար Առաջինի որդի Միրզաբեկը, որը, 1603 թուականին, տեղափոխուելով Վարանդա, այստեղ մելիքական իշխանութեան գլուխ է կանգնել Շահ Աբբաս Մեծի հրամանով: Նրան յաջորդել է որդին՝ Բաղը, որին Շահ Աբբաս Մեծը խանի տիտղոս է շնորհել: Մելիք Շահնազարեանների տոհմում միայն սա է խան տիտղոս ունեցել: Բայց, Խանի դաստակերտ ասելով Մելիք Շահնազարեանների զարմորդիները նկատի են ունեցել ո՛չ միայն Բաղը մելիքին, այլեւ՝ Շահնազարեան բոլոր քաջ մելիքներին: Ի հարկէ, Շահնազարեան գերդաստանի չափանիշը եղել է Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Հուսէինը, որը մահացել է 1736 թուականին: Նրա տապանաքարի վրայ պահպանուել է Մելիք Շահնազարեանների 300ամեայ գերդաստանի սխրագործութիւններին նուիրուած արցախական դիւցազներգութեան մի բեկորը, ուր խտացուած է արցախեցի մելիքի հաւաքական կերպարը.

«Ոգեմ բանս գովեստի
Ի վերայ Մելիք Հուսէինի,
Ջոր գրեցի այս տապանի.
Սա էր տէր երկրին Վարանդի.
Երեսուն եւ հինգ մասն գեղի.
Սա էր հացով սեղանով լի.
Ողորմէր ամէն ազգի.
Կերպարանօքն էր գովելի.
Սա ոչ ետ հարկ թագաւորի.
Ամուր պարիսպ էր աշխարհի.
Թագ պարծանք հայոց ազգի.
Պատերազմեաց հետ օսմանցի,
Յոյժ կոտորեաց ազգէն տանկի»:

Արցախի մելիքները իրենց համարել են հայկական արքայական գահատոհմերի արիւնակից յետնորդները եւ իրենց իշխանութիւններն սերնդէ սերունդ վաւերացրել են այդ իրաւունքով: Վարանդայի Մելիք Շահնազարեաններից է վերընձիւզուել Փիրումեան նշանաւոր տոհմը, որը յայտնի է իր ռազմական քաջագործութիւններով: Փիրումեանները, որոնցից ոմանք Վարարակն իրենց կալուածքն են համարել, հաստատուել են Արցախ-Ղարաբաղի

Ասկերանի շրջանի Նախիջևեանիկ գիւղում: Այս գիւղի բնակիչների մեծ մասը հիմա էլ կրում է Փիրումեան ազգանունը: Հայկական այս Նախիջևեանիկն 9 զորավար է տուել (բոլորն էլ Փիրումեան տոհմից), որոնցից են 1918ի Սարգսրապատի հերոսամարտի փառաբանուած հերոսներ՝ Դանիէլբեկ եւ Պողոսբեկ Փիրումեանները, սովետական բանակի գեներալ-մայոր Ռեմալ Փիրումովը, ՍՍՀՄ ռազմածովային նաւատորմի դերժովակալ Վլադիմիր Փիրումովը:

Ռուսական տիրապետութեան հաստատումից յետոյ Արցախ-Ղարաբաղի հայկական գիւղերը սկսել են կրել զոյգ անուններ՝ հայկական եւ ոչ հայկական: Ռուս իշխանաւորները նախապատուութիւնը տուել են ոչ հայկական անուններին: Դա յատկապէս երեւում է կովկասի ռազմական շտաբի քարտէսների տեղանունացանկից: Իշխանաւորները այդպէս են վարուել նաեւ Վարարակնի հետ: Նրանք 1847 թուականին, Մելիք Շահնազարեանների զորմորդիների յիշումով Վարարակնը Պանի դաստակերտ դարձուած տեղանունը թարգմանել են Պանքենդ (խանի գիւղ, ռուսները դաստակերտը գիւղ են թարգմանել՝ գտնելով, որ այդ բնակավայրը դաստակերտի շնորհներ չունի): Այսպիսով, Վարարակնի Պանքենդ դառնալը պաշտօնական անուանակոչութիւն չի եղել, այլ միայն Պանի դաստակերտ անուան թարգմանութիւնը: Այդ փամանակուանից աւանը կրկնակ անուն է ունեցել՝ ե՛ւ Վարարակն, ե՛ւ Պանքենդ: Վերջինս ընդհանրական է դարձել այն պատճառով, որ պաշտօնական փաստաթղթերում Պանքենդ էր գրուում:

Վարարակն-Պանի դաստակերտ-Պանքենդը միշտ էլ հմայիչ է եղել: Լէոն այսպէս է պատկերել այն. «Ձեռնաղ անկիւն է այս խանէնդիւն, փոքրիկ սպիտակ տնիքը ծոյլ ու անհոգ կանգնած են ծառերի մէջ, եւ նրանց փոքրիկ պատուհանների մաքուր ապակիների վրայ խաղում է լուսնի արծաթեայ նաւագայթը: Գարուն ու ամառ այստեղ բուրում են ծաղիկները, անպակաս է մաքուր, առողջարար օդը: Մի տեղ շինած է շատրուան, որի պարզ ջուրը լուսնի լոյսի տակ պսպղալով հանդարտ մրմնջում է եւ թափոււմ գլխիվայր: Երբեմն լուում է փողոցով գնացողի ոտի ձայնը, կանաչագարդ քակի մի անկիւնից բառաչում է եզր կամ փողոցի դրան պահապան շուներ մի երկու երեք անգամ հաջում է: Անցնում են այդ ձայները, եւ կրկին մեռելային անվրդով լուսիւնը մտնում է ծառերի տակ, շրջապատում է ու իր գործի գրկի մէջն է առնում այդ բանաստեղծական անկիւնը»:

Ի դէպ, 19րդ դարում նոյն հայ Մելիք Բաղրի անունով է կոչուել եւս արցախական երկու տեղանուն: Առաջինը Պանքենդ գիւղն է (այժմ՝ Ասկերանի շրջանում), երկրորդը՝ Պանի Բաղ (Ղարաբաղի բարբառով՝ Պանէն բաղ) դաստակերտը՝ մի չնաշխարհիկ այգի-պուրակ, որը գտնւում էր Ստեփանակերտ-Ասկերան ճանապարհի միջնամասում եւ որը ոչնչացուեց 1950ական թուականներին դարձեալ շինարարական աշխատանքների պատճառով:

Պանքենդ անունը յարատեւել է 76 տարի: 1923 թուականի Յուլիսի 7ին կազմաւորուեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, որի կենտրոնը դարձաւ Պանքենդը: Նոյն թուականի Նոյեմբերի 23ին ԼՂԻՄի սովետի առաջին համագումարի որոշմամբ Պանքենդը վերանուանուեց Ստեփանակերտ՝ ի պատիւ Ստեփան Շահումեանի:

Ստեփանակերտ քաղաքի յատակագծման եւ կառուցապատման առաջին նախագիծը կազմել է Ալեքսանդր Թամանեանը 1926 թուականին: Քաղաքի կենտրոնը շրջանաձեւ հրապարակ է, որտեղից ճառագայթածեւ ձգւում են զլիւսւոր փողոցները: Ստեփանակերտի խորհրդանիշն է քաղաքի մոտքի մօտ գտնուող «Մեճէ Եճէ, մեր սարերը» յուշարձանը, որի հեղինակն է բնիկ Ղարաբաղցի քանդակագործ Սարգիս Բաղդասարեանը: 1847 թուականին Պան-

քենդն ունեցել է 1300 բնակիչ, 1926ին Ստեփանակերտ վերանուանուած քաղաքը՝ 3200, 1969ին՝ 29.100 բնակիչ: Այժմ՝ 1988ին, ԼՂԻՄի վարչական կենտրոնն ունի 55 հազար բնակիչ, որից 51 հազարը՝ հայ: Ստեփանակերտը շարունակում է ընդարձակուել: Արդէն քաղաքին են միացել նախկին Արմէնաւանը՝ Բազրամեան փողոցով եւ Կրկեան դիւզը՝ Ուզբեկստան փողոցով:

1500 տարի է, ինչ անընդմէջ յարատեւում է Ստեփանակերտի կեանքը: Եթէ նրա հիմնադրման սկիզբը ընդունենք 495-500ական թուականները, ապա 1995 կամ 2000 թուականին լրանում է Ստեփանակերտի հիմնադրման 1500ամեակը:

Ռուս անուանի բանաստեղծ ու թարգմանիչ Սերգէյ Գորոզեցկին «Ղարարաղ» վերնագրով մի յօդուած է գրել, որը տպագրուել է «Կալկազսկոյէ սլովօ» թերթի 1919ի Մարտի 23ի համարում (արտատպուել է «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների» հանդէսի 1988ի մայիսեան համարում): Այդ յօդուածում տրուած է դարաբազցու բնորոշումը: Ահաւասիկ. «Լայնախոհութիւն ու ձեռներէցութիւն, անձնուրաց փաշութիւն, վտանգի արհամարհում, ինքնավստահութիւն, իւրօրինակ յամառութիւն, անմիջական վեռականութիւն, նահապետական պարզ կենցաղավարութիւն՝ ահա դարաբազցուն բնորոշ այն առիւննող յատկանիշները, որոնք ասես խտացնում են հայի հիմաւորց առաքիւնութիւնները, որոնք այլուրեք տեղում են պատմութեան արհաւիրքներից, բայց անաղարտ վիճակում պահպանուել են Ղարարաղում»:

Կարծում եմ՝ մեր ականաւոր ոռու բարեկամի ու հումանիստի այս խօսքերը արժանի են քանդակուելու Ստեփանակերտի մուտքի մօտի յուշարձանին:

ՀԱՅԿ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

ՓԱԿ ԴՌՆԵՐԻ ԱՌԱՋ

1966ին հինգ-վեց ջահեյ սպաներ եկան Երևան՝ ինձ մօտ:

— Մենք,— ներկայացան նրանք,— եկել ենք Բաբուից ոչ Տևուս, ծովափին նոր սակցծուած Սու մզայիթ քաղաքից: Այդ քաղաքում հիմա տասնութ հազարից ասելի հայեր ենք: Բայրս ջահեյ բնասնիքներ ենք: Մեր՝ Սու մզայիթի հայերին միջին տարիքը 27 է: Մեզանից գրեթե բոլորը ծառայել են բանակում: Ղարաբաղից ենք, Ծամխորից, Ազրբեջանի հայկական էլի այլ շրջաններից: Մենք բոլորս Սու մզայիթում կա՛մ շինարար ենք, կա՛մ մեխանիկ, բանուոր, արհեստուոր: Եկել ենք խնդրելու Հայաստանի կառավարութեանը, որ մեզ սեղ սույ, սեղասորու ենք այստեղ: Խնդրում ենք...

— Ինչո՞ւ, — հարցրի: — Վա՞ր էք ապրում Սու մզայիթում:

— Պարզապէս գժոխքի մէջ ենք,— պատասխանեցին նրանք: — Հացի-թացի կարիք չունենք: Նաև լաւ բնակարաններ ունենք: Աշխատում ենք, վատակում: Բայց դա ապրել չի, մեր կերած հացը հարած է: Մենք կեանք չունենք Սու մզայիթում: Չանապան սեղերից Սու մզայիթ եկած ազրբեջանցիները մեզ հալածում են, անպատու մ հենց միայն նրա համար, որ հայ ենք: Բնակարանի մեր հարեան ազրբեջանցիները մեզ վրայ գոտում են: — Հեռուցէք, գեատուր հայեր, աստիճանները մուրասում էք ձեր քրիստոնեայ ոտքերով, հարամում էք մեր հաւաար, մեր Ղուրանը: — Ազրբեջանցիները մեր զահիներին ձեռում, ջարդում են, մեր կանանց անպատու մ: Դանակով, կացնով սպառնում են մեզ: Ամիս չի լինի, որ նրանք մեզնից մարդ չսպանեն: Մենք որ ու արև չունենք Սու մզայիթում: Ասածու սիրուն, փրկեցէք մեզ:

Այսպէս նրանք ներկայացրին իրենց փճակը:

Հարցրի՝ իսկ ինչո՞ւ չէք ցանկանում վերադառնալ Ղարաբաղ կամ ասենք՝ Ծամխոր:

— Ղարաբաղում ու Ծամխորում հայերի փճակը եւս ծանր է: Հայերն այդ հայկական դատանիներից հեռանում են խմբերով: Նրանք եւս հալածուած են...

Ես նրանց տարայ Արովեանի շրջանը, ցոյց տուի Կոտայքի վերելներում եղած անմարդարնակ սարերը, լեռնայանջերը, ուր նախկինում բնակավայրեր են եղել: Կր մնա՞ք այստեղ:

— Կը մնանք,— համախումբ պատասխանեցին նրանք: — Յարմար է: Միայն այստեղ մեզ հոյ տուէք, մեր փողով շինանիթ աուէք՝ ցեմենտ ու փայտ, իսկ քար այստեղ շատ կայ: Տուէք եւ ինքներս մեր ձեռքով տուն կը շինենք, հոգը կը կենդանացնենք:

Երեք օր շարունակ ես դռնէլուս բնկայ այս գժրախտներին հետ՝ էլ Կենտրոն, էլ Մինիստրների խորհուրդ, Գերագոյն խորհուրդ: Ամէն սեղ մեր աղերասնքին սասցեղէն պատասխան գէմ արին:

— Ձեռք կարող ձեզ ընդունել: Ի՞նչ է, Սու մզայիթը սովետական քաղաք չէ՞: Ի՞նչ է, դուք գէ՞մ էք եղբայրութեանը:

Այսպէս ելուս, կրկնեմ՝ 1966ին: Եզան նաև դեկտմար մարդիկ, որ ինձ մեկազրեցին նացիոնալիզմի մէջ, հայ-ազրբեջանական եղբայրութեան արանքը սեղ խրելու մէջ: Իմ փրաւորանքը դարձաւ ողբ: Ի՞նչ անեն այս անսեր-անտիրական հայերը: Մեզա՛յ Ասածու ն...

Եւ... ելաւ 1988ի Սու մզայիթի հայերի կոտորածը: Սիրտս արիւնտում է: Սու մզայիթի հայերը կա՛մ սպանու եցին ազրբեջանցի զեկավարների ու բանդանների ձեռքով, կա՛մ ցրու եցին («Հայրենիքի ձայն», 1989, թիւ 19):

ԱՐՑԱԽԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԹԱՆԿ Է... ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ-ԱՐՑԱԽԻ ՊՐՈՒԼԵՄԻ ՇՈՒՐՋԸ»

(ՀԵՂԻՆԱԿ՝ ԽԻԿԱՐ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ)

Հայաստանի գիտություններու ակադեմիայի եւ «Գիտելիք» ընկերութեան նախաձեռնութեամբ՝ վերջերս լոյս տեսաւ պատմական գիտություններու դոկտոր-պրոֆեսոր Խիկար Բարսեղեանի «Ճշմարտութիւնը թանկ է... Լեռնային Ղարաբաղ-Արցախի պրոքլեմի շուրջը» խորագրեալ ուսերէն հատորը:

Հայ եւ ուրա հազարաւոր ընթերցողներու ծանօթ Խիկար Բարսեղեան, որ պարբերական մամուլի էջերուն ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ Արցախի հերոսական անցեալի, ստալինեան դեկրետին յաջորդած իրադարձութիւններուն եւ այժմու կացութեան մասին, իր այս աշխատութեամբ նպատակադրած է ցոյց տալ օտար ընթերցողին, որ Արցախը Հայաստան է, Հայաստանի անբաժանելի մէկ մասը, որ 1923ին պոկուեցաւ Հայաստանէն եւ նուիրուեցաւ Ադրբեջանին՝ ոտնակոխ ընելով արդարութիւնը, պատմական փաստը եւ ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը:

Այս մեկնակէտէն առաջնորդուելով՝ հեղինակը հանգամանօրէն անդրադարձած է 70 տարի շարունակ հայ բնակչութեան դէմ ի գործ դրուած հալածանքներուն, խտրական միջոցառումներուն եւ ճնշումներուն, մերկացնելու համար Ադրբեջանի իրերայաջորդ

պատասխանատուներուն (ներառեալ՝ նաեւ այսպէս կոչուած «Ազգային ճակատ»ի) մուսաւթական ուղեգիրով ընթացող հակահայ նենգ քաղաքականութիւնը եւ նոյն նպատակին ծառայող պատմութեան կեղծարարներուն՝ Զ. Բունիաթովի, Բ. Ազիզբեկովայի, Դ. Գուլիեւի, Թ. Քոչարլիի, Փ. Մամեդովի, Բ. Վահաբգադէի, Անարի եւ իրենց յետնորդներուն ստայօք շարադրանքները:

Ապատեղեկատուութեան ճամբով հասարակութիւնը մոլորեցնելու, գայն թոյնով ու տելութեամբ հրահրելով դէպի սպանդներ ու նորանոր ցեղասպանութիւններ առաջնորդելու ազերի պատասխանատուներուն, Ադրբեջանի եւ կեղրոնական մամուլին եւ տեղեկատուական օրգաններուն միջին դերակատարութեան վրայ ծանրանալով՝ Խիկար Բարսեղեան ուրա ընթերցողին կը պարզէ Արցախեան Հարցին ողջ էութիւնն ու Բաքուի եւ Մոսկուայի վարիչներուն անմարդկային քաղաքականութիւնը: Այս առումով յատկանշական է հաւաստի փաստերու վրայ հիմնուած «Պատմութիւնը ուսումնասիրելով», «Ճշմարտութիւնը թանկ է...», «Նորից նշմարտութեան փոխարէն՝ սուտ», «Նորից շիկացնելով

իրադրութիւնը» եւ այլ խորագիրներ կրող բաժինները գրքոյկին:

Ապա, «Ազգամիջեան պրորիւմներին՝ նըշմարտացի լուծում» բաժինով հեղինակը բարձր կը գնահատէ ազգերու ինքնորոշման գաղափարը, եզրակացնելու համար, որ այս իրաւունքի կենսագործման շնորհիւ միայն կարելի է ամուր հիմերու վրայ խորսխել տարբեր ժողովուրդներու բարեկամութիւնն ու համագործակցութիւնը: Բայց ցաւալին այն է, դիտել կու տայ հեղինակը, որ Խ. Միութեան համայնավար կուսակցութիւնը կը նկրտի վաղուց աւարտած ըլլալ իր այս աշխատանքները, մինչդեռ հարցին արմատական լուծումը... տակաւին կը մնայ անլոյծ: «Պատճառըմը կայ, պրորիւմը մնում է» խորագրեալ յաջորդ բաժինով, հեղինակը կը բացատրէ Ղարաբաղեան Հարցին լուծման չկամութիւնը վերադաս մարմիններու մօտ: Բազմիցս փաստուած այս իրականութեան լոյսին տակ՝ Խիկար Բարսեղեան կը քննադատէ Ղարաբաղի աւելի քան եօթնասունամեայ հարցին քաղաքական եւ բարոյական լուծում բերելու իրենց պատասխանատուութենէն խուսափող խորհրդային եւ ազգերի վարիչներուն յամուռ փորձերը:

«Մուտ հայեթու մէջ» բաժինով, Խ. Բարսեղեան հանգամանօրէն կ'անդրադառնայ Ազըրբեյանի երբեմնի թիւ 1 վարիչին՝ Ա. Վեզիրովի նենգ էութեան, Արցախի հարցը միշտ ծուռ հայելիի մէջ ներկայացնելու անոր հրապարակային ելոյթներուն, ի գործ դրած հալածանքներուն, չըջափակումներուն եւ բնաջնջումներուն:

Աշխատութեան նախավերջին գլուխով, Խ. Բարսեղեան հանգամանօրէն կը վերլուծէ Արցախեան Պահանջատիրութեան նպատակասրբաց քաղաքականութիւնը, պատասխանատուութեան կանչելով այն բոլոր պատասխանատուները, որոնք, եօթնասուն տարի շարունակ, ո՛չ միայն փորձեցին խեղդել ճշմարտութեան ձայնը, այլեւ իրենց հայատեաց մոլուցքը հասցուցին զազանային դրսեւորումներու, կազմակերպելով Սոււմգայիթ ու Բաքու, զանգուածային արտագաղթ ու տեղահանութիւն:

Այս առումով՝ ուշագրաւ է Նոյեմբեր 1945-ին Ստալինի հասցէագրած Հայաստանի համայնավար կուսակցութեան Կենտկոմի երբեմնի առաջին քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեանի նամակը, որ փաստերու խոր տրամաբանութեամբ խորհրդային բռնաատէրէն կը խնդրէ հարցին քաղաքական լուծում բերել եւ Լեռնային Ղարաբաղը վերամիացնել Հայաստանի Հանրապետութեան: Ապա, հեղինակը սեղմ գիծերով կը ներկայացնէ այն բոլոր բողոքներն ու պահանջները, որոնք շարունակ յղուեցան Մոսկուա եւ մնացին անպատասխան՝ աւելի եւս սրելով հայապատկան այս հողամասին ընկերային, մշակութային եւ տնտեսական ծանր կացութիւնը, որուն հետեւանքով Արցախեան Պահանջատիրութիւնը ո՛չ միայն ալեկոծեց Արցախի իրերայաջորդ սերունդներուն ողջ էութիւնն ու գիտակցութիւնը, այլեւ գարձաւ համահայկական տաղնապ ու հարց:

Աշխատութեան վերջին բաժինով, հեղինակը օտար ընթերցողին կը ներկայացնէ պատմական փաստաթուղթեր, որոնք մէկ կողմէ ցոյց կու տան ԼՂԻՄը Մայր Հայրենիքէն ապօրինի եւ վարչարարական կարգադրութեամբ մը խլելու իրականութիւնը, իսկ միւս կողմէ՝ այն նենգ գաւազներութիւնները, որոնք գործադրուեցան Ն. Նարիմանովի եւ անոր համախոհներուն կողմէ, Ստալինի հովանաւորութեամբ:

Խիկար Բարսեղեանի «հաւաստի փաստեր»ով եւ «կուռ եզրայանգումներ»ով յատկանշուող «Ճշմարտութիւնը թանկ է...» աշխատութեան նուիրուած գրախօսականի մը եզրափակիչ տողերով, «Երեկոյեան Երեւան»ի 30 Դեկտեմբեր 1989ի թիւին մէջ, Ս. Աւագեան կը կատարէ հետեւեալ արժեւորումը.

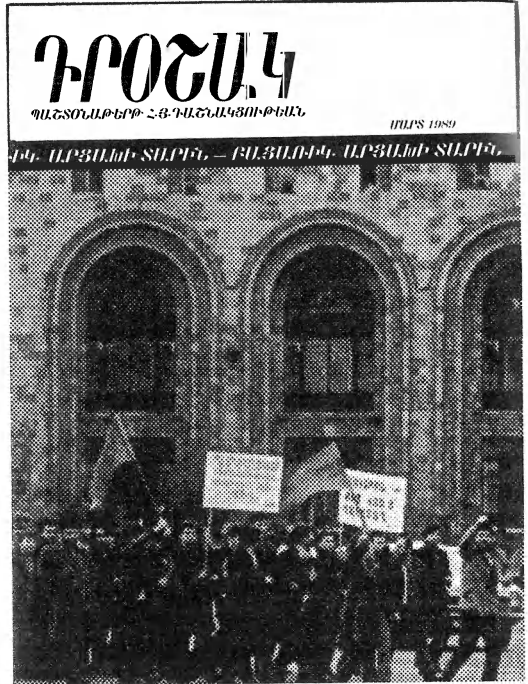
«Աշխատութիւնը ժամանակի ծնունդ է, նրա կենսաթրթիտ հարցերի պատասխանը, որտեղ երեւում է ֆանաչուած պատմաբանի փառաբանական արիտիւնը, պարտքի գգացումը, ժողովրդի հոգսերի նկատմամբ նրա մտահոգութիւնը եւ իսկական ինտերնացիոնալիզմը, որի գլխաւոր եզրակացութիւններին մէկն այն է, որ երկու դրացի ժողովուրդները ապրել են կողմ-կողմի եւ այսուհետեւ էլ պտտէ ապրեն, ֆանգի այլ ընտրանք չկայ եւ ոչ ոք չի կարող փոխել այդ վիճակը: Ստեղծուած յարուած իրադրութեան համար պատասխանատու են այն ղեկավարները, որոնք սարքեցին Սոււմգայիթ, զանգուածային արտագաղթ, տեղահանութիւններ եւ որոնց խիղճը մեռել է եւ որոնք կուրացել են հայատեացութեան մոլուցքի ուժով: Նրանց մեղքով ոտնահարուել են սրբութիւնները, ոչնչացուել են հայ ժողովրդի պանծալի գաւակները ստեղծած արժեքները:

«Խ. Բարսեղեանի վերոյիշեալ աշխատութիւնը, սեղմ ասած՝ ճշմարտութեան ձայնն է, որի առջեւ վերակառուցման ու դիմոկրատացման մեր օրերում ականջ փակել չի կարելի»:

«ԴՐՕՇԱԿ»Ի ՄԱՐՏ 1989Ի ԲԱՑԱՌԻԿԸ

Արցախեան Պահանջատիրական Շարժումին առաջին տարին հազիւ աւարտած, 1 Մարտ 1989ին Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի օրգան «Դրօշակ» երկչաբաթաթերթը լոյս ընծայեց 115 էջերէ բաղկացած յատուկ բացառիկ մը: Արցախեան Պահանջատիրութեան միամեայ ուղիին վրայ ակնարկ մը նետելով, «Պահպանել միասնականութիւնը» խորադրեալ իր խմբագրականով՝ «Դրօշակ» կ'ընդգծէ համայնավար իշխանութեան բացայայտ նահանջները, «պետական ու կուսակցական իշխանութիւններուն հանդէպ հայրենի հայութեան սնուցած բնական անվստահութիւնը», «Թուրքիոյ հետ սիրաբանելու խորհրդային հնաւանդ փաղափականութիւնը» եւ անոր հայափնաս հետեւանքները, հայրենի ժողովուրդին վստահութեան արժանացած անպաշտօն ուժերուն եւ իշխանութեան միջեւ մղուող սուր մրցակցութեան մտահոգիչ երեւոյթը, քաղաքականօրէն եւ տնտեսականօրէն Գրեմլինի օրըստօրէ աւելի եւս կարծրացող քաղաքականութիւնը, յանգելու համար այն եզրակացութեան, «քէ Արցախեան Պահանջատիրութեան նուազումները պահպանելու միակ ուղին ազգային միասնութեան ամրապնդումն է»:

Հրայր Մարուխեանի «Արցախեան դատը» խորադրեալ յօդուածը, որ կը յաջորդէ «Դրօշակ»ի խմբագրականին, հայրենի հայութեան 1965ին զբսեւորուած ազգային վերազարթօնքի միջնորդութէն առաջնորդուելով՝ խոր վերլուծման կ'ենթարկէ հողահաւաքով եւ հայահաւաքով մէկ ամբողջութիւն դառնալու հայութեան գերագոյն տեսիլը: Հայաստանէն պոկուած Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը ի դին ամէն զոհողութեան Հայաստանին վերամիացնելու Հ.Յ.Դ. իրերայաջորդ Ընդհ. ժողովներու բանաձեւերով արտայայտուած պահանջին, համազգային ահազանդին, խորհրդային սաղրանքներուն ու ճնշումներուն, հայրենի վարիչներուն ազերիամիտ դիր. շոշումներուն, Արցախի հայութեան եւ հայրենի երիտասարդութեան ինքնաճանաչման որակին ու ազգային աննահանջ դիրքորոշումին փաստերէն առաջնորդուելով՝ Հրայր Մարուխեան Արցախի դատը կ'արժեւորէ իբրեւ մէկ անբաժանելի մասնիկ Հայ Դատի ամբողջութեան, միասնական շարքերով նուաճելի հանգրուան մը՝ «Յարատեւ կոխ»ի երկարաշունչ ճանապարհին վրայ եւ, առ այդ, կ'ընդգծէ:

«Հայ Դատի վախճանական լուծումը կ'անցնի Արցախը Հայաստանին վերամիացնելու հայ ժողովուրդի մղած պայքարի յաջող արդիւնքով նուաճուած հանգրուանէն:

«Ահա՛, այդ գիտակցութեամբ է որ պէտք է մօտեցնալ Արցախի պահանջատիրական պայքարին եւ մասնակցիլ անոր յաջողութեան նըպաստող բոլոր աշխատանքներուն՝ Ստեփանակերտէն Երեւան եւ մինչեւ Սփիւռքի հայկական կեդրոնները»:

Կը յաջորդէ Նազարէթ Պէրպէրեանի «Արցախեան Շարժումը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը» ծաւալուն յօդուածը: Ղարաբաղեան Պահանջատիրական Շարժումէն ետք «Դրօշակ»ի էջերուն հրատարակուած խմբագրականներու եւ առաջնորդող յօդուածներու հիման վրայ, Ն. Պէրպէրեան ո՛չ միայն կը կատարէ քննարկումը մեր հայրենիքը եռեւեփած ղէպքերուն եւ կեցուածքներուն, այլեւ փաստացի տրեւելներով յստակ կը դարձնէ, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ե՛րբ եւ ո՛ր հարցերուն ինչպիսի՛ մեկնաբանութիւն տուած է:

Քաղաքական վերլուծումէ անդին անցնող եւ ճակատագրական ժամանակաշրջանի մը միամեայ հաշուետուութիւնը կատարող այս ծաւալուն յօդուածին կը յաջորդէ էջիկ Յով-

Հաննիսեանի «ՄԼկ տարի անց» յօդուածը, որ Արցախի կառավարման յատուկ զրույթեան մասին խօսելէ ետք, կ'ընդգծէ զարարազեան իրողարձուութիւններէն քաղաքականացած ազգ գուրու գալու հրամայականը եւ կր խորհրդածէ այն կարելիութիւններուն մասին, որոնք ո՛չ միայն պիտի բարելաւեն Արցախի հայութեան կացութիւնը, այլեւ արցախահայութեան գոյամարտը պիտի առաջնորդեն քաղաքական, բնակեցման, տնտեսական եւ մարդկային նըստածնունդով:

«Ինչո՞ւ քանտարկեցիմ Ղարաբաղի Կոմիտէի անդամները» ամփոփ յօդուածով, Մ. Յարութիւնեան կը փորձէ պատասխանել իր ներկայացուցած հարցումին, թէ կեդրոնական իշխանութիւնները ինչպիսի՞ ճարտարութիւններով օգտագործեցին երկրաշարժի առիթը՝ բանտարկութեան միջոցաւ հակաիշխանութիւն շարժումի մը ծնունդը արգելակելու, բողոքի արտայայտութիւնները սաղմին մէջ խեղդելու եւ կարգ մը բարեկարգումներով Արցախեան Պահանջատիրութիւնը լուծելու յստակ առաջադրանքով:

Լեւոն Մկրտչեանի «Միջանկեպ հանրագումար (Ա․)» խորագրեալ 12 էջ բունած գրութիւնը առաջին մասն է շարունակելի ուսումնասիրութեան մը, որուն այս բաժինին մէջ, համադրական ընդհանրացումներու եղանակով, Լ. Մկրտչեան ո՛չ միայն կը կատարէ ամփոփում մը Արցախեան Պահանջատիրութեան միամեայ իրողարձուութիւններուն, այլեւ՝ ըստ էութեան քննարկումը շարժումին: Ապա, արցախահայութեան հետ ազերու ունեցող զանազան բնագաւառներէ առաջնորդուելով, Լ. Մկրտչեան, միշտ գիտական սուղաներով եւ վերլուծական մօտեցումով, կը կատարէ ընդհանուր դնահասակները արցախահայութեան ինքնորոշման շարժումին, կը բացատրէ անոր հայկական, համախորհրդային եւ նոյնիսկ համաշխարհային ուղղակի եւ անուղղակի արձագանգներուն նշանակութիւնն ու հակազդեցութիւններուն կէտը: Այս յստակացումներէն ետք, Լ. Մկրտչեան կ'անցնի կեդրոնական իշխանութեան խողացած դերի ներկայացում-գնահատումի աշխատանքին, ինչպէս նաեւ՝ հարցով շահագրգռուած հարեան հանրապետութիւններու դիրքը բնորոշող հակահայ շարժումներու եւ արտայայտութիւններու ըստ էութեան քննարկման՝ «պատմական անխուսափելի փոփոխութիւնների տեսանկիւնից»:

Գէորգ Պելեանի «Արցախեան պահանջատիրութեան միամեայ ժամանակագրութիւն» խորագրեալ աշխատանքը, 14 էջերու երկայնքին, ամենայն բախնդրութեամբ, բնութեցողին կը հրամցնէ Արցախեան Պահանջատիրութեան միամեայ ժամանակագրութիւնը՝ իբրեւ աղբիւր ունենալով օրը-օրին մամուլի էջերուն հրատարակուած ընթացիկ տեղեկութիւնները: Այսպէսով, ընթացողին անգամ մը եւս կը ներկայացուի դէպքերու յաջորդական ընթացքին կարենալ հետեւելու հնարաւորութիւնը, սակայն այս անգամ ոչ թէ իբրեւ կրցկոտը հատուածներ, այլ՝ իբրեւ միահիւսուած զրուակներու ամբողջական համայնապատկեր:

Գէորգ Պելեանի պատրաստած ժամանակագրութեան կը յաջորդէ դաշնակցական մամուլէն քաղուածաբար ներկայացուող անդրադարձներու հասկաքարը: Լոս Անճելըսի «Ապարեգ» եւ Պուէնոս Այրէսի «Արմենիա» օրաթերթերու էջերուն հրատարակուած խմբագրականներն ու նշմարները ստորագրած են Արօ Պողիկեան եւ Խաչիկ Տէր Ղուկասեան:

Ապա, ութ էջերու վրայ երկարող «Քաղաքական արդիւնաւէտ ուղղափարութեան համար» խորագրեալ իր յօդուածով, Վարանդ Փափագեան վերլուծման կ'ենթարկէ արցախահայութեան ինքնորոշման շարժումին պատմական երեւոյթն ու անոր անժամանցելի դրդապատճառները, մեկնելով Հայաստանի եւ Արցախի ընդհանուր կացութենէն եւ տագնապները զարմանելու նպատակով հայութեան որդեգրած գիտակցական կեցուածքներէն: Քաղաքական արդիւնաւէտ եւ ճիշդ ուղղափարութիւն մը յստակացնելու նպատակով, յօդուածագիրը իր վերլուծական ճիշդ կը հարստացնէ խորհրդածութիւններով եւ գործնական առաջարկներով, որպէսզի որդեգրելի ուղղափարութիւնը առաւելազոյն չափով հեռու մնայ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող հաւանական բոլոր սխալներէն:

«Իրօշակ» պաշտօնաթերթի այս յատուկ համարին մէջ, բուն աշխատակիցներու ստորագրութիւնը կրող յօդուածներու եւ ուսումնասիրութիւններու կողքին՝ նաեւ տեղ գտած է Երեւանի «Կուսակցական խօսք» պարբերականի 12 Յունիս 1988ի թիւին մէջ հրատարակուած Վ. Խոջարէկեանի «Վերակառուցում, դեմոկրատիա, հրապարակայնութիւն» անուն յօդուածը, որուն հեղինակը, 1988ի ամբողջ հայաստանեան մամուլը աշխուժացուցած ե-

րեւոյթէն առաջնորդուելով՝ կ'անդրադառնայ Արցախի կացութեան եւ ինքնորոշման շարժումին հիմնական երեսներուն:

Արցախի Պահանջատիրական Շարժման նրւիրուած ծաւալուն բաժինը (83 էջ) կը փակուի Գերմանիոյ «Տէր Շփիկէլ» հանրայայտ շաբաթաթերթին մէջ 28 Մարտ 1988ին հրատարակուած զրոյցի մը թարգմանութեամբ, ուր արեւազ նշանաւոր գրող Ֆազիլ Իսկանգեր անվերապահ մօտեցումով կը խօսի Արցախի եւ արցախահայութեան մտահոգիչ հարցին մասին, ինչպէս նաեւ՝ Աբխազիոյ հասարակական ճակատագիրին եւ խորհրդային իշխանութեանց

ազգային քաղաքականութեան բնոյթին շուրջ:

«Դրօշակ»ի բացառիկին մնացեալ 33 էջերը կ'ամփոփեն այլ բնոյթի յօդուածներ, որոնք կ'անդրադառնան Հ. Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ բոլշեւիկեան գործիչներու ունեցած թշնամական մօտեցումներուն, Հայաստանի եւ Սփիւռքի տնտեսական նախատեսուած փոխ-յարաբերութիւններուն, «Մայրութեան ֆոնդ»ին, Սփիւռքի հայրենանուէր գործունէութեան, Թուրքիոյ ընկերային-քաղաքական իրականութեան եւ յարակից այլ հարցերու:

«ԿԱՅԾԵՐ»Ի ԲԱՅԱՌԻԿԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Կայծեր» երիտասարդական պարբերաթերթի 2- տարուան երկրորդ թիւը (1989, Մայիս-Օգոստոս) նրւիրուած է Արցախի Պահանջատիրական Շարժումին:

«Կայծեր»ի այս թիւը կը բացուի «Արցախեան պահանջատիրութեան «Դէպի Երկիր» պատգամը» խորագրեալ խմբագրականով, որ բռնատիրական եւ լճացման երկարատեւ ժամանակաշրջանէն ետք, կ'անդրադառնայ ազգային հարցերու արդար լուծում բերելու կոչուած գորբաչովեան հանգրուանին, հրապարակայնութեան, վերակառուցման եւ ժողովրդավարացման կարգախօսերով հրապարակ իջած «բարենորոգչական քաղաքականութեան», հայրենի վարիչներուն ցուցաբերած ապիկարութեան, «Ղարաբաղ» եւ «Կոռնկ» կրմիտէներու ժողովրդականութեան արադրնիթաց զարգացման եւ անոր յաջորդած ցոյցերով, դասադուլներով, դործադուլներով եւ նստացոյցերով Արցախեան Պահանջատիրութեան արձանագրած յաղթանակներուն: Լեռնային Ղարաբաղի բարենորոգչական ծրագիրը, վարչա-ղեկավարման նոր դրութեան ըստեղծումը, Մայիս 28ի եւ Նոպոյնի պետական ճանաչումը՝ իբրեւ խորհրդանիշ հայկական պետականութեան վերականգնման, հայ ժողովուրդի քաղաքականացումը եւ Սփիւռք-Հայրենիք կապերու յաւելեալ մերձեցումը բացառիկ յաղթանակներ նկատելով՝ «Կայծեր» կու գայ ընդգծելու, որ «Արցախեան պահանջատիրութեան իրագործած ազգային նուաճումները, ըստ ամենայնի, կը հիմնաւորեն մեր երիտասարդութեան հայեցակէտը՝ «Դէպի Երկիր» կեդրոնացնելու, դէպի՝ Հ. Յ.

Դ. Ընդհանուր ժողովներով իսկ հաստատուած Հայ Դատի կորիզը եւ վախճանական նըպատակին հիմնաքարը»:

«Կայծեր»ի խմբագրականէն ետք, յատուկ նոթով մը խմբագրութիւնը ընթերցողին կը հրամայէ իր աշխատակիցներէն Սարգիս Կիրակոսեանի «Նամակ առաջին կամ թուրք ինքնամերձեցման» դրութիւնը, յայտնելով, թէ անիկա նախերգանքն է շարքի մը, որ «Կը փորձէ թարգմանել աշխարհագրական բաժանումները մերժող հայ մարդուն տուայտանք-

ներն ու երագները, դարաւոր տեղերն ու ընկերկուսները՝ Արտաւազդի խորհրդանշական տիպարին ընդմէջէն»:

Գրական եւ խորհրդանշական երանգներով զարգացող Ս. Կիրակոսեանի այս գեղարուեստական հրատարակագրութեանն էտք, «Դարձ դէպի արմատ. դէպի հայութիւն» խորագրեալ յօդուածով Ս. Հրաչեան կը խորհրդածէ Հայաստանը խոցած ահաւոր երկրաշարժին եւ Արցախեան Պահանջատիրութեան առիթով ցուցաբերուած կեցուածքներուն մասին՝ ծանրանալու համար իր արմատներուն վերադարձող Շարլ Ագնաւուրի «Բեզի համար, Հայաստան» երգի համամարդկային եւ քաղաքական նշանակութեան վրայ: Կը յաջորդէ յատուկ թղթածրար մը, որ կը բաղկանայ «Կայծեր»ի խմբագրութեան կողմէ Հ.Յ.Գ. Երիտասարդական եւ Ուսանողական միութեանց յղուած գրոյց-հարցարանի մը պատասխաններէն՝ Արցախի Պահանջատիրական Շարժումին մասին:

Յաջորդ գրութիւնը ունի փաստաթղթային բնոյթ: «"Ղարաբաղ կոմիտէ"ի ձեռքակալուած անդամները» ընդհանուր խորագրերին տակ, նախ կը սրուին «Ղարաբաղ կոմիտէ»ի անդամներուն հակիրճ կենսագրականները,

այսպէ՛ս այս բռնամիջոցին յաջորդած ժողովրդագային բողոքին ժամանակագրութիւնը:

Գ. Աչրգեանի «Լեռնային Ղարաբաղի Խնկնավար Սարգի ստեղծումը» եւ Շահան Գանտահարեանի «Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Լեռնահայաստանի գոյամարտին յոյսին տակ» զոյգ յօդուածները ընթերցողին կը ներկայանան իբրեւ պատմական ակնարկ եւ սեղմ ուսումնասիրութիւն՝ ակադեմական աշխատանքի մը առարկայականութեամբ ու ճշգրտութեամբ:

Արցախի Հարցն ու Պահանջատիրական Շարժումը ներկայացնող Ֆրանսերէն յօդուածի մը կողքին, «Կայծեր»ի այս բացառիկը նաեւ կ'ամփոփէ Բ. Տուտազեանի, Յ. Հաւաթեանի, Ե. Հ.ի եւ Ծ. Գ.ի կողմէ ստորագրուած անդրադարձ-յօդուածներ, ինչպէս նաեւ՝ «Թագմիկ» եւ «Բոռուցք» երիտասարդական թերթերուն հարցազրոյց-տեսակցութիւններէն քաղուած որոշ խորհրդածութիւններ, ուր հայ երիտասարդները, ուսանողներն ու պատանիները կը դրսեւորեն իրենց պահանջատիրական պարունները:

«Կայծեր»ի այս բացառիկը կը փակուի Հ.Յ.Գ. ուսանողական, երիտասարդական եւ պատանեկան գործունէութիւններուն յատկացուած տեղեկատուական էջերով:

«ԴՐՈՇԱԿ»Ի ՄԱՐՏ 1990Ի ԲԱՑԱՌԻԿԸ

Արցախեան Պահանջատիրութեան երկրորդ տարուան հաշուէջարդարը կատարելու նարատակով, Մարտ 1990ին «Դրօշակ» լոյս ընծայեց երկրորդ բացառիկ մը՝ «Յոյսերու, ճիշդ-նաժամի, պայխարի պահեր» ընդհանուր խորագրին ներքեւ:

140 էջեր հաշուող այս բացառիկը կը բացուի «Աշալըջութեան տարին» խորագրերը կրող խմբագրականով, որ խորհրդային եւ ազերիական արարքներուն, Պրեժնեւեան եւ Դեմիրճեանական ժամանակներու ժառանգորդներուն խանգարիչ դերակատարութեան, «վարկաբեկումներու եւ հեղինակազրկումներու անարդարանայի ոլորապոստին», ԼՂԾՄԻ համար որոշուած կառավարման յատուկ դրութիւնը մերժող Պաքուի փանթիւրքական փաստին եւ Պաքուի ու Անգարայի միացման շարժումներուն ներկայացուցած վտանգին անդրադառնալէ ետք, Արցախի երկրորդ տարին կը յայտարարէ աշալըջութեան, շարքերու ամբապնդման եւ միացեալ ուժերով ու ծրարագրուած համագոյային ռազմավարութեամբ պայքարը մինչեւ վերջին շունչ շարունակելու վճռականութեան տարի՝ առաւելագոյն շարժով գուրգուրալով նպատաւոր ամէն գործունի վրայ եւ անտեսելով մեր բոլոր թանկ ուժերը, որպէսզի Ս. Ազրբեյանը լուծէն ազատագրուելու իր պայքարը արցախահայութիւնը շարունակէ մղել յաւելեալ ուժականութեամբ եւ դէպի յաղթանակ առաջնորդուող նպատակասլաց թափով:

«Թիակ ծամբան պայխարն է» եւ «Նայիլ բաց աշխիւով» նշմարները կ'ընդգծեն հայութեան մարտական ուժը, յարստեւ պայքարը, քաղաքական նուաճումներն ու սաղբանքները բաց աշխիւով եւ քաղաքական հասունութեամբ կշռագաստելու կարեւորութիւնը:

«Թիակ ծամբան պայխարն է» եւ «Նայիլ բաց աշխիւով» նշմարները կ'ընդգծեն հայութեան մարտական ուժը, յարստեւ պայքարը, քաղաքական նուաճումներն ու սաղբանքները բաց աշխիւով եւ քաղաքական հասունութեամբ կշռագաստելու կարեւորութիւնը:

9 էջեր գրաւած Նազարէթ Պէրպէրեանի «Արցախեան շարժումի երկրորդ տարուան դասերը» խորագրեալ ընդարձակ յօդուածը, հիմնական հինգ ստորաբաժանումներով, մանրամասնօրէն կը քննարկէ Արցախեան Պահանջատիրական Շարժումի ընթացքին արձանագրուած նուաճումներն ու թերիները: Արցախեան շարժումով հայ ժողովուրդի ամրապնդած միասնութեան եւ հաւաքական ուժի ուղենշային իրողութենէն առաջնորդուելով՝ յօդուածագիրը կը ծանրանայ այն իրողութեան վրայ, որ հակառակ կեդրոնական իշխանութեան Պաքուի ի նպաստ կատարած կարգադրութիւններուն՝ ինքնորոշման արդար իրաւունքէն թափ ստացած այս շարժումը ետդարձ չի կրնար ճանչնալ, որովհետեւ՝ «Արցախի հայութեան համար վերջին տարուան փորձառութիւնը որոշապէս նշանակալից է կարմիր գիծ մը, որմէ անդին Արցախեան շարժումը ո՛չ միայն ազգային ազատագրական պայքար է, այլեւ՝ ուղղակիօրէն գոյութեան կրփի»:

Ապա, ազգային-պետական ղեկավարութեան բերեղացման եւ սեփական ուժերուն ապաւինելու ռազմավարութեան խիստ կենսական հարցերը քննարկելով՝ Ն. Պէրպէրեան կ'ընդգծէ սեփական ուժերուն ապաւինելով հանդերձ՝ «Կորպայչեւեան գրաւ»ին կառչած մնալու անհրաժեշտութիւնը, հաւանական եւ անհաւանական, արդար թէ անարդար որեւէ կարգադրութիւն միացեալ շարքերով ու քաղաքական հասունութեամբ դիմադրուելու պատրաստ գտնուելու հրամայականը, «ի՞նչ ընել»էն աւելի «ի՞նչ չընել»ը յստակացնելու եւ ըստ այնմ գործելու քաղաքական պաղարիւնութեան կարեւորութիւնը, հայրենի պետականութեան ազգայնացման եւ հանգրուանային նուաճումներով ընթանալու ռազմավարութեան նշանակութիւնը՝ Պաքուի փանթիլըքիստական դաւերը գինուորական եւ պետական մակարդակի վրայ հետեւողական եւ հաստատակամ պայքարով ձախողութեան դատապարտելու հեռանկարէն առաջնորդուած:

Կը յաջորդէ Խաժակ Տէր Գրիգորեանի «Զփախցնենք մակատագրական առիթը» յօդուածը, ուր հայրենիք-արտաշխարհ կապերու եւ փոխյարաբերութիւններու խորհրդային կեղծ ու ազգավնաս վարքագիծը մերկացնելով՝ յօդուածագիրը կ'ընդգծէ Հայաստանի եւ Արտերկրի միջեւ գտնուող պատնէշները վերացնելու ուղղութեամբ հայրենի պատասխանատուներուն ուսերուն ծանրացող պարտականութեան անփոխարինելի արժէքը, որպէս-

ԴՐՕՇԱԿ

ՊՆՇՏՈՒԱԹԵՐԻՍ ԶԵՂԻՆԵՆԱՅՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍԻ 1990

ԲՍՅԱՒԻՆ. ԱՐՄԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՐԻՆ

ՅՈՅՍԵՐՈՒ, ԶԳՆԱԺԱՄԻ, ՊԱՅՔԱՐԻ ՊԱՆԵՐ

գի Արցախեան Պահանջատիրական Շարժումով հայկական գաղթածախներու անտարբեր զանգուածները թարմութեան ալիքով վարակած հայրենասիրական ապրումը չզառնայ ժամանակաւոր երեւոյթ, այլ իր զգացական ոլորտներէն վեր բարձրանալով՝ իսկապէս վերածուի մէկ ժողովուրդ եւ մէկ ազգ գիտակցական ըմբռնումի: Այս առիթով, Խ. Տէր Գրիգորեան կը պահանջէ վերջ տալ ոմանց շրթներուն կրկնուող «իրէի եւ հեթանոսի» բոլշեւիկեան հին յանկերգին խապոտ արձագանգներուն, որպէսզի միանգամընդմիջտ վերջ տրուին արտաշխարհի հայութեան մասնակի պարտաւորութիւններ վերապահող ոմանց անջատողական տրամադրութիւններուն եւ միասնական ազգի մտասեւեռումը թարգմանուի համերաշխ գործակցութեան շօշափելի արդիւնքներով՝ վասն Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ գիտական բարգաւաճման, վասն մեր գերագոյն նպատակներու իրագործման, չփախցնելով հայ ժողովուրդի ազգային-ազատագրական պայքարի այս նոր փուլով ներկայացող ճակատագրական առիթը:

Գ. Պէրեանի «Արցախ.— ժողովուրդ եւ պայքար» ծաւալուն յօդուածը (10 էջ) ունի փաստագրական արժէք: Արցախի հայութեան եւ մտաւորականութեան նկարագրային համայնապատկերը եւ էութիւնը ընթերցողին ծանօթացնելու նպատակով, Արցախի հայու-

թեան, բայց մասնաւորապէս Ոսկեվագ գիւղի մտաւորականութեան հետ կատարուած զբոսայգիներու վրայ հիմնուած այս ակնարկը կու գայ փաստելու, որ ինչպէս անցեալին, ներկայիս նաեւ Արցախի մտաւորականութիւնը կը գտնուի ո՛չ միայն պայքարի առաջին զիրքերուն վրայ, այլեւ կը շարունակէ մնալ ողնաշարը Արցախեան շարժումին: Արցախի առօրեան եւ գաւառի մտաւորականութեան ողջ էութիւնն ու մտածելակերպը ներկայացնող այս շարադրանքը կու գայ ընդգծելու, որ «Դաշնակցական Խեչոնեբու նախընտրած «ինտելիկենտո»ն է, որ յարութիւն կ'առնէ՝ յանձին Արցախի մտաւորականութեան, որ հայութեան ամբողջական ազատագրումի իր ըմբռնումով՝ առողջ թթիւմորն է հայութեան քաղաքական վերածնունդին»:

Ապա կը ներկայացուի Վարանդ Փափագեանի «Արցախը հիմքն է միացեալ պայքարին» անուն յօդուածը, որ մեր վերջին 70 տարիներու պատմութենէն քաղուած փաստերուն վրայ հիմնուելով՝ կը կատարէ քննարկումը Արցախեան Պահանջատիրական Շարժումին յաջորդած Հայաստանի քաղաքական անցուղարձեւումն, Ազրբեջանի ի գործ դրած ջարդերուն ու բռնադատութիւնն, Արեւմուտքի եւ Մոսկուայի մակերեսային քաղաքականութեան, Հ.Հ.Շ.Ի ծիրին մէջ գործող թէ հայրենի կարգ մը պատասխանատուներուն սխալ կողմնորոշումին հետեւանք հանդիսացող պարտուողական կեցուածքներուն, պատմութիւնը նենգափոխելու մըտադրութեամբ իրենց որդեգրած բուլշեւիկեան ծանօթ ապատեղեկատուութեան եւ հրատապ այլ հարցերու:

Այսպէս, ձեւական անկախութենէն անդին անցնող եւ իրական անկախութեան համար իրատ անհրաժեշտ նախադրեալներուն հուսիւնը քննարկելով՝ Վ. Փափագեան կ'ընդգծէ մէկ ազգ, մէկ դատ եւ մէկ պայքարի ճշմարտութիւնը, որ ո՛չ միայն հայրենի վարիչներուն, այլեւ բովանդակ հայութեան կը պարտադրէ Հայ Դատի հանդրուան հանդիսացող Արցախի ազատագրական պայքարը միացեալ ուժերով, քաղաքական, ռազմական եւ ռազմավարական հասուն մտեցումով մղելու, զայն դէպի վերջնական յաղթանակ առաջնորդելու անխուսափելի հրամայականը:

Բոլոր մակարդակներու վրայ, բոլոր միջոցներով եւ բոլորին բոլորանուէր մասնակցութեամբ միայն յաջողութեամբ երաշխաւորուող Հայաստանի ու հայութեան գոյամարտին անխուսափելիութիւնը բարձր գնա-

հատելով՝ Վ. Փափագեան շեշտը կը դնէ տառին վրայ, երբ կ'եզրակացնէ. «Հայութեան քաղաքական պահանջները ունին մէկէ աւելի հակառակորդներ, որոնք պիտի օգտագործեն հայութեան որեւէ տկարութիւնը: Հետեւաբար, պայքարը կ'ենթադրէ միաժամուս եւ հոգիներու լարում, միջոցներու ստեղծում եւ ստեղծագործ նախաձեռնութիւն»:

Ապա կը յաջորդեն Վահէ Օշականի, Վրէժ-Արմէնի, Մարք Յարութիւնեանի, Աբօ Պողիկեանի ստորագրութիւնը կրող կարճ յօդուածներ եւ «Ալիք» ու «Արմենիա» թերթերու երկու խմբագրականներ, որոնք կը խորհրդածեն երկամեայ փորձառութեան, ոգիի յաղթանակին եւ Արցախեան շարժումի դասերուն մասին:

«Բացէք վերջապէս, ձեր աչքերը» գրութիւնը, որ քաղուած է «Խորհրդային Ղարաբաղ» օրաթերթէն, կը կրէ ստորագրութիւնը նոյն հրատարակութեան փոխ-խմբագիր Արկաղի Ղուկասեանի: Զրուս ոճով եւ զգաստ վերլուծումով գրուած այս յօդուածը կը մերկացնէ Ազրբեջանի արիւնարբու վարիչներուն գազանային մոլուցքն ու հակահայ բարբարոսութիւններուն քաղաքական նշանակութիւնը եւ կեդրոնական իշխանութեան կողմէ դրկուած վարիչներուն ու լրագրողներուն բացայայտ մեղսակցութիւնը:

«Պատմութեան հետեւորդ» բաժինով ընթերցողին կը հրամցուին գիտական աչալըրջութեամբ ու մտաւորականի վայել բժախնդրութեամբ պատրաստուած երկու ուսումնասիրութիւններ: Լեւոն Մկրտչեանի «Ովքեր են Արցախի բնիկները» (9 էջ) եւ Բագրատ Ուլուբաբեանի «Արցախը եւ արցախցիները» (9 էջ) համապարփակ ակնարկ մը կը նետեն հայոց պատմութեան ամբողջ երկայնքին Արցախին ու արցախցիներուն վիճակուած դիրքին ու դերին վրայ՝ իբրեւ փաստ օգտագործելով հայ եւ օտար բազմաթիւ պատմաբաններու պատմագրական արժէք ներկայացնող աշխատասիրութիւններէն քաղուած անվիճելի ճշմարտութիւններ:

Ռուբէնի «Հայ յեղափոխականի մը յուշեր»էն քաղուած հատուած մը՝ «Ղարաբաղցիները՝ հակառակեալ ուղղութեան վրայ» պայմանական խորագրով, հայ ազատագրական պայքարի դիտանկիւնէն արժեւորման կ'ենթարկէ Արցախի՝ Շուշիի գործիչներուն վիճակուած դերը վերջին մէկ-մէկուկէս դարու ընթացքին, լուսարձակի տակ առնելով գասննք երկուքի բաժնող գլխաւոր ուղղութիւնները:

Ապա, «Հայաստան-Արցախի կապը» ընդհանուր վերնագրին տակ կը վերահրատարակւին երկու գրութիւններ, առաջինը՝ Դաւիթ Անանունի «Ղարաբաղ» յօդուածը, իսկ երկրորդը՝ Ռուբէնի «Գանձակ-Ղարաբաղի վէմը»: Եթէ Դաւիթ Անանունի 1920ին հրատարակուած յօդուածը Արցախի պատմական, աշխարհագրական եւ տնտեսական փաստերուն վրայ հիմնուելով՝ կը քննարկէ Ղարաբաղը Ադրբեջանի օրգանական մէկ մասը համարելու Յարական Ռուսաստանի սխալ քաղաքականութիւնն ու յուժապէտս վատնուած ճիգերը, Ռուբէն, 1920 թուականի քաղաքական իրավիճակէն առաջնորդուելով՝ փաստական տուեալներու հիմամբ, մէկ առ մէկ կը հերքէ խորհրդային կարգերու ընթացքին ձեւաւորուած պայմանները եւ այդ պայմաններն ու կեցւածքները արդարացնելու համար որդեգրուած բռնագրոսիկ մօտեցումները:

«Հայրենիք» ամսագրի 1922ի հաւաքածոյէն վերցուած Սարուրի «Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանին» կէս-յուշագրական յօդուածը (19 էջ), հակառակ քաղաքական պայքարի դեռ չմարած կրակին ուղղակի անդրադարձը եղող ենթակայական դրսեւորումներուն, թարմ ու անմիջական տպաւորութիւններու կողքին՝ նաեւ կը պարունակէ շարք մը փաստեր եւ օգտակար տեղեկութիւններ, որոնք մեծապէս կը նպաստեն՝ լաւագոյնս ըմբռնելու Արցախեան պահանջատիրութեան համար մեր ժողովուրդի մղած պայքարին օրինաչափութիւնները:

«Ուշագրաւ փաստաթուղթ մը Արցախեան շարժումի պատմութեանէն» խորագրին տակ, խմբագրութիւնը կը ներկայացնէ Արցախեան շարժումի հիմնադիր գործիչներէն եղած եւ

Պաքուի վարիչներուն կողմէ հեռացուած Ա. Շաքարեանի ուշագրաւ փաստաթուղթը: Ատենին ԼՂԻՄի մէջ կուսակցական-պետական պաշտօններ վարած այս գործիչին խիստ հետաքրքրական փաստաթուղթը շահեկան է այն իմաստով, որ անիկա ո՛չ միայն կը մերկացնէ Պաքուի վարիչներուն հակահայ սադրանքները, այլեւ կը կատարէ քողագերծումը Արցախի հայութեան պարտադրուած արուեստական «ղեկավարութեան» մօտ տիրող ստրկական համակերպումի հակումներուն:

«Ժամանակագրութիւն Արցախեան երկրորդ տարուան» խորագրեալ գրութիւնը, ինչպէս առաջին տարուան նուիրուած բացառիկին մէջ, կը փոխանցէ ընդհանուր եւ ամբողջական պատկերը երկրորդ տարուան իրադարձութիւններուն:

«Թուրքիոյ շուրջ» ընթացիկ բաժինով, այս անգամ ընթերցողին կը հրամցուին այնպիսի նիւթեր, որոնք ըստ էութեան կ'անդրադառնան Արցախեան պահանջատիրութեան եւ ազերիներու կեցուածքին առնչութեամբ Թուրքիոյ մէջ դրսեւորուած պաշտօնական թէ ժողովրդային տրամադրութիւններուն, որոնք յաւելեալ լոյս կը սփռեն փանթիւրքիմի վերաշխուժացման հովերուն վրայ՝ ե՛ւ Պաքուի, ե՛ւ Անգարայի մէջ:

«Իրօշակ»ի այս բացառիկը կը փակուի խմբագրութեան պատրաստած «Արցախի գաւակները» կենսագրական բառարանով, որուն կազմութեան համար խմբագրութիւնը հիմնուած է «Հայկական Հանրագիտարան»ի եւ Հրաչ Տաննապետեանի պատրաստած դաշնակցական գործիչներու եւ դէմքերու անձնանուններու բառարանին վրայ:

ԱՐՅԱԽԵԱՆ ԻՆՔՆԱՃԱՆԱԶՄԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

(ՀԵՂԻՆԱԿ՝ ՅԱԿՈՒ ԶՈՂԱՔԵԱՆ)

1990ին, Հալէպի մէջ, «Արեւելք» տպարանէն լոյս տեսաւ Յակոբ Զոլաբեանի 80 փոքրածաւալ էջերէ բաղկացած «Արցախեան ինքնաճանաչման քանաստեղծութիւնը» խորագրեալ ուսումնասիրութիւնը, որ նախապէս հրբեւ դասախօսութիւն ներկայացուած էր Հալէպի «Համազգային»ի Ն. Աղբալեան մշակութային

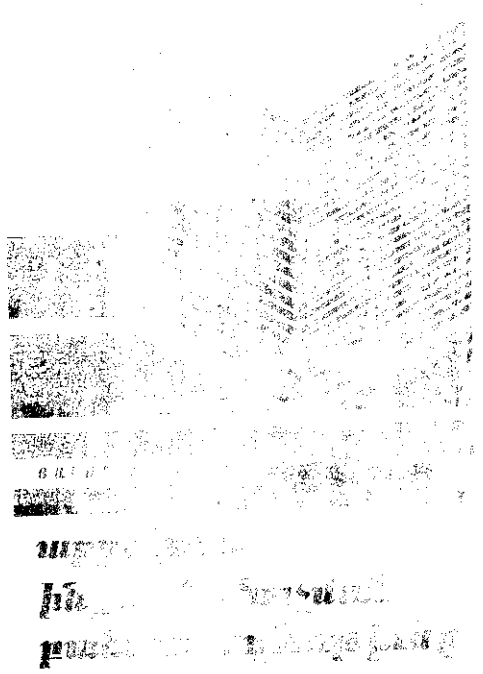
տան մէջ՝ «Արցախեան հայ գրականութիւնը այսօր» խորագրով:

Լեռնային Ղարաբաղի յափշտակման, ստալինեան դաւին, ազգային մաշումի եւ շնչահեղձութեան դժուարին պայմաններուն, Ս. Մեսրոպ Մաշտոցով սկսած Արցախ աշխարհի հայ դպրութեան, Բաքուի կառավարիչներուն

պարտադրած անասունը որսակառնության, այս մթնոլորտին դժգոհ՝ Հոյսասան տեղափոխված արցախահայ գրագիտներու (Ս. Գաբրիել, Բ. Ջանեան, Հ. ինչպատեան, Բ. Ա. Կարապետեան եւ այլք), հայրենիքի մէջ գլխուն անդատանէն ներս մտաւ գործած արցախցի գրողներու (Չ. Պալապետեան, Ա. Եւալայեան, Ե. Սահակեան, Ա. Կարափրեան եւ սիրիշներ) փաստին անդրադարձացի եւս. Յակոբ Չոլաքեան կը յիշատակէ ասոց եւ մըջին սերունդի այն հոյ մը ազնիւ ու անմարտար գրողները (Գ. Գաբրիէլեան, Հ. Բաղդասարեան, Ս. Պանեան, Ս. Աբրահամեան, Ա. Յովհաննիսեան, Գ. Աղաջանեան, Վ. Յախորեան եւ այլք), որոնք ո՛չ միայն ամբողջ կուսակցան Արցախ աշխարհին, այլեւ կենդանի պահեցին արցախեան գրականութեան փոքրիկ ածուկ: Ապա, այս հպանցիկ ճառքին խոչ, կը սկսի ներկայացնել վերջին տարիներուն հրատարակ իջած երիտասարդ ստեղծողներն ու արձակագիրները, որոնք իրենց ետփափործերը հրատարակեցին «Սովետիկա» Ղարաբաղ» մարզային օրաթերթին, չրինային այլ թերթերու եւ հայրենի մամուլի շրջան:

1988ի ամբան «Սովետական արագ» հրատարակութեան լոյս ընծայած Վերակա Ղարաբաղ» անուն հասկարող լուսագրքն պիտի ծանօթացնէր այս երիտասարդ գրողներու սերունդը՝ զայն ներկայացնելով բանաստեղծներու եւ հինգ արձակագիրներու գործերէն քաղուած բնորոշ ստեղծագործութիւններով: Այս հատընտիրին եւ մամուլի կէտուն լոյս տեսած քերթուածներուն վրայ հիմնուելով, Յակոբ Չոլաքեան կը փորձէ ներկայացնել անոնց քերթողութեան մէջ հոյ ազգի վերածուող արցախցի հայուն տիպարը, այսինքն՝ «Քնարական հերոս մը, սք ետգնկան եւ իմացական խոր ու բուն քախուսմներ վերջ, «ապրումի դանդաղկոտութեամբ եւ ինքնամանաչման այրումով» իր ներաշրջարհին մէջ կը յայտնաբերէ ինքզինք, ազգային իր ինքնութիւնը եւ զայն կազմող տարրերը վեոական կերպով պաշտպանելու կեցրածով կ'ամրապնդէ իր մէջ»:

Բանաստեղծութեան ճամբով այս քնարական հերոսին ներաշխարհէն ներս մուտք գործելու Յակոբ Չոլաքեանի ճիգը կը փորձէ լոյս հանել ա՛յն դրդապատանտները, որոնք այս երիտասարդ բանաստեղծները կը մղեն դէպի արմատներ յետադարձ ճամբորդութեան, ինքնաճանաչման, հոգեկոտն եւ իմացական խոր բախումներու եւ այս բոլորին ճնունդը հանդիսացող ազգային գիտակցութեան, որ

կ'արտայայտուի անստօգուն բանաստեղծութիւններու մէջ, կըր ին տարրը չբարձրեմ կամ հազիւ թեւակարան այս երիտասարդանց ու միայն կը դառնան ժողովուրդներու սք եւր պապերուն, այլն կը մարմնաւորան ճայր հայրենիքին՝ Հայրասանին վերամիտաչու Արցախի մարտունակ հայութեան հուսարն ու վճռակամութիւնը:

Արիս Գրիգորեան, Ալիկ Կարափրեան, Կիմ Գաբրիէլեան, Եաննա Բեգլարեան, Կորրիկ Գասպարեան, Մենայր Սաթեան, Էոննա Եսայեան, Հրանդ Ալեքսանեան, Դուրիթ Միքայէլեան, Ռոպերտ Եսայեան, Սիրվարդ Մարգարեան, Չոյս Յովհաննիսեան, Անուհիտ Բոչարեան եւ Հրանդ Միքայէլեան, հայրենական տան, մանկութեան յիշողութեան, կարօտի, կորուստի, ինքնաճանաչման եւ սքրոյ բաւիղներով, ինքնաճանաչման մշտաբորբ ներքին կրակներով կը լծուին կողպապուած եւ խոշտանգուած հայրենիքը վերադարձնելու ճեոք ձգելու, զայն իր եւ իրենց ողբերգութիւնէն ազատագրելու, դառն ճակատագրին պայծառ վերջակէտ դնելու գոյամարտին, որովհետեւ, Էոննա Եսայեանի անընկճելի հուսարով՝

Ոտերնդ արմատներ եմ, յիշի՛ր, եւ ոչ ի՛նչ կարկին կարօտի,

Որ խրեա քաղցի մէջ կրքերի ու չափես տեմ-
 չեր բազմադէմ,
 Եւ քայլով պիտի նախ նեղքես կեղեւիդ խա-
 ւարը սնտի,
 Իսկ յետոյ... առասպելն հետքերիդ քեզ կր
 տայ նոր երագ ու թել:

*Յանուն ազգային ազատագրութեան, յա-
 նուն մարդկային եւ ազգային ազատ ինքնու-
 որոշման իրաւունքի ամրապնդման, յանուն
 վերջնական յաղթանակի մղուող գոյամարտ
 մը նկատելով «մոռացման վիճէն» եւ «կո-
 րուստի կարմիր խորխորատէն» դուրս խոյա-*

*ցած արցախեան ինքնաճանաչման բանաս-
 տեղծութիւնը, Յակոբ Չոլաքեան կ'եզրափա-
 կէ:*

«Հաւատքը սնունդն է այս հայուն, իր լեռ-
 ներուն չափ մեծ ու յաւերժական, լեռնացա՛ծ
 հաւատքը: Այդ լեռներէն կը չճուիմ բոլոր
 պարագայական ներկայութիւնները, վայրի
 երամները, կը մնայ հայը այս լեռներուն
 հետ, ու Լեռը Հայաստան դարձած՝ կ'երթայ
 դէպի յաւերժութիւն: Քանի կայ հաւատքը՝
 յոյսը չի խաւարիր, կարօտը չի խամրիր ու
 ծառը նորէ՛ն կը ծաղկի ու կը պտղի՛ ալ»:

ԱՐՑԱԽԻՆ ՀԵՏ, ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՄԱՐ

(ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ Հ.Յ.Դ. ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԵԻ)

1990ին, Հ.Յ.Դ. Լիբանանի Կեդր. Կոմիտէի
 նախաձեռնութեամբ լոյս տեսաւ «Արցախին
 հետ, Ղարաբաղի համար» անուն հատորը,
 խմբագրութեամբ Վ. Էթիեմեզեանի: 252 էջեր
 հաշուող այս գործը կը բաղկանայ վեց բա-
 ժիններէ, որոնք կը ներկայացնեն Արցախի
 նորագոյն պատմութեան վերաբերող տարբեր
 նիւթեր՝ ստորադրուած հինգ հեղինակներու
 կողմէ:

Հատորը կը բացուի ներածականի փոխարէն
 գրուած Վ. Է.Ի «Ի՛նչնախատուման, բար-
 գաւաճման եւ գոյատեւման ուղիներով» խո-
 րագրեալ գրութեամբ, որ ամբօխ եւ ազգ հաս-
 կացողութիւններուն վրայ ծանրանալով՝ ո-
 րակի տեսակէտէն, Ղարաբաղը կը դիտէ իբրեւ
 բախումի վայր ամբօխի եւ ազգի միջեւ: Այս
 մեկնակէտէն առաջնորդուելով՝ հատորին
 խմբագիրը կը յանգի ա՛յն եզրակացութեան,
 որ աւելի քան եօթանասուն տարիներէ ի վեր,
 ո՛չ միայն Արցախի հայ ժողովուրդի իրա-
 ւունքներն ու պահանջը շարունակ մոռացու-
 թեան եւ ուրացումի մատնել փորձող, այլեւ
 գիտակցաբար Հայկական Ցեղասպանութեան
 յիշատակումն ու արդար լուծումը խափանող
 խորհրդային եւ «բարգաւաճ» պետութիւններն
 են, որ կը գործեն ամբօխային տրամաբանու-
 թեամբ, հակառակ համայն մարդկութեան սե-
 փականութիւնը հանդիսացող, յանուն արդա-
 րութեան եւ ճշմարտութեան, յանուն խղճի եւ
 բանականութեան օրբստօրէ աւելի գիտակցա-
 կան եւ համամարդկային թափ ստացող հայ
 ժողովուրդի անզսպելի գոյամարտին:

Ապա, հատորին մաս կազմող հինգ գրու-
 թիւնները ներկայացնելէ ետք, Վ. Է. կ'եզրա-
 կացնէ, որ Հայ Դատի անքակտելի կապով մէկ
 ժողովուրդ դարձած հայ ժողովուրդը «հասած
 է պատմական քիւրեղացած հանգիստութեան
 մը եւ մէկ բազուկ կազմած»՝ այսօր ձեռք
 կ'երկարէ հո՛ն՝ ուր հայութեան ինքնահաս-
 տատման, բարգաւաճման եւ գոյատեւման
 երթը կը վտանգուի:

«Համառօտ ակնարկ՝ Արցախի պատմու-
 քեան վրայ» խորագրեալ գրութեամբ՝ խմբա-
 գրութիւնը նախ կը կատարէ պատմականը
 Ղարաբաղ եւ Արցախ տեղանուններուն, ա-
 պա, Արցախի աւելի քան երկհազարամեայ
 պատմութեան գլխաւոր փուլերը նշելէ ետք,
 արագ կերպով կ'անդադառնայ պատմական
 սխալին՝ 16 Մարտ 1921ի թուրքեւխորհրդային
 դաշնագրի ստորագրումէն յետոյ Լեռնային
 Ղարաբաղը իբրեւ «Ինքնավար Մարզ» Ազրբե-
 ջանին կցելու խորհրդային դաւին:

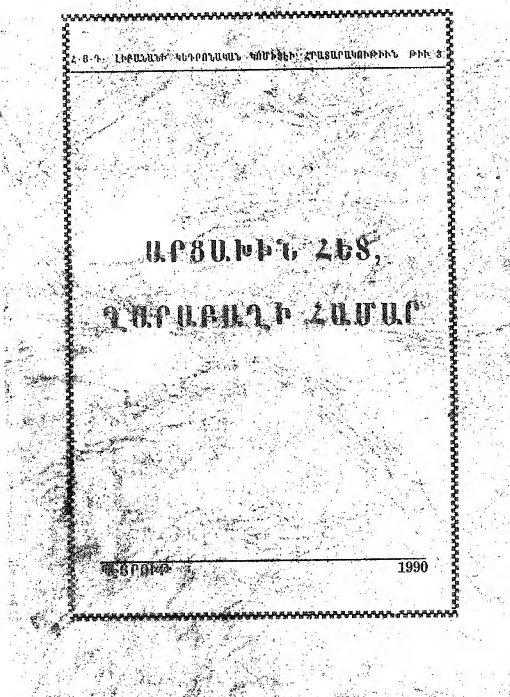
Այս անարդար որոշումին, Ստալինի հետե-
 ւողական սադրանքներուն, հակահայ քաղա-
 քականութեան ամբողջական մերկացումը կը
 կատարէ հատորին յաջորդ յօդուածը՝ «Խոր-
 հրդային հեղինակի հակահայ յօդուածի բըն-
 նադատութիւնը»: Ն. Կարապետեանի այս ա-
 կադեմական ուսումնասիրութիւնը, որ գրու-
 ւած է 1962ին եւ տպուած լեհական «Կիբրուկ-
 կի» շաբաթաթերթին (հետագային՝ Լ. Մր-
 կըրտչեանի «Հայրենական ձայներ» ժողովա-
 ծուին մէջ) էջերուն, յօդուածին ամբողջ եր-
 կարութեան, կը քննադատէ Ս. Սկաչկօ ան-

ան տակ քողարկուած խորհրդային հեղինակին, այսինքն՝ նոյնինքն Ստալինի տխուր դերակատարութիւնն ու զազրախօսութիւնները:

Ղարաբաղը Ազրբեջանի կցելու ստալինեան դաւին պատմական մանրամասնեալ քննարկումը կը կատարէ նաեւ հատորին երրորդ նիւթը՝ Ս. Գէորգեանի «Խորհրդային ազգային քաղաքականութեան ակունքները եւ հետեւանքները հայկական օտարուած երկրամասերում» անուն ուսումնասիրութիւնը, որ 1979ին լոյս տեսած էր Միացեալ Նահանգներու «Պայքար» օրաթերթի յաջորդական 15 թիւերու մէջ:

Ղարաբաղեան պահանջատիրութեան մերօրեայ իրականութենէն ներշնչուած Սիլվա Կապուտիկեանի «Բաց նամակը», ուղղուած՝ «գիտութեան, մշակոյթի ու մամուլի բոլոր ազնիւ գործիչներին», անառակելի նոյն փաստերուն վրայ հիմնուելով՝ պատասխանատուութեան եւ անաչառ կեցուածքի կը հրաւիրէ խորհրդային մտաւորականութիւնը, որովհետեւ արիւնոտ փաստերը ողջ հայութեան կը ստիպեն ապաւինել միայն սեփական ուժին, «չտուել պատրանքներին, ապագայի մեր տունն աւագի վրայ չկառուցել, կը ստիպի կուրօրէն շիւտապառ ու հաւատից չկուրանալ, կը ստիպի արտասահմանի հայերին (...) առանձնապէս յոյսեր չկապել Խորհրդային Միութեան, Խորհրդային Հայաստանի հետ, յատկապէս ինչ վերաբերում է հայկական հարցի լուծմանը՝ կապուած Յեղոսպանութեան եւնախմբի եւ Թուրքիայի նկատմամբ հողային պահանջարկներին հետ...»:

Հատորին վերջին գրութիւնը՝ «Ժամանակագրութիւնը Ղարաբաղի պահանջատիրական

ելոյթներուն», որ կ'երկարի 115 էջերու վրայ, կը կրէ Վ. Աւագեանի ստորագրութիւնը: 11 Փետրուարէն 22 Յուլիս 1988 ժամանակաշրջանի անցուղարձերն ու ելոյթները սեղմ նախազատութիւններու մէջ ամփոփող համապարփակ ներկայացումով կը փակուի «Արցախին հետ, Ղարաբաղի համար» շահեկան ժողովածուն, որ հարստացած է փաստագրական նաեւ այլ նիւթերով՝ քարտէսներով եւ լուսանկարներով:

ԱՐՑԱԽ՝ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(ԸՆԴՂԻՆԱԿՆԵՐ՝ ՓԱԹՐԻՔ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ ԵՒ ՔԼՕՏ ՄՈՒԹԱՅԵԱՆ)

Վերջերս, Փարիզի «Սելիկ» հրատարակչատունէն լոյս տեսաւ Փաթրիք Տօնապետեանի եւ Քլօտ Մուլթաֆեանի միացեալ աշխատանքին արդիւնքը հանդիսացող «Արցախ՝ Ղարաբաղի Պատմութիւնը» անուն արժէքաւոր հատորը, որ նոր փաստաթուղթերով, տուեալներով եւ վերլուծական էջերով հարստացած երկրորդ հրատարակութիւնն է 1989ին Ֆրանսայի ըն-

թերցողին հրամցուած «Ղարաբաղ՝ հայկական հող Ադրբեջանի մէջ» գիրքին:

Արցախեան Պահանջատիրական Շարժման վերաբերող հայկական եւ օտար բոլոր փաստաթուղթերը օգտագործած Փաթրիք Տօնապետեանի եւ Քլօտ Մուլթաֆեանի այս ուսումնասիրութիւնը կը բացուի ժերար Շալեանի յտաջարանով, որ գնահատական նախադա-

սուժիւններով կ'արժեւորէ Ֆրանսահայ այս երկու հեղինակներուն գիտական աշխատասիրութիւնը:

Հատորին առաջին բաժինը՝ «Ղարաբաղի պատմութիւնը՝ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ ԺԹ. դարու վերջը», խմբագրած է Փաթրիք Տօնապետեան, իսկ երկրորդ բաժինը՝ «Ղարաբաղը Ի. դարու մէջ», կը պատկանի Քլօտ Մուլթաֆեանի գրիչին: Երկու բաժիններն ալ հիմնուած են աղբիւրագիտական լայն ու բազմակողմանի հենքի վրայ՝ յունակաւորական աղբիւրներէն սկսած մինչեւ ազերի պատմաշինարարներու «գիւտեր»ը: Առաջին ուսումնասիրութիւնը ունի 223 ծանօթագրութիւն, երկրորդը՝ 328: Գիրքը հարստացած է նաեւ քարտէսներով եւ փաստագրական արժէքներ կայացնող լուսանկարներով, — Ն. Ֆ. Բ. Լինչի 1901ի յայտնի քարտէսը, աշխարհագրական հինգ այլ քարտէսներ, Արցախի եկեղեցիներու եւ վանքերու քարտէսը եւ ճարտարապետական քանի մը կոթողներու եւ խաչքարերու լուսանկարներու պատճէնները:

Փաթրիք Տօնապետեանի խմբագրած առաջին բաժինը հատորին համոզիչ փաստերով կ'ընդգծէ, որ պատմական Արցախը (Ոսպնէ) եւ Ուտիքը միշտ ալ հայերով բնակուած շրջաններ եղած են, որոնք մինչեւ Ե. դար մասկաղմած են հայկական պետութեան: Երկրորդ բաժինը կու դալ զարգացնելու նախորդ էջերով ներկայացուած ուսումնասիրութիւնը եւ պատասխանելու, թէ քսաներորդ դարուն այդ շրջանները ինչն^օ եւ ինչպէ՞ս պոկուեցան ոչ մէկ ատեն իրենց պատկանած ու երբեք չընուածնուած նոր տէրերուն կողմէ:

Քլօտ Մուլթաֆեանի մէջբերած փաստերը մեծապէս կը նպաստեն, որ օտար ընթերցողը ճիշդ կողմնորոշուի Լեռնային Ղարաբաղի տարածքին եւ մերձակայ շրջաններուն մէջ ներկայիս տեղի ունեցող անցուղարձեւումն շուրջ եւ կասկածի տակ առնէ. թէ ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ մուլթ հաշիւներով Ս. Միութիւնն ու Արեւմուտքը կը փորձեն պնդել, որ դէպքերը իբր թէ «ազգամիջեան բախումներ» են եւ որեւէ կապ չունին ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին հետ: Աւելի'ն. մանաւանդ հետաքրքրական ձեւով կը ներկայացուի Բոլշեւիկեան յեղափոխութեան ունեցած ճակատագրական հետեւանքները արցախահայութեան համար, երբ համալսարհային յեղափոխութեան հասնելու ճամբուն վրայ անհրաժեշտութիւն էր

մահմետական Արեւելքի «յեղափոխականացում»ը, ընդ որում, Ադրբեջանի եւ Թուրքիոյ համայնավարացումը:

Գիտական, անաչառ ու բարեխիղճ մօտեցումով՝ ուսումնասիրութիւնը ընթերցողը կ'առաջնորդէ ա'յն եզրակացութեան, որ Լեռնային Ղարաբաղի ողբերգութիւնը ունի եօթանասուն տարուայ արմատներ, երբ արցախահայութեան ազատ ինքնորոշման արդար իրաւունքը արհամարհելով՝ Ռուսաստանի բոլշեւիկեան կուսակցութեան կողկաստան Բիւրօն, 5 Յուլիս 1921ին, Թիֆլիսի մէջ, առաւ Լեռնային Արցախը իր Մայր Հայրենիքէն պոկելու եւ Ադրբեջանի բռնակցելու հակահայ որոշումը: Այս եւ շարք մը այլ փաստաթուղթերու պատճէնները ընթերցողին սեփականութիւնը դարձնելէ ետք, Քլօտ Մուլթաֆեան նաեւ կը մերկացնէ միւս մեծ պետութիւններուն, յատկապէս Անգլիոյ խորգախ քաղաքականութիւնը՝ Բաքուի նաւթահորերուն հասնելու հեռանկարով:

«Մեծն Բրիտանիան՝ Ղարաբաղի դէմ» խորագրեալ գլուխին մէջ, Քլօտ Մուլթաֆեան կը գրէ. «Չափազանցութիւն չ'ըլլար, եթէ ըսեմք, որ Ղարաբաղի ներկայ կացութիւնը մեծ մասամբ արդիւնքն է 1919ի առաջին կիսուն վարած Լոնտոնի դիւանագիտութեան: Անգլիան էր, որ խանգարեց Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական միացումը Հայաստանին» (էջ 74):

Ապա, ուսումնասիրութեան յաջորդ բաժիններով, ան կը քննարկէ Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցման յաջորդած դէպքերը: Կը ծանրանայ եօթանասուն տարի շարունակ Ադրբեջանի կիրարկած հալածանքներուն եւ հակահայ քաղաքականութեան վրայ, որուն հետեւանքով՝ 1921ին 94.4 առ հարիւր համեմատութիւն եղող արցախահայութեան թիւը 1979ին իջաւ 75.9 առ հարիւրի:

Այս վերլուծումներուն կը յաջորդէ «Պատմական տարի» խորագրերը կրող եզրափակիչ գլուխը, ուր 1988ը պատմական տարի նկատելով՝ հեղինակը կը հասնի այն եզրայանգումին, թէ ողջ հայութիւնը իր գրաւը դրաւ գորբաչովեան վերակառուցման շարժումին վերայ, հաւատալով՝ որ Սահմանադրութեան ճամբով Ադրբեջանի ազգայնամոլներուն անտանելի լուծը թօթափելու եւ Մայր Հայրենիքին վերամիանալու պահը եկած է արդէն, հաւատք՝ որ «վարձատրուեցաւ» Սոււլթայիթով, Բաքուի ջարդերով եւ այլ նախճիրներով:

«ԻՆՉՊԷՍ ՀԱՅՀՈՅԵՄ»

Հեղինակ՝ Պօղոս Սնապեան

Հայ ժողովուրդի պատմութեան վերջին հարիւրամեակը կը կազմէ կենդանագիր վկայութիւնը արութեան զործերով բռնաւոր՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան 100ամեայ գործունէութեան:

Եւ իրապէս, բախտաւոր տարի մըն է 1990 թուականը, այն բացառապէս իրողութեամբ, որ կը գուցայ իսկ Հ.Յ.Դաշնակցութեան 100ամեակին:

Այսօր, հայ իրականութեան մէջ, հաւարական ոգեւորութիւն ներշնչող երևույթ մըն է 1990 թուականը, երբ ամբողջական Հայաստանի տեսիլքով խանդավառ բազմահազար հայտնիներ, հայրենիքի թէ՛ Մփիւռքի տարբեր զաղթօճախներուն, երախտագիտութեամբ կը տօնեն ծնունդը Հ.Յ.Դաշնակցութեան:

100ամեակի առիթով ստեղծուած այս ոգեւորութեան սրտաուռ մէկ արձագանգն է անկրակա՛ծ Պօղոս Սնապեանի «Ինչպէս հայ-հայեմ» գործը, որ ձեզինեւ կը բացայայտէ իր խոհերն ու սպբոսմները՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան մասին:

«Ինչպէս հայ-հայեմ»ը լեցնող 15 կտորները տարբեր, առիթներով եւ տարբեր տարիներու զրի անունով ըլլալու հանգամանքը լռելեայն կը հաստատէ նաեւ այն ճշմարտութիւնը, թէ Դաշնակցութեան մասին արտայայտուիլը Սնապեանի համար եղած է առօրեայ սպբոսմներուն եւ խոհերուն հետ նոյնացած բնական ու անբնական մէջ մզում մը:

Սրտաուռ է եւ խիստ թելադրական հատորին թէ՛ խորագիրը եւ թէ նախամուտը կազմող «Ինչպէս հայ-հայեմ» գրութիւնը, ուր կը պատմուի Յակոբ Օշականի անձին դէմ եղած ծանօթ խաչակրութիւնը: Դրու ազի մը ընդմէջէն, որ կը պատահի Օշականի սենեակին մէջ, աշակերտներուն ներկայութեան: Իր հասցէին արձակուած ամբաստանութիւնները

Պօղոս Սնապեան

ԻՆՉՊԷՍ ՀԱՅՀՈՅԵՄ...

ՊԵՏՐՈՒՅԻ - 1990

աշակերտներուն բերնէն պահ մը զլիսահակ մտիկ ընելէ Լաթ, յանկարծ կը գտնուայ անոնց եւ կ'ըսէ.

«Կ'ու գեմ, որ Դաշնակցութեան հայիոյեմ: Ինչպէ՞ս հայիոյեմ Դաշնակցութեան: Զէ՞ որ վարուժանը այդ կուսակցութեան անգամ էր, չէ՞ որ Սիւսանքոն, Սեւակը անգամ էին: Երաւխանի, Զարդարեանի, Գեղամի կուսակցութեան ինչպէ՞ս հայիոյեմ ես»:

Ապա կը յարէ-

«Դաշնակցութիւնը մեր մահատակներուն թափօրն է: Ինչպէ՞ս հայեոյեմ Դաշնակցութեան»:

Սոյն գործին հետագայ էջերուն մէջ, զարգացնելով «նահատակներու թափօր» մը եղած բոլոր Դաշնակցութեան հանգամանքը, Մնապեան կ'ընդգծէ այն իրողութիւնը, որ Դաշնակցութիւնը հայրենիքի ազատութեան սիրոյն հրապառած եւ այլակերպած էր արդէն իր դրօշին տակ կոռուող բոլոր մարտիկները եւ ուխտադիրները ամբողջ փաղանգը: Եւ թէ՛ Մայիսեան խոյանքներէն իսկ առաջ, կը հաստատէ Մնապեան, Սերոբ փաշան եւ իր տոհմը, Տարօնի առիւծը եւ իր կորիւնները, Սպարաւանց Մակարը եւ իր քաջերը կերտեցին մարտական այնպիսի՝ հսկայ ժառանգութիւն մը, որով զինավառ յետնորդները, Հայաստանի լեռներուն վրայ մարտնչելէ ետք թուրք հորդաներու դէմ, կը բերէին իրենց գործօն եւ անձնդիր ծառայութիւնը Սարգարապատեան գոյամարտին:

Մնապեան կը թուէ անունները այն մեծանուն հայերուն, որոնք հայ ազատագրական պայքարի ընթացքին, նախանձելի վեհանձնութեամբ մը, ընծայեցին իրենց զաւակները հայրենիքի ազատութեան գոհասեղանին:

Մագրայի մէջ, կը յիշեցնէ հեղինակը, կը նահատակուի Կարսի յեղափոխական գործիչ Համազասպ Նորհասեանի որդին:

Զանգիբասարի կոռուի ընթացքին կը նահատակուի Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին վարչապետ Քաջագնունիի որդին:

Ղարաքիլիսէի ճակատամարտին գոհ կ'երթայ նոյնպէս Հայաստանի երրորդ վարչապետ Համօ Օհանջանեանի որդին:

Գործի գլուխ անցած մեծ մարդոց զաւակները, կը գրէ Մնապեան, կը կոռուէին ու կը նահատակուէին խոնարհ խաւերէ եկած բոլոր հայորդիներուն պէս, «կրակէ գիծերուն վրայ, թուրքիմ դէմ՝ ծառայումի հաւասար պարտով, մահուան մէջ՝ իրարու եղբայր»:

Հատորին նոյն հատուածին մէջ կը յիշուի նաեւ զանգեղուրցի 80ամեայ գեղջուկ Ալու մը, որ հայ-թաթարական կոռուին գոհ զացած իր երրորդ զաւակին դագաղին առջեւ, թաղման պահուն, կը բարձրանայ քարի մը վրայ եւ իր խօսքը ուղղելով սեւազգեստ կիներուն ու սգաւոր բազմութեան՝ կը խնդրէ, որ ա՛լ զաղբին ողբալէ, որովհետեւ մեռած չէ իր զաւակը, այլ կ'ապրի՝ ան՝ հայրենանուէր իր գործով: Ան պարզապէս կատարած է իր ուխտը, գոհասեղանելով յանուն Զանգեղուրի փրկութեան:

Իր զաւակը հայրենիքի գոհասեղանին նուէր բերելով ծերունագարը Ալու մին առիթով եզրափակելով իր մտածումները, Մնապեան կը հաստատէ, թէ նահատակ այդ սերունդը լուսաւորեց իր ճամբան ազատ հայրենիքի մը յայտնատեսութեամբ: «Հաւատաց, տոկաց, կամեցաւ, խիզախեց եւ ընծայեց մեր ժողովուրդին իր արեան գերագոյն հարկը, Հայաստանի Հանրապետութիւնը, անկիւնափարը մեր մեր մտքի պատմութեան, լինելութեան մեր վերանորոգ անձնագիրը»:

Անդրադառնալով կրօնքի եւ հայրենիքի համար գոհուած անթիւ եւ անծանօթ նահատակներուն ոգեկոչման հարցին, Մնապեան կը հաստատէ նմանութեան եղբեր «Դաշնակցութեան օր»ուան եւ «Տօն ամենայն սրբոց»ի միջեւ, այսինքն՝ այն պարզ հանգիստութիւնը, որ երկուքն ալ նոյն խորհուրդը կը խոսացնեն, մարտիրոսներու օր են, եւ առիթ՝ ժամանակի մշուշներէն դուրս բերելու եւ անվթար պահելու «Մեր անձամօքներուն կտակած ծանօթ ժառանգութիւնը, որ քաղաքացի մը եղաւ, ընթացք մը եղաւ, որ կը տանի տակաւին մեզ իր ետեւէն՝ իր պարագրկած արու արարքներուն հօգու շունչով»:

Եւ խորացնելով նահատակութեան մասին իր մտորումները, Մնապեան պահ մը կանգ կ'առնէ Վիտոշի լանջին գոհուած Հայ Յեղափոխութեան մեծանուն ջուրմին՝ Քրիստափորի գերեզմանին առջեւ, ուր հոգեկան հագորդակցութեան մէջ կը մտնէ «Հերոսիմ բերւած եւ երկու իտալացիներուն մէջէն յուշարձանն ի վեր խոյացող անսովոր, սխաւոր ծաղիկներ»-ու նկատ:

«Ծաղիկներ» խորագրեալ այդ գրութիւնը կարելի է համարել «Ինչպէս հայեոյեմ» հատորին լուսագոյն կտորներէն մէկը, որ խոր ապրումներով երկնուած արձակ գեղեցիկ բանաստեղծութիւն մըն է, ուր յանկուցիչ երաժշտականութեամբ մը շաղկապուած՝ գրար կ'ամբողջացնեն ներքին բնումներն ու պատկերաւոր մտածումները:

Արդարեւ, հեղինակը անսովոր յատկութիւն մը կը վերապրէ այդ ծաղիկներուն, որ ձեռնարկելով «ժամանկուսուր արկածախնայրութեան» մը, եկած ու հասած են այդ վայրը, թարմացնելու համար յուշը «վտանգաւոր» հերոսին:

Եւ այս յարակցութեամբ, Մնապեան կը գզայ նաեւ, որ այդ ծաղիկները փոխանակ արբենալու կեանքի եւ բնութեան հրաշաօք խորհուրդով՝ կոչուած են կարծէք իր սրտին մէջ հին վէրքեր պեղելու եւ անթեղուած յայտն

գիրքը ծարձելու այլապես անսովոր առաքելաբան...

Ահա թէ ինչու հեղինակը «արևան հոտ մը» կ'առնէ այդ ծագիկներէն ու կը ներգրկուի անոնց տերևներէն փոխանցուող «տերևած աշխարհի մը յուզումը» եւ ողջակէզ ժողովուրդի մը անսովոր սաստապանքը:

Հեղինակին մտածուեստ մին մէջ ո՛չ միայն արատախորհ, այլև հաշտարար յատկութիւն մը կը պարզեն գերեզմանի այդ ծագիկները, որոնց շնչատաթեամբ կը բարբոտ կրկին հասցնուի պատմութեան վերջին 100ամեակը, ոսոյսի գեղ մասապոյս «բոցաներ Փետայիներու խոյանքներով»:

Եւ ունկնդիր՝ ծագիկներու ոգեմբռնուելու նշին, հեղինակը կը հաղորդուի շիրմաքարին տակ ննջող յեղափոխական սասնորդին պէտք ոչ պատգամներուն, որոնք պահ մը կ'ողգիկներն իր հոգին՝ «չարունակելի ախար մը կարգադրական ձայնով»:

Ծագիկներուն եւ ներքին իր սպրումներուն միջեւ անքակտելի հանգիստութիւնը անգամ մը եւս հաստատուով՝ Մնայեան կը բռնէ:

«Մագիկներ, միեւնոյն խորհուրդին՝ դուք լուսփնն էք, ես՝ աղաղակը, դուք օգին էք, ես՝ բառը, դուք վկան էք, ես՝ կրկներելոյթը, դուք ազատութեան տենչն էք, ես՝ յինելութիւնը, ես կը պահեմ՝ ձեզ աչքերու ու հոգիի մէջ, կը տանիմ՝ երկրէ երկիր, որովհետեւ ես պէտք ունիմ ձեր ուժին, ձեր ցնորքին, ձեր անուր քանաստեղծութեան...»:

«Անպակչակամ օրհնութիւն» խորագրեալ գրութեամբ, Մնայեան կ'անդրադառնայ եղանի դահլիճը հայ նահատակներու յիշատակին եւ կը պարզէ այն ախար իրոյսութիւնը, որ արհաւիրքէն ետք, հայ ժողովուրդի մտայնորդացը «արժանու որ հայութիւն մը պիտի շրջար անպայման», էթէ երբեք անպատիժ մնային իր առաջ գահիճները:

Եւ որպէսզի միանգամընդմիջու ջնջուի «Ինքնապայտ իրարանշուր հոգիի մէջ կուտակուած, կրծող նուաստութիւնը» կ'ընէ հեղինակը, երևանի մէջ կայացած Դաշնակցութեան Ծրագրէն Ընդհանուր ժողովը կ'որոշէ մահուան դատապարտել հայ ժողովուրդի գահիճները, Թաղաթիւն ու Սահա Հայրի՛մ փառանք, Պեհակապետ Երեւանի ու ձեռնալ Ազգին եւ քանի մը տասնեակ ուրիշներ, որոնք սրջացած էին երազական ստաններուն մէջ: Եւ կը շարունակէ. «Գժատար գործերու փարձ կուտակչութիւնը» խոյանք լծու ելլու տենդային աշխատանքի, իր գրօշին տակ ծառայող քանի մը վիշտաբարոյներու փրճակելով Պերլինի,

Համի եւ Պոլսոյ հրապարակներուն վրայ հրէշները գլեհանելու սրբագան պարտականութիւնը:

Կը վկայակոչէ նաեւ այն գերագոյն պահը, թէ ինչպէս Թեհրեանն ու Երկանեանը, Թորլաքեանն ու Շիրակեանը երթալով քաղաքէ քաղաք, «հաղարար մեռելներու աղաղակի իրենց հոգիներուն»՝ յաջողութեամբ գործադրեցին իրենց վաստահատ անարեւելական արարքները:

Դրուատելով արժանիքը վերոյիշեալ քաջերուն, Մնայեան կը գրէ.

«Լա՛ւ որ Նիրենայերկ շենք ունեցած, լա՛ւ որ աշխարհի իիզնը քարացած էր այդ պահուն, որովհետեւ ո՛չ մէկ Նիրենայերկ, Նիրենայերկի ո՛չ մէկ դատախագ պիտի յաջողէր տալ մեզի այն պակուցումը, ա՛յս յազեցումը, գոր մեր կտրիճները դիւցազնօրէն շահեցան ու դիւցազնօրէն ընծայեցին մեր պապակած արիւնին»:

Իր հիմնական գիծերուն մէջ, վերլուծական սճով ընթացող էջերու գեղեցիկ համարութիւն մըն է այս գործը, ուր հեղինակը կը կատարէ արժեւորումը հայ կեանքին մէջ յայտնուած Դաշնակցութիւն Երեւոյթիւն եւ մեր իրականութեան վրայ անոր ազդու անդրադարձին: Այս յաջգորով, հեղինակը դարձեալ գուգահեռներ կը գծէ մեծ կրօնքներու եւ դադարաբան անանձին հոսանքներու միջեւ եւ նմանութեան ելը կը հաստատէ խոփիչ արարներու միջեւ: Այս առնչութեամբ յատկանշական է բեհեզացի հաշմանդամը բժշկող նազովրեցիի հրաշագոր արարքին եւ Արամ Մանուկեանի ժողական կարողութեան միջեւ Մնայեանի հաստատած փորձառական հանգիստութիւնը:

«1918ին, հաշմանդամ էր բովանդա՛ղ մեր երկիրը եւ շնորհիւ Արամի կախարդական կարողութեան ոտքի կանգնեցաւ եւ քաղցն ինքնուրոյն թշնամիին վրայ ու յաղթեց, ու հիմը դրաւ Հայաստանի Հանրապետութեան»:

Այլ առիթով, զարգացնելով կրօնի եւ դադարաբարի միջեւ յարակցական այս կապը, «Ինչպէ՛ս հայիտեմ»ի հեղինակը կը փոխանցէ այն մտածումը, թէ ինչպէ՛ս իրենց վարդապետին շունչին տակ այլակերպեցան անգրագէտ եւ անտաշ ձկնորսներն անգամ եւ դարձան բրտատնութեան լոյսը աւետարանող առարկայներ, նոյն յարակցութեամբ, Դաշնակցութեան շարքերուն միացան Արարոյթի, Գեաղօ Մանուկի, գաշնակցական Թեհրի եւ ուրիշներու պէս նախկին առաջակներ, «գանակ խոյանոյ, գլնրի սիրահար» եւ մինչեւ իսկ մեր

այբուբենին անծանօթ եւ սպգային աւանդներուն անհարորդ տիպարներ, «որոնց եւս գիրկ բացաւ Դաշնակցութիւնը», կ'րո՛ւ Սրնապեան ու կը շարունակէ:

«Առաւ գանձնք իր դրօշին տակ, գաղափարական սնունդ ջամբեց իւրաքանչիւրին, նպատակայարմար հունի մէջ դրաւ անոնց քաջութեան տարերքը ու ժողովուրդին համար մղուած քէժ նախատամարտներուն վրայ հեքոսութեան լուսապսակով օժտեց անոնց արիւննոտ ձակատները»:

«... Եւ աշխուհիքն եմ արեգակունք» խորագրեալ գրութեամբ, կ'արժեւորուի Դաշնակցութեան դերը՝ Հայ երակահուստեան մէջ, ընդգծելով մա'նաւանդ այն իրողութիւնը, որ առհասարակ դաշնակցական պատկանելիութիւն ունեցող ծնողներու զաւակներուն «Աշեքուն, շարժումներուն ու կեցումներուն մէջ առանձին բան մը կայ, յուսատու անհանդարտութիւն մը, տուճէն, ախումբէն, աւելի հեռուներէն ու խորունկներէն իրենց փոխանցուած կենսունակութեան որոշիչ տարր մը»:

Այս երեւոյթին գործնական մէկ վկայութիւնն է «Անձիս սատանայացումը» պատմողական ոճով ներկայացուած վանական կեանքի մէկ պատկեր: Վանքի սեմէն ներս հազիւ ոտք դրած պատանի հերոսը, երբ ապրումներուն ուժով պատու եւ համարձակ կը յայտնէ իր կուսակցական պատկանելիութիւնը, կը հանդիպի զինք շրջապատող ուսանողներուն վերապահ կեցումներին եւ սքիմաւոր փոխ սեսուշի գայրոյթին: Թ՛ւ՛ փոխ տեսուչին յանդիմանութիւնը եւ թէ՛ վանքի նախկին ուսանողներուն քար լուծիւնը կը ստեղծեն պատանի հերոսին մէջ հոգեբանական պահ մը, որ իր բացայայտիչ իմաստը կը գտնէ հետեւեալ մտածումով:

«Կը մտածէի, քէ ինչպէ՛ս կ'ապրին այս մարդերը: Դաշնակցական շեղող մը կրնա՞յ ինձայ, հպարտանայ, քաջ ու հեքոս կրնա՞յ ըլլալ: Զարմանալի աշխարհ: Մեր գիւղին մէջ դաշնակցական շեղող մը դժուար էր գտնել ու այդ պատիւէն գուրկ մէկը ամէնէն առաջ ինքն իրմէ կ'ամչնար»:

Անդրազառնալով Դաշնակցութեան դրօշին տակ ծառայելու կոչուած նորագիր ընծայեալներու երդման արարողութեան, հեղինակը կը շեշտէ, թէ Դաշնակցութիւնը շօշափելի ոչինչ կու տայ կամ կը խոստանայ նորընծաներուն, սակայն անոնցմէ պահանջուած գոհարբութեան եւ ծառայութեան փոխարէն անոնց կ'ընծայէ այն հիմնական նախադրեալները, որոնց շնորհիւ կը կերտուի նորըն-

ծաներու մէջ գաղափարական հայ մարդու տիպարը եւ, մա'նաւանդ՝ կը տրուի անոնց նախորդ սերունդներու կողմէ գոհարբութեամբ շահուած մտածակց, որ կը կապմէ անկորնչելի ժառանգութիւնը հայ ժողովուրդի ոգեղէն հարստութեան:

«Ինչպէս հայիոյեմ» գործը կ'եզրափակուի բնաբանի կարգ անցած հետեւեալ մտածումով, ուր կը խոստցուին գրագէտ Մնայեանի գաղափարական համոզումները:

«Ինձի համար առնուագն միտիւրարական է, որ ես ծառան եմ Դաշնակցութեան, այնպիսի՛ կուսակցութեան մը, որ իր հեքոսին բնդհանուրին ծառան է...»:

Սոյն գործին մէջ եւս կը յայտնուի հայ յեղւին առանձնայատկութիւնները քաջապէս իւրացուցած գրագէտը, որ գիտէ սլացիկ ոճով, պատկերաւ որ մտածումներով, ապրումներով եւ արուեստագէտի ճաշակով շունչ եւ մարմին տալ գաղափարական տարերքներու:

«Ինչպէս հայիոյեմ» գործին մէջ ներկայ է Մնայեանի՝ իրրեւ յեղափոխական սպիտակ քաշածանօթ մտաւորական, որ կրնայ մանրամասնել սուեալ դէպք մը՝ իր պատմական ճշգրիտ յղացումով: Ան մերթ կը սիրէ մանրագլպակերով համեմէլ այս կամ այն վիճակը կամ ապրում մը, ինչպէս է պարագան «Ընդհանուրին ծառան» գրութեան:

Ուշագրաւ են նաեւ տարբեր առիթներով իր կատարած բնութագրումները, որոնք կը մասնաւորեն յատկութիւնները տուեալ հերոսին: Յատկանշական է, օրինակ, Դաշնակցութեան գաղափարին զինուորագրուած նախկին աւագակներու ստորնոթեամբ անոր կատարած հետեւեալ բնութայութիւնը:

«Հայ արիւնին ամէնէն անխաբարը, որ արեգակէն իրենց ջիղերը խաբարում խառնըւածներուն դէմ»:

«Բնագրներուն ամէնէն առողջը, որ բոքեցիներուն դէմ բարկութեամբ լեցուց իրենց սիրտը»:

Պէտք է ըսել, որ հակառակ գաղափարական հարցեր շօշափած ըլլալու հանդամանքին՝ Մնայեան օժտած է սոյն գործը գեղարուեստական հմայքով, որուն ընթերցումը կը փոխանցէ իսկական վայելք մը ընթերցողին:

«Ինչպէս հայիոյեմ»ը ապրումով գրուած երկ մըն է, որ տարբեր շունչ մը եւ նոր որակ մը կ'ընծայէ նահատակ հերոսներու արիւնով սրբագործուած ոգեղէն ժառանգութեան:

«Ինչպէս հայիոյեմ» հատորը Մնայեանի արեան ալբերէն եկած ապրումներուն եւ մտորումներուն բարախուն հանգանակն է: